A KAROLING-KOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Szőke Béla Miklós

A KAROLING-KOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSA

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ▪ BUDAPEST ▪ 2014

KIÁLLÍTÁS

A KIÁLLÍTÁS KURÁTORAI Bárány Annamária
Révész László
Szőke Béla Miklós
Vörös István

MUNKATÁRS Gergely Katalin

A kiállítás Karoling-kori részének előkészítésében
és megvalósításában kiemelt partnerintézmény:
MTA BTK RÉGÉSZETI INTÉZET

KÖLCSÖNZŐ INTÉZMÉNYEK
Balatoni Múzeum, Keszthely
Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár
Soproni Múzeum
Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

MAKETTEK Narmer Építészeti Stúdió

ANIMÁCIÓ Narmer Építészeti Stúdió
Történelmi Animációs Egyesület

IJAK ÉS ÍJTARTÓ ÁLLVÁNYOK Szabó Pál
Interactive Exhibits Kft.

ÉPÍTÉSZETI ÉS GRAFIKAI TERVEZÉS Narmer Építészeti Stúdió

ÉPÍTÉSZETI KIVITELEZÉS Vektor Kft.
Beige-Bau Kft.

GRAFIKAI KIVITELEZÉS Drava Dekor Kft.

RESTAURÁLÁS Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi
és Restaurátor Főosztály
MTA BTK Régészeti Intézet Restaurátor
Műhely

KIÁLLÍTÁS BERENDEZÉS Magyar Nemzeti Múzeum
Kiállításrendező Csoport

PROJEKT KOORDINÁTOR Ritoók Ágnes

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS

SZERKESZTŐK Gergely Katalin
Ritoók Ágnes

FÉNYKÉPEK Dabasi András
Kardos Judit

ÁBRÁK Holl Balázs
Nagy Béla
Narmer Építészeti Stúdió
Ősi Sándor
Vieman Zsolt

OLVASÓSZERKESZTŐ Macskássy Zsuzsa

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS Kurucz Dóra

NYOMTA ÉS KÖTÖTTE

FELELŐS KIADÓ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest,
Csorba László főigazgató

ISBN 978 615 5209 15 4

© Szerzők, 2014
© Magyar Nemzeti Múzeum, 2014

A KIADVÁNY MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

20 éves az NKA

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTÉRIUMA

TARTALOM

A KAROLING-KOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ▪ Szőke Béla Miklós 7

AZ AVAR KAGANÁTUS FELBOMLÁSA 9
Az avar kaganátus vezető méltóságai a kései avar korban 9
Nagy Károly hadjárata (791) 10
Az avar „polgárháború” 12
A tudun 13
Pippin hadjárata (796) 13
Avar utóvédharcok 14
A blatnicai lelet 16
Krum kán győzelme? 18
A kapkán népe ’inter Sabariam et Carnuntum’ és a kagán „régi méltósága” (805) 19
A kapkán 19
A Cundpald-kehely 22
Béke Aachenben (811) 23
A canizauci 24
A kaganátus kulturális megjelenése az avar kor végén 25
A Kárpát-medence keleti felének települési kerámiája 26
Vörs–Papkert B ▪ Költő László–Szentpéteri József 31
Sopronkőhida 35

A KAROLING ADMINISZTRÁCIÓ BERENDEZKEDÉSE PANNÓNIÁBAN 36
Az első grófságok a Duna völgyében 36
Pannonia inferior a Dráva-Száva közén – Ljudewit lázadása (818-823) 37
Timocsánok, abodriták, praedenecenti, morvák, avarok (822) 38
Harcok Alsó-Pannóniában 819-822 között 40
Bolgár hódítás (827-829) 42
A közigazgatás átszervezése (828) 43
A keleti marcokból szervezett grófságok lokalizálása 43
Ratpod és Rihheri grófságai 45
Sabaria civitas 46

PRIWINA ÉS CHEZIL (KOCEL) MOSABURGI GRÓFSÁGA 48
Priwina 48
Priwina és Nitrava 48
Menekülés és letelepedés 49
Priwina erődített udvarháza Zalavár-Vársziget en 51
Dux, comes a Karoling Keleten 53
A Karoling közigazgatás jellege Pannóniában 55
Priwina és a Karoling adminisztráció 55
Hűbéresből teljes jogú birtokos 55
Priwina és a salzburgi egyház 57
Térítés és térítők az első évtizedben 57
Dominicus 59
Zalavár – Várossziget, Keresztelő Szent János-templom és kútház 61
Zalavár-Várossziget, Mária-templom 62

Sandrat és Ermperht 63
Zalavár – Récéskút, „bazilika” 65
Zalaszabar – Borjúállás-sziget, fatemplom és nemesi udvarház 67
▪ *Müller Róbert*
Salapiugin 72
A magánegyházak hálózatának kiépülése 72
Helynévadás a Karoling Pannóniában 73
Swarnagal és Altfrid 74
Zalavár – Vársziget, Hadrinaus mártír-zarándoktemplom és kolostor 78
Kőfaragványok 81
Színes és festett ablaküveg-töredékek 82
Harang öntőminta 84
Kézműves műhelyek a Hadrianus-zarándoktemplom körül 85
Rihpaldus 87
Chezil (Kocel) és Metód 87
Konstantin és Metód Moráviában és Mosaburgban 87
Metód Pannónia érseke és Morávia püspöke 89
Zalavár-Vársziget, Georgios bullája 94
Mosaburc regia civitas – királyi pfalz 94
Zalavár- Vársziget, Arnulf király palotája 97
A Karoling-kori Kárpát-medence társadalma a temetkezések alapján 98
A mosaburgi elit és köznép viselete 101
Asztali díszkerámia és konyhai edénykészlet Mosaburg/Zalavárban 105

A KAROLING KELET FELBOMLÁSA 106
Magyarok a Dunánál – az Alföld a 9. század második felében 106
A Karoling Birodalom végjátéka Pannóniában 111
A brezalauspurci csata 114

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM 116

ÁLLATCSONTLELETEK MOSABURG/ZALAVÁRRÓL 119
▪ Bárány Annamária, Vörös István

FAMARADVÁNYOK A 9. ÉS 10. SZÁZADBÓL 129
▪ Grynaeus András

Szőke Béla Miklós

A KAROLING-KOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

AZ AVAR KAGANÁTUS FELBOMLÁSA

A Kr. u. 560-as években Európa keleti felét, a Fekete-tengertől a Kelet-Alpokig terjedő térséget viharos gyorsasággal meghódítják az avarok, akik addig Belső- és Közép-Ázsia sztyeppéin nomadizáló, a türkök növekvő hatalma elől azonban nyugatra kényszerülő törzsekből szerveződtek. Új hazájukból szláv segédcsapataikkal együtt évtizedeken át eredményesen fosztogatják a Keletrómai Birodalmat. Konstantinápoly sikertelen ostroma (626) után azonban jelentős politikai és területi veszteségeket szenvednek el. A Kárpátok koszorúja mögé szorult avarok a 7. század utolsó évtizedeiben széles, lakatlan sávokból álló határvédelmi rendszert, ún. *gyepű*t építenek ki, különösen nyugat felé, a bajor hercegséggel, és a mögötte egyre erősödő Karoling Birodalommal szemben. 680 táján megtámadják és lerombolják *Lauriacum* (Lorch) városát, a határt az Enns folyóig tolják ki, s feltehetően ezzel egyidejűleg bekebelezik Samo szláv „államát". Az avarok seregében korábban *befulcus*ként, azaz egyfajta előőrsként szolgáló *vinedi*-szlávokat pedig újból avar fennhatóság alá kényszerítik. 692-ben már ezt az új helyzetet szentesíti a frankokkal kötött béke. Ezt követően az avarok közel száz évig nem szerepelnek az írásos forrásokban, eltűnnek a déli és nyugati hadszínterekről.

A 782 tavaszán a Lippe forrásánál, Paderbornban tartott birodalmi gyűlésen találkozik először a Karoling-birodalom uralkodója, Nagy Károly az avarok követeivel. Az avar történelem későbbi eseményeinek tükrében döntő jelentőségű, hogy ezen a tárgyaláson nemcsak a kagán, de a jugurrus követei is jelen vannak.

A hivatalos frank évkönyvek sem az avar követjárás okáról, sem eredményéről nem tudósítanak, a bajor kolostori évkönyvek azonban egy avar sereg felvonulását említik az Enns folyónál. Az avarok valószínűleg III. Tassilo bajor herceg Nagy Károlynak tett, a bajor függetlenség végét jelentő hűségesküjére reagálnak a követjárás közvetett, és a határ menti fenyegető katonai demonstráció közvetlen fegyverével egyszerre élve. A bajor fejedelemség 788-ra végleg összeomlik, s ezen az avarokkal kötött szövetség sem segít, a hűségesküt megszegő III. Tassilót elfogják, bíróság elé állítják, és gyermekeivel együtt kolostorba száműzik. Ezután a frankok és bajorok Nagy Károly „küldötteinek" *(missi)* Grahammanusnak és Audaccrusnak a vezetésével átlépik az Enns-határt, s az Ybbs-mezőn *(in campo Ibose)* győznek az avarok felett, majd a „bosszút álló", visszatámadó avarokat újra legyőzik, nagy vérfürdőt rendezve közöttük. Mindezek után Károly király Regensburgba megy és meghatározza a határokat vagy *marca*kat, „hogy az Úr védelmében az avarokkal szemben sérthetetlenek legyenek" (*Ann. regni Francorum* a. 788).

Az „avarkérdés" ettől kezdve akuttá válik, Károly királyt egyre többen sürgetik, hogy tűzze napirendre végleges megoldását. Ezért 790-ben Károly Wormsban fogadja a „hunok" követeit, a magáéit pedig azok

AZ AVAR KAGANÁTUS VEZETŐ MÉLTÓSÁGAI A KÉSEI AVAR KORBAN

A sztyeppei birodalmak életében nem ritka a hatalommegosztás, majd ennek következményeként a részterületek önállósodása, végül újabb birodalmak születése. Az egyszemélyes hatalomgyakorlás megosztására és elszakadásra törekedhetnek az uralkodó dinasztia katonai és adminisztratív feladatok felügyeletét ellátó, s egyre inkább önállósuló tagjai, továbbá a birodalmon belüli etnikai csoportok fölé helyezett helytartók. De siettethetik ezt az örökösödési kérdések, és az uralkodó dinasztia karizmájának gyengülése is. Általában ezen okok egyike, esetleg több együttesen jellemzik a győzelmes birodalomalapítást követő időszakot, amikor az uralkodó dinasztia „sikertelensége" végül a hatalom kompromisszumos megosztásához, kettős fejedelemséghez vagy oligarchikus vezető réteg kialakulásához vezet, ahogy ez a 680-as éveket követően az avaroknál is bekövetkezik. A 8. század végén már egy sor új, addig nem ismert méltósággal találkozunk. A legfőbb avar méltóság, a *kagán,* és felesége, a *katun* mellett ekkor tűnik fel a *jugurrus* – az egy fokkal a kagán alatt álló, mindig a közrendűek köréből kikerülő tisztségviselő, egyfajta vezír – és a *tudun*, akik országos hatáskörrel rendelkező méltóságok, továbbá a *kapkan*, a *tarhan*, a *zsupán* és a *canizauci*, akik korlátozottabb jogkörű, kisebb térségek vezetői lehetnek.

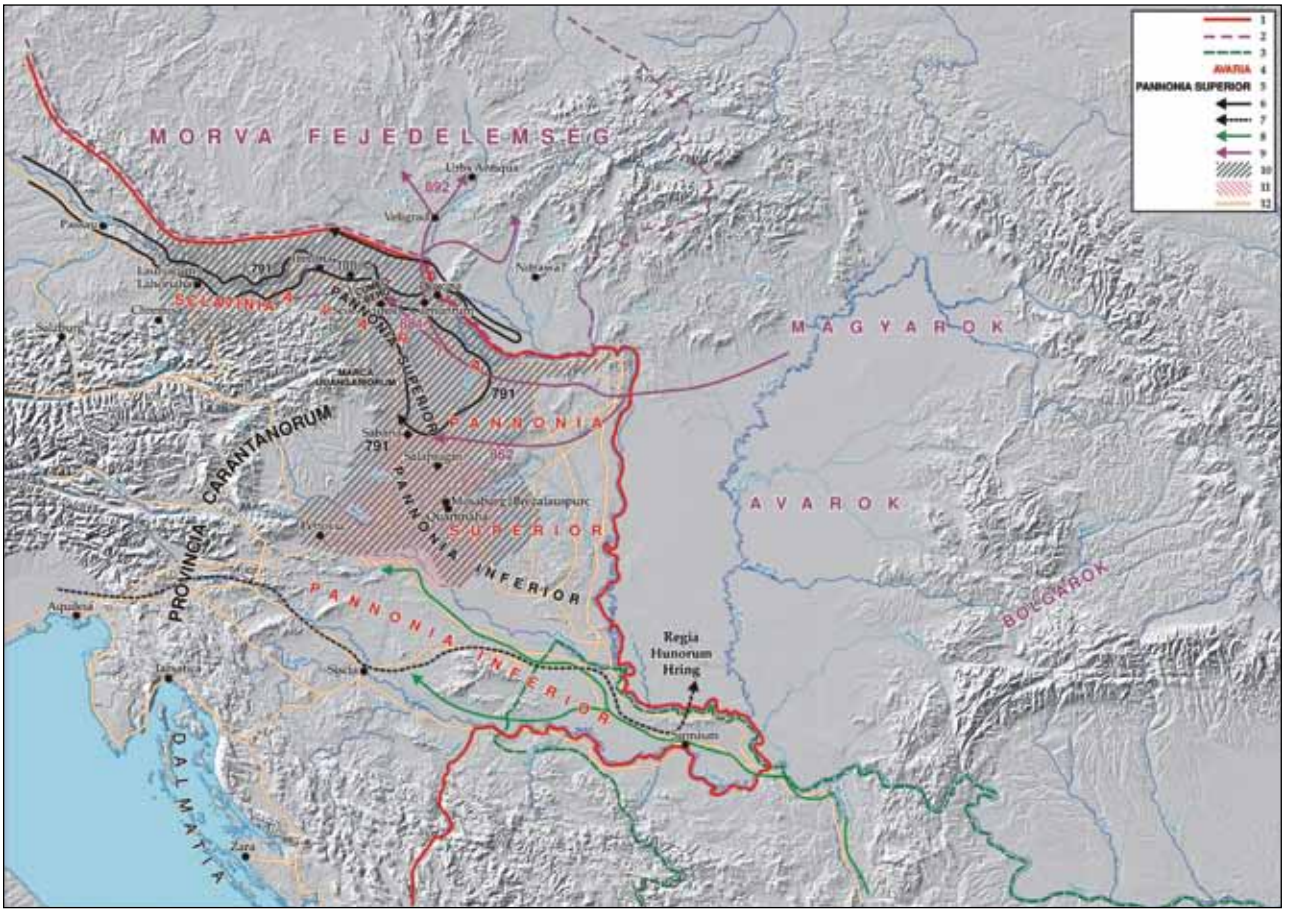

1. KÉP ▪ A Kárpát-medence a 8–9. század fordulóján és a 9. század első évtizedeiben ▪ 1. A Karoling Birodalom határa ▪ 2. A Morva Fejedelemség határa ▪ 3. A Dunai Bolgár Fejedelemség határa 828 után ▪ 4. A Karoling-közigazgatás, kb. 800–828 ▪ 5. A Karoling-közigazgatás 828 után ▪ 6. Nagy Károly 791. évi hadjárata ▪ 7. Erik friauli őrgróf avar hadjáratai (795–797) ▪ 8. Bolgár hadjáratok (827–829) ▪ 9. Korai magyar hadjáratok (862, 881, 892, 894) ▪ 10. Keleti frank régészeti emlékek elterjedési területe ▪ 11. Mosaburg grófság törzsterülete és vonzáskörzete ▪ 12. Római út

„fejedelmeihez" küldi, hogy országaik határairól egyezkedjenek. Einhard szerint az „e körüli vita és egyet nem értés lett aztán az oka és eredete annak a háborúnak, amit hamarosan velük szemben viselt" (*Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 790).

Nagy Károly hadjárata (791)

Károly a következő év nyarán felkerekedik, és seregével Regensburg alá vonul. A birodalom egész területéről várja ide a frank, alemann, szász, fríz, thüring, bajor, sőt szláv fegyverforgatókat. S miután ott a frankokkal, szászokkal és frízekkel tanácsot tart „az avarok túlságosan is nagy és elviselhetetlen gaztettei miatt, melyeket a szent egyház és a keresztény nép ellen követtek el" (*Ann. regni Francorum* a. 791), s mert követei révén ezért semmiféle elégtételt nem kap, úgy dönt, hogy Isten segítségével az avarok ellen vonul.

Míg a fő sereg Regensburgban gyülekezik, Károly fia, az itáliai király, Pippin egy kisebb frank–langobard sereg élén augusztus 23-án Friaul felől lép *Avaria* földjére. Az ifjú király fő támasza, sőt bizonyára a tényleges hadvezér is a friauli herceg és/vagy az isztriai dux, s vezérkarához tartozik még két gróf, egy püspök és több királyi vazallus. Károly levélben számol be a lányaival Regensburgban hátrahagyott feleségének, Fastradának arról, hogy fia megütközött az avarokkal, s *Avaria* határvidékén a derék isztriai vezér hathatós segítségével kifoszt egy sáncerődöt *(uualum),* ahol egy

napot éjszakázik, és 150 foglyot ejt. A sáncot másnap három óráig tartják, majd elhagyják.

Többen is úgy értelmezik ezt, hogy Pippin seregének feladata taktikai célú figyelemelterelés, az avar haderő megosztása és elbizonytalanítása. Ám az avarokat aligha lehet megtéveszteni, mert akik a betörés hírét hozzák, nemcsak a sereg méretéről szereznek pontos információkat, hanem azt is láthatják, hogy Pippin kis serege, alighogy átlépett a határon, már vissza is fordult. Ráadásul a pár éve megerődített Enns-határnál figyelő őrök jóval aggasztóbb híreket küldhetnek a Regensburgban gyülekező, hadba készülő lovagokról. Ezért az a legvalószínűbb, hogy felvonulásának nem hadászati, hanem pedagógiai célja volt. Az ekkor még csak 14 éves királyfi most először „szagolhat bele a puskaporba," s büszkeséggel töltheti el, hogy már önállóan vezet sereget – még ha ez a lehető legkevesebb veszéllyel is jár (1. KÉP).

Nagy Károly a fő sereggel augusztus végén indul útnak, s szeptember 5-én, hétfőn ér az Enns melletti *Lauriacum*/Lorchhoz, ahol szerdáig háromnapos litániát tartanak. A papok naponta miséznek, a sereg tagjai pedig böjtölnek, igyekeznek megtartóztatni magukat a hústól és bortól. A bortól való tiltást azonban meg lehet váltani: a tehetősebbek napi egy solidust, a kevésbé tehetősek kevesebbet, de legalább egy dénárt kötelesek fizetni ezért. A böjtöt Károly is nehezen viseli.

A pogányokkal szemben az egyház védelmezőjeként *(defensor ecclesiae)* fellépő frank uralkodó életének „mind közül a legjelentősebb háborújára" (*Einhardi vita Karoli* c. 13) hosszan készülődik. Nem lehet tudni, hogy ezt a kellő harci kedv felszítása és a lelkierő gyűjtése miatt teszi, vagy a hadtáp szervezése tart tovább, esetleg a felderítők hoztak elégtelen, netán zavarba ejtő híreket. A forrásokban oly gyakran hunoknak nevezett avarok seregének félelmetes híre, az apokaliptikus és mitikus képzetekbe burkolt „keleti veszély" időtlen sztereotípiája még mindig nagy hatással lehet a harcba indulókra. Szinte szimbolikus, hogy a Lorchban gyülekező harcosok között egy *Nibulunc* is feltűnik, az első történetileg is megfogható Nibelunge.

Szeptember 20-án a hadak végre mozgásba lendülnek. Károly három hadoszlopra bontja seregét. Ő maga és fia, az ekkor még csak 13 éves (Jámbor) Lajos, a főpapok és udvarának előkelői a fő sereggel a Duna déli partján haladnak. Az északi oldalon a szászok, a thüringek, a ripuari frankokkal és a frízekkel együtt Theoderich gróf és Meginfrid kamarás vezetése alatt vonulnak, a folyón pedig egy, főleg bajorok alkotta harmadik egység hajózik, feltehetően Károly sógora, (II.) Gerold irányításával. Délen a Bécsi-erdőnél lévő *Cumeoberg*ig, északon pedig a *Camp* nevű helyig és folyóig kell előrehatolniuk, hogy az avarok itt emelt erődítéseinél végre némi ellenállásba ütközzenek. De amikor azok meglátják az ellenük felvonuló tömeget, „az Úr által rémület szállja meg őket, s menekülve hagyják el állásaikat" (*Ann. regni Francorum* a. 791). Károly seregei veszteség nélkül foglalják el az erődítéseket, az Einhard-féle évkönyv is csak annyit tart fontosnak megjegyezni, hogy az avarok legerősebb sánca a *civitas Comagenos* melletti *Cumeoberg*en épült fel, amit a frankok tűzzel-vassal elpusztítanak. (*Civitas Comagenos*t legtöbben a római hajóhad egyik dunai állomáshelyével, az antik *Comagenis*/Tulln város romjaival, *Cumeoberg*et pedig a Bécsi-erdővel, az Alpok keleti szélével azonosítják).

A Károly vezette fő sereg a sáncok bevétele után ellenállás nélkül halad tovább kelet felé. Egyesek szerint Károly elszakad a hamarosan három ágra bomló Duna partjától, s *Scarbantia*/Sopron felől kerüli meg a Fertő és Hanság mocsarait, majd feltehetően *Mursella*/Mórichidánál „egészen a Rába folyásáig jön, átkel ezen a folyón, és annak partján addig a helyig vonul, ahol az a Dunába ömlik…" (*Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 791), azaz a Rába torkolatánál, a mai Győrnél találkozhat újra a többi seregrésszel. Míg ugyanis a bajor flottilla a Bécsi-medencét és *Carnuntum*/Petronell környékét elhagyva az Öreg-Duna helyett valószínűleg a kevésbé vad Mosoni-Duna-ágon ereszkedik alá, a sereg északi ága a csallóközi Kis-Duna-ág mentén legalább a Vágig, de talán egészen Komárom tájáig eljut.

Mások szerint Károly serege a Mosoni-Duna melletti római úton halad Győr felé, mivel a vízföldrajzi viszonyok alapján Győr közelében is átkelhet a Rába vizein. Ebben az esetben azonban nagyobb kockázatot vállal, mert a *Carnuntum*/Petronell – *Arrabona*/Győr közötti hajdani római útszakasz a Mosoni-Duna gyakori mederváltoztatása miatt a korai középkorban kevésbé megbízható. Ebben az eseten úgy éri

el a Rábát–Rábcát, hogy ezek Mosoni-Dunába torkollását nem érzékeli, hanem majd csak – végig abban a hitben, hogy a Rába partján halad – a Mosoni-Dunának az Öreg-Dunába szakadását Gönyűnél.

A Rába torkolatvidékénél Károly király „néhány napos", valójában legalább egy hétig, tíz napig pihenőt tart, azután – látszólag váratlanul – a visszafordulás mellett dönt. Egyesek szerint a rossz időjárás, a közelgő tél (november közepe táján járunk már ekkor) kényszeríti erre, valósabb ok azonban, hogy addigra már a király seregrészében a lovak nagy része valamely ragály miatt elpusztul. Károly serege tehát *Savaria*/Szombathely felé, az északi seregszárny pedig Csehországon *(per Beehaimos)* tér vissza hazájába, anélkül hogy – kihasználva a frank sereg egyre fokozódó nehézségeit – az avarok egyszer is rájuk támadnának. Szinte bizonyos, hogy a visszatérő Károly *Savaria* romjai között tölt néhány napot, hogy megismerje a frankok védőszentjének, Szt. Mártonnak a szülőhelyét, s esetleg reliquiákat gyűjtsön. Károly az elindulástól számított 52 nappal később újra az Ennsnél van.

A források, különösen a *Birodalmi Évkönyvek* tárgyilagosan számolnak be az eseményekről. Az avaroknak elegendő idejük van magukat és javaikat a méltóságteljes lassúsággal felvonuló három hadoszlop elől biztonságba helyezni. Ezért is lehetséges, hogy „vértelenül" és „háború nélkül" érik el hadicéljaikat, még ha a későbbi kivonatolók és feldolgozók hatalmas győzelemről és véres pusztításról számolnak is be. A hadjárat során csak néhány magas egyházi méltóság veszik oda, de nem fegyvertől, hanem betegség által. Ugyanakkor feltűnő, hogy az avarok még a hadjárat után sem kísérelnek meg egyfajta tárgyalásos rendezést. Ennek oka pedig ugyanaz lehet, mint a hathatós katonai ellenlépésnek: az egyre fokozódó belpolitikai válság, aminek következtében az avarság végletesen megosztott, nincs igazi feje, káosz és anarchia uralja az országot.

Az avar „polgárháború"

795-ben – látszólag váratlanul – arról hallunk, hogy az avar kaganátuson belül véres belháború tör ki, az avarok vezetőik ellen fordulnak, s a *kagán* és *jugurrus* „övéik által megöletnek" (*Ann. regni Francorum* a. 796). Egyesek szerint ez a háború a késő avar társadalom széttagolódásának törvényszerű következménye volt, kitörésére a végső okot Nagy Károly hadjárata s a várható újabb támadás szolgáltathatja. Mások a kagán szent erejének meggyengülését emelik ki, mivel a kagán hatalmi helyzete a hadiszerencsétől függ, károsan hatottak rá a balsikerek.

A „polgárháború" kiterjedéséről, a harcok helyéről, lefolyásának hevességéről, a veszteségekről a források szinte semmit sem árulnak el. Idejéről is csak annyi tudunk, amit az *Annales regni Francorum* a. 796 mintegy közbevetőleg árul el, nevezetesen, hogy az avar *hring* Erich általi kifosztását megkönnyítette, hogy vezetőik a „polgárháborúban" kimerültek, a *kagán* és a *jugurrus* pedig a „polgárháborúban és belviszályban" (*Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 796) alulmaradva övéik által megölettek. A források ugyan egyértelműen nyílt, fegyveres harcot említenek, de az „övéik által" kitétel azt is jelentheti, hogy a vezetők nem annyira az egymás elleni harcban, mint inkább a katonai kíséret, a „testőrség" lázadásának estek áldozatul.

A „polgárháborút" kiváltó és azzal járó jelenségeket plasztikusan ábrázolja a *Suda lexikon* sokat idézett „bulgárok" *(Βούλγαροι)* címszava, amelyben Krum kán avar foglyokat hallgat ki, és országuk romlásának okairól kérdezi őket. Azok felpanaszolják, hogy „elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, s elpusztították a bátor és okos férfiakat; bűnözők és tolvajok lettek a bírák szövetségesei, ehhez járult a részegeskedés, mert egyre több lett a bor, s az emberek részegeskedők lettek; aztán jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett s egymást csalta. Ezekből fakadt a mi bukásunk".

A „polgárháború" olyan erővel bolygatja fel a kaganátus belső életét, s gyengíti meg védelmi képességeit a külső, rajtaütésszerű támadásokkal szemben, hogy Erich friauli herceg 795-ben a „szláv" Wonomyr vezetésével egy „különleges alakulatot" tud küldeni a kagáni központ *(hring)* kirablására. Ennek a kalandor akciónak a sikere valóban nagymértékben függ a gyorsaságtól, s attól, hogy a gyéren lakott Dráva–Száva közén halad, így érkezésük híre nem előzheti meg őket. A kagán és jugurrus halála mellett ennek a

A TUDUN

A kínai források a *t'u-t'un*t, azaz *tudun*t a türk méltóságnevek közt említik, az alávetett területek helytartója, tartományi kormányzója. A nyugati türk birodalomban a *yabγu* (vagy a *qaγan*) a helyi vazallus fejedelmi személyeknek az *eltäbär* címet adta, mindegyik mellé pedig saját bizalmi embereként egy-egy *tudun*t is rendelt; egyik legfontosabb funkciójuk az alávetett népekre kirótt fiskális kötelezettségek pontos teljesítésének ellenőrzése. Állandó jelenlétük az idegen etnikai környezetben a türk kagán teljes jogú képviselőjévé, s a vazallus nép és a kagán közti közvetítővé tette őket. A tudun Einhardnál mint *unus ex primoribus Hunorum*, vagy pedig mint *princeps Pannoniae* szerepel, aki az avarok között nagy hatalommal rendelkezik (*Ann. qui dicuntur Einhardi* 795, 803), tehát itt is a helyi gentilis fejedelmek mellé rendelt, a kagán bizalmi embere funkcióját töltheti be, s elsősorban az adóbeszedést felügyeli, de a kagán személyes képviselőjeként a külkapcsolatok tartása is a feladata lehet. Az államhatalom gyengülésével mind jelentősebb gazdasági önállóságra és ennek következtében egyre nagyobb hatalomra tehet szert, ami válsághelyzetben meghatározó politikai szerephez is juttathatja őt.

„kommandónak" a sikere is hozzájárulhat ahhoz, hogy az év végére a *tudun* – elsőként az avar vezető méltóságok közül – „magát népével és földjével együtt a király [Nagy Károly] kezébe adja", és megkeresztelkedik (*Ann. regni Francorum* a. 796).

Pippin hadjárata (796)

Mindezek a fejlemények arról győzik meg Nagy Károlyt, hogy elérkezett az idő, véglegesen lezárhatja az „avar kérdést". Így tehát 796 nyarán Károly fiát, Pippin itáliai királyt egy sereggel Itáliából Pannóniába küldi, s elrendeli, hogy Pippin seregéhez „az avar végeken" *(in finibus Avarorum)* bajor és alemann csapatok is csatlakozzanak. Pippin a fejleményekről hírvivő követek révén tájékoztatja a Szászországban tartózkodó királyt. Az első követ azzal a hírrel érkezik, hogy a „kagán a többi előkelőséggel", azaz a kagán feleségével, a katunnal, a tarkánokkal és más méltóságokkal, akiket a korábban meggyilkoltak helyére tettek, Pippin elébe sietnek, a második pedig már arról ad hírt, hogy seregével *in hringo*, azaz a *hring*ben ül.

A Pippin által elfoglalt és szétrombolt *hring* nem egyszerűen a kagán rezidenciája, hanem olyan, a nomád népek erődítés nélküli *ordu*jához hasonló, sátrakból és faépületekből álló zárt térség, kollektív uralmi központ, különleges jogállású terület lehet, „ahol az avarok királyai hercegeikkel udvart tartani szoktak" (*Ann. Laureshamenses* a. 796). Lokalizálása bizonytalan. A forrásokból csak annyi derül ki, hogy bár Pannóniában fekvőnek írják le, a Dráva–Száva közén érkező Pippinnek át kell kelnie a Dunán ahhoz, hogy eljusson hozzá, ezért a mai Bácskában – ugyanabban a térségben, ahol nemcsak a megelőző gepida fejedelmi központ, de már Attila palotája is – keresendő.

Pippin ezután a kagántól ajándékba kapott sok kinccsel megrakodva, még az ősz végére békében tér meg Aachenbe (*Ann. regni Francorum* a. 796; *Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica* c. 5). A kagán meghódolását követően – feltehetően a „polgárháború" utórezgéseként – az avar nemesség egy része ellenáll, és a Tisza mögé húzódik vissza; legalábbis erre enged következtetni az a félmondat, miszerint „Pippin a hunokat a Tisza folyón túlra kergeti".

A Pippint útjára elkísérő püspökök 796 nyarán – II. Paulinus aquileiai patriarcha jegyzőkönyv-vezetése mellett – a Duna partján püspöki zsinatot *(conventus episcoporum ad ripas Danubii)* tartanak, ahol Pippin „aprólékos kíváncsisággal, jámbor szavakkal igyekszik kideríteni az Isten tiszteletére és a keresztény vallásra szorosabban vonatkozó dolgok számos szertartásának rendjét" *(Dictatus Paulini patriarchae).*

Az avarok közti misszionálás kérdéseiben meghatározóak az angolszász Alcuin – Nagy Károly főtanácsadója, fiai tanítója – intelmei, melyeket Arno salzburgi püspökhöz ír. Eszerint „Légy te az isteni kegy szószólója, s ne a dézsma behajtója […] Miért kellene olyan igát tudatlanok nyakába vetni, ami-

2. KÉP ▪ Avar kor végi lószerszámveretek és kantárrózsa gombok
▪ *Blatnica (Blatnica, Szlovákia), MNM 146.1880; 113/1897.1-5. Aranyozott bronz, nagyszíjvég H: 3,8 cm, Sz: 2,85 cm; kisszíjvég H: 3,1 cm, Sz: 2,1 cm; veretek 3,7×2,6 cm; falera gombok Átm: 1,8 cm*

lyent egykor mi sem tudtunk elviselni s testvéreink sem?" *(Alcuin Epist. Nr. 107)* Ezért a II. Paulinus által felvett jegyzőkönyv szerint a Duna-menti zsinat résztvevői is úgy vélik „Ne kényszer taszítsa őket, akaratuk ellenére a keresztvíz alá, hanem a Szentlélek kegyelme árassza el őket, és lelkük belső vágyától hajtva keressék az üdvö[ssége]t". Továbbá „Az igehirdetők oktatása pedig nem lehet kegyetlen és emberi félelemtől övezett, hanem kegyes, vonzó és kedvességtől harmatos. Vonzó mindenesetre az örök élet jutalma miatt, félelmetes a pokol gyötrelmei, nem pedig a kard véres pengéje miatt". *(Conventus episcoporum ad ripas Danubii [796 aestate])*

Arno 798 áprilisában III. Leo pápától elnyeri a palliumot, s már érsekként tér vissza Salzburgba, amikor Károly megparancsolja neki, hogy „keljen útra a szlávok földjére, vegye oltalma alá az egész vidéket, az egyházi feladatokat püspök módjára lássa el." Ő oda is megy, templomot szentel, papot állít és a népet igehirdetéssel tanítja. De amikor visszatér, jelenti a Károlynak, hogy nagyobb haszonnal járna, ha ezekkel a dolgokkal valaki tartósan foglalkozna. Ezért aztán Károly engedélyével Theoderich térítő püspököt iktatja be, akit Gerold gróffal együtt személyesen vezet be a szlávok földjére. Rá bízzák a karantánok földjét, és szomszédaikat a Dráva nyugati partján a Dráva Dunába szakadásáig (*Conversio* c. 8), ahol Adalram salzburgi érsek idejében, 821 után bekövetkezett haláláig, jámboran és konfliktusmentesen tevékenykedik, s hivatalában marad.

Avar utóvédharcok

A kagán meghódolásával az „avar ügy" regionális problémává szelídül, a frankok befejezettnek tekintik az „avar háborút", de túlzás azt állítani, hogy Pippin már a „halálos döfést" is megadta a kaganátusnak: inkább

csak csatákat nyertek, de még nem nyerték meg a háborút.

796-ban váratlanul arról olvashatunk, hogy az avarok csalárd módon cselekszenek (*Ann. Guelferbytani* a. 796), s a tudun a fogadott hűséget nem sokáig tartja be. Hitszegéséért pedig nem sokkal rá megbűnhődik *(Ann. qui dicuntur Einhardi* a. *796).* Hogy ok-okozati összefüggés van-e az avarok „csalárdsága" s a tudun hitszegése között, nem derül ki a forrásokból. Mindenesetre 797-ben Károly király egy frank és langobard harcosokból álló sereget küld Erich vezetésével a „vandálok" ellen „Huniába" – a harcok tehát újra a kaganátus déli határszéléhez közel zajlanak – és „azok földjét Károly király uralma alá hajtja" (*Ann. Alamannici, Codex Turicensis* a. 797). Inkább csak lokális jellegű összeütközésekre gondolhatunk, mivel a harcokról a *Birodalmi Évkönyvek* nem, csak néhány bajor kolostori évkönyv emlékezik meg, s azok is azt hangsúlyozzák, hogy csak „néhány" frank, bajor és alemann harcos vesz részt az ütközetekben. Mindenesetre ugyanezen év november közepén Károly Szászországban Heristellében már fogadja is „az avarok nemzetségének nagy ajándékokkal hozzá érkező követeit" (*Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 797).

798-ban ismét „hazudtak a vandálok (= avarok) és egyesek a szászok közül", ami a szászok esetében nem kevesebbet, mint Károly király követeinek megölését jelenti (*Ann. regni Francorum* a. 798); nem kizárt tehát, hogy az avarok is hasonló atrocitásokat követnek el a frank tisztségviselők, misszionáriusok ellen. Majd a következő évben, 799-ben sincs másként, „az avarok nemzetsége megígért hűségét [ismét] megszegte" (*Ann. regni Francorum* a. 799).

A források szóhasználata, amivel az avarok nemzetségét általában, s nem egyes, már meghódolt tisztségviselőit, mint pl. a kagánt vagy a tudunt kárhoztatják, jelzi, hogy a forrongás általánosabb, nem köthető egy-egy térséghez vagy személyhez – egyúttal pedig azt is, hogy nem az avarság egyes csoportjain belül, hanem a frankokkal kialakult viszonyban („csalárdak", „hazugok", „hűséget szegnek") történnek kedvezőtlen változások. Ezek oka pedig minden bizonnyal az, hogy a térítés és az adminisztráció kiépülése egyrészt erőszakosabb és türelmetlenebb, részben pedig talán halogatóbb, mint ahogy azt eredetileg a 796. évi Duna menti konferencián eltervezték.

799-re, úgy látszik, a keleti végek „őrei" – a Cividalében székelő Erich friauli herceg, és (II.) Gerold, bajor prefektus, aki Regensburgból ellenőrzi a keleti határt – is elunják a mind áldatlanabb állapotot. Ma már nehéz rekonstruálni, hogy együttesen, vagy csak egyszerre lépnek. De Erich még meg sem indul, amikor a Rijeka melletti, ekkor még „görög", azaz bizánci fennhatóság alatt álló *Tarsatica*/Tersatto (ma: Trsat) városka lakói tőrbe csalják és megölik *Liburnia*ban, a *Lauriana*/Lovrana és *Tarsatica* között fekvő *Laurentus* hegyen. Nagy Károly „zászlóvivő" *(signifer)* harcosa, a Theoderich térítő püspököt Pannoniába kísérő (II.) Gerold bajor prefektus pedig éppen csak elszakadt a misszionáriusoktól, amikor szeptember elsején „Pannonia földjein" halálos seb, „kegyetlen kardcsapás" éri (*Epitaphium Geroldi* 1–4), „midőn a hunok elleni ütközetre készülve csatasorát rendezte, s egy ismeretlen tettes megölte két emberével együtt, akiknek kíséretében lovagolva buzdította harcra egyenként katonáit" (*Einhardi, Vita Karoli Magni* c. 13).

A keleti végekért felelős Karoling hercegek halálával elhárul az avarok fölül a frank támadás veszélye. Közeli barátairól Alcuin is megemlékezik: „Hirtelenül eltávoztak a legderekabb férfiak, akik a keresztény impérium határait védelmezték és ki is terjesztették" (*Alcuin, Epist*. Nr. 185). Kiemelkedő érdemeik s Károlyhoz kötődő szoros rokoni kapcsolataik ellenére sem követi azonban halálukat megtorló hadjárat.

Míg a 796–799 közötti nyugtalanság a déli térséget, *Pannonia inferior*t érinti, és a Duna ausztriai szakasza mentén és a Dunántúlon láthatólag béke honol, 802-ben a regensburgi Szt. Emmeram-kolostor szerzetesei is kénytelenek feljegyezni, hogy „Chadaloh és Gotehrammus, illetőleg sokan mások is megölettek *ad castellum Guntionis*" (*Ann. Sancti Emmerami maiores* a. 802). Az ütközet helyét, *Guntio*(n) várát – ami bizonyosan nem azonos Güns/Kőszeg várával – nem sikerült megnyugtatóan lokalizálni; a helynév típusa alapján (a birtokragos várnév személynévi eredetre utal, ez pedig a frankokra jellemző) leginkább valahol a bajorok lakta térség keleti szélén állhatott. Mivel Goteram a keleti végek felügyelőségének vezetőjeként (*Conversio* c. 10) hal meg, s Cadaloh egy neki alárendelt gróf, az esemény nagy valószínűséggel az avarokkal és/vagy a szlávokkal hozható összefüggésbe. Hogy az avarok lehetnek a

3. KÉP ▪ Kétélű kard ▪ *Blatnica, MNM 62.133.1-2. Vas, aranyozott ezüst, bronz- és ezüstberakás, H: 69 cm, penge Sz: 6,5 cm*

A BLATNICAI LELET

Báró Révay Ferenc szklabinyai (Sklabiňa, Szlovákia) várában, a fegyvertárul szolgáló kamrában sok más középkori régiség között már jó ideje hányódott az a leletegyüttes (?), ami két részletben, 1876-ban és 1880-ban lelőhely megnevezése nélkül, ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az 1876-ban átadott kétélű vaskard, melynek markolatát, markolatgombját és keresztvasát aranyozott bronz és ezüst berakásos geometrikus motívumok, ill. félig ember-, félig állatfejábrázolások borítják (3. KÉP). A leltárkönyvet újra kézbe véve derült ki, hogy a kardhoz egy kardszíj is tartozott. Ennek három vaslemez verete közül a háromágú, lóhere alakú szíjelosztót a leltárkönyvben még a kard keresztvasa alatt, a pengén ábrázolták, azaz akkor még hozzá lehetett rozsdásodva. A két másik, már sérülten a gyűjteménybe bekerült veret – egy kétoldalas négyszögletes veret és egy szíjbújtató vagy fűzőkarikás, nyeles veret – közül már csak az utóbbi volt meg a múzeum raktárában. A restauráláskor előbukkant az aranyozott bronz szegecsekkel felerősített veretek tausírozott díszítése is: vékony ezüstdrótokból szerkesztett rombusz, amelyek mindegyikét vörösréz szálakkal határolták el a következőtől (5. KÉP).

1880-ban Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója további leleteket talált a szklabinyai vár fegyverkamrájában, amelyek ugyancsak a sírlelethez(?) tartozhattak. E tárgyak „Turócmegye, Blatnica közelében" lelőhely-megnevezéssel szerepelnek a múzeumi leltárkönyvben. Ezeknek a díszes karddal való öszetartozását bizonyítja, hogy egy részük, melyek lószerszámveretek voltak, a kard stílusában díszítettek. A geometrikus minták között a „triumpháló Dionysos" motívumával és az orans kéztartású figurákkal díszített aranyozott bronz veretek – egy-egy pár kereszt alakú szíjelsztó, „füles" felerősítésű szíjfüggesztő, téglalap alakú veret, félgömbös dísz és egy szíjvég – egy Karoling lószerszámgarnitúra jellegzetes tartozékai és a Petersen D csoportba sorolható karddal együtt egy olyan Rajna vidéki műhelyből kerülhettek ki, ahol a norvégiai Vaagében talált díszkard is készülhetett. Utóbbinak markolatán a három, tüzes kemencébe dobott ifjú (Dániel könyve 3,25) jelenete látható, akik ábrázolása részletekbe menően egyezik a blatnicai veretek emberábrázolásával (4. KÉP).

A Karoling lószerszámveretekkel együtt került a múzeumba hét erősen aranyozott címerpajzs alakú, csüngőjével egybeöntött, poncolt hátterű növényi ornamentikával díszített bronzveret, továbbá egy-egy hasonlóan kivitelezett, indadíszes kis- és nagyszíjvég. Az avar kor utolsó fázisába tartozó garnitúrát néha – tévesen – egy előkelő avar övgarnitúrájának gondolják, valójában ez egy másik, avar felszerelésű lószerszám-garnitúra (2. KÉP).

Többen kizárják, de nem valószínűtlen, hogy ugyancsak a sírlelethez tartozik néhány további tárgy, mely 1880-ban került a Nemzeti Múzeumba, közelebbi lelőhely-megjelölés nélkül. Ezek egy szárnyas lándzsa, köpüjén a jellegzetes, nyújtott háromszög alakú, bemélyített dísszel, egy szakállas harci balta, és egy sarkantyú, melyek korban megfelelnek a fenti leleteknek és élesen elválnak a többi középkori régiségtől, melyek a szklabinyai várból a Nemzeti Múzeumba kerültek (6. KÉP).

A leletekre a zárt késő avar szállásterülettől távol, a Kis- és Nagy-Fátra közti völgyben, feltehetően egy jelentősebb vezér (törzsfő, fejedelem?) sírjában bukkanhattak, akit a kiscsepcsényi (Malý Čepčín) és szakolcai (Skalica) halomsírok alapján talán ugyancsak halom alá temettek. Hasonlóan kevert, avar kor végi és Karoling-stíluselemeket és -tárgyakat elegyítő síregyüttes az avar kaganátus nyugati peremterületén másutt is jellemző, lásd Krung, Hohenberg, Mikulčice, Staré Město-Sady stb., ami hűen tükrözi az átmeneti hatalmi viszonyokat, kulturális sokszínűséget. Jellegzetes összetétele miatt a korszak régészeti lelethorizontjának, a Blatnica – Mikulčice horizontnak egyik névadója.

4. KÉP ▪ Karoling-kori lószerszámveretek
▪ *Blatnica, MNM 146.1880. Aranyozott bronz, szíjelosztók H: 8,6 cm, Sz: 2,4 cm; veretek H: 2,7-3,5 cm és 8,7 cm, Sz: 2,3 cm*

5. KÉP ▪ Kardfüggesztő szíj veretei
▪ *Blatnica, MNM 241.1876.22 b-c. Vas, ezüst és vörösréz berakás, szíjelosztó M: 7 cm, veret H: 6,4 cm*

vétkesek, arra a következő év őszének eseménye utalhat, amikor a császár csak azután tér vissza Aachenbe, hogy „a pannon ügyeket" elintézte (*Ann. regni Francorum* a. 803). Regensburgban várja annak a mozgékony seregnek, *scará*nak a visszatérését, amit Pannóniába küldött, hogy teremtsen rendet. Ez olyan jól sikerül, hogy nemcsak a *Zodan* (= a tudun), a pannóniaiak hercege érzi szükségét annak, hogy velük jöjjön és „magát a császár kezébe adja", de sok szláv és hun (=avar) is (*Ann. Mettenses priores* a. 803). A tudun tehát, aki 796-ban egyszer már meghódolt az akkor még király Nagy Károlynak, most – úgy látszik – újra hűségesküt tesz; bár arra, hogy egy korábbi esküjét ismétli meg, sehol nincs utalás. Ezért inkább egy új tudunról, vagy egy másik (szláv) népcsoport mellé rendelt tudunról lehet szó.

6. KÉP ▪ Szárnyas lándzsa, szakállas harci balta, sarkantyú
▪ *Blatnica, MNM 241.1876.22; 52.2; 55.3798. Vas, lándzsa H: 42,5 cm, Sz: 5,3 cm; balta H: 17 cm, Sz: 4,8 cm; sarkantyú H: 16 cm, Sz: 8,6 cm*

Krum kán győzelme?

A forrás, ami immár történészgenerációk sorát vezeti arra a gondolatra, hogy Krum a 9. század elején megsemmisítő hadjáratot, sőt hadjáratokat vezetett az avarok ellen, a 10. század második felében összeállított *Suda lexikon* fentebb már részletesen idézett *Βούλγαροι* címszava, amely szerint „az avarokat teljesen és mind egy szálig megsemmisítették a bolgárok". Olajos Teréz szerint azonban az *ἄρδην ἀφανίζω* („teljesen megsemmisít") kifejezés helyesen „megsemmisítő győzelmet arat"-nak fordítandó, azaz a bolgárok nem kiirtották az avarokat, „csak" döntő győzelmet arattak felettük.

Azok, akik ennek a forráshelynek az avar kaganátus sorsát meghatározó jelentőséget tulajdonítanak, abból indulnak ki, hogy az avar kaganátus csakis valamely erős külső hatásra omolhatott össze. Mivel pedig az összeomlást a források alapos kritikai vizsgálata óta nem lehet a frankokhoz kötni, maradtak a *Suda lexikon* homályos megfogalmazásában megismert dunai (proto)bolgárok. Annak ellenére vélik ezt így, hogy a címszó alapvető információkat nem közöl: nem derül ki, mikor történik az esemény, s az sem, kinek a vezetésével. A kutatók csak a hadifoglyok kihallgatójának személyéből következtetnek arra, hogy az avarokat Krum vezetésével „semmisítik meg".

A bolgár támadást egyesek a 803. évi frank hadjárattal kötik össze, s úgy vélik, a lassan újra magukra találó avarok ellen induló kisebb frank sereg, egy *scara* mellett a bolgárok is bekapcsolódnak a harcokba, s a frankoktól elszenvedett „döntő" vereséget tetézve „teljesen és maradéktalanul megsemmisítik" az avarokat. Mások szerint erre a frankoktól függetlenül, 804–805-ben kerül sor, s látható ok nélkül támadnak rájuk és semmisítik meg őket. S van olyan nézet, mely szerint az egyre növekvő szláv nyomás a bolgár támadással azonos, melynek következménye a kapkan és népének 805. évi menekülése, és új szállásterület kérése Nagy Károlytól (erről lásd még később).

Végül felmerült olyan értelmezés is, ami a bolgár magatartás változását a bizánci–frank diplomáciai kapcsolatok alakulásával magyarázza. Addig, amíg a frankok a protobolgárok legveszedelmesebb ellenfelével, a keletrómai császárral jó viszonyban vannak, követeket váltanak, s Nagy Károly Eirene bizánci császárnénak még házassági ajánlatot is tesz, a bolgárok az avarok szövetségesei. Amikor azonban a 802. október 31-i palotaforradalom után Eirene utóda, I. Niképhoros Genikus nem hajlandó elismerni Károly császári titulusát, s a bizánci–frank viszony ellenségessé válik, sőt Velence ügyében hamarosan fegyveres összecsapásra is sor kerül, Krum sem tartja többé szükségesnek a maradvány avar kaganátusnak, a frank hódítás elleni avar felkelések hátországának a támogatását, hanem megsemmisítő vereséget mér rájuk. Nagy Károly ezért nem tekinti a bolgárokat fenyegető veszély forrásának, s eláll az ellenük való fellépéstől, amikor azok az avarokra támadnak.

Ám nemcsak a bolgárok avarok feletti – feltételezett – megsemmisítő győzelmét kellene figyelmezte-

tő jelnek tekinteni arra, hogy a bolgárok szövetségesként és ellenfélként is egyképp veszélyesek, de Krum is megfontolatlan lenne, ha a frankok és bizánciak közötti, addigi kiegyensúlyozott viszonyt felrúgó új bizánci császárban vakon bízva az avarok ellen fordulna, és végső csapást mérne rájuk. Mert ezzel nemcsak saját természetes partnerét semmisítené meg, de egy olyan bizánci császár mellé állna, aki a görög etnikai egyensúly helyreállítása érdekében és a szlávok egységes néppé tömörülését megakadályozandó már 805-ben jelentős tömegeket telepít át a kis-ázsiai thémákból Görögország szlávok lakta részeire, 807-ben pedig egyenesen a bolgárokra támad, s csak azért nem ér el velük szemben sikert, mert az udvarból kedvezőtlen hírek érkeznek, amelyek visszafordulásra késztetik.

Az avar összeomlás okát tehát nemcsak felesleges és igazolhatatlan, de indokolatlan is Krum kán hadjáratában keresni. A kaganátust ugyanis nem a külső ellenség, hanem a belső bajok, a kagán-jugurrus kettős hatalommal kezdődő, s „polgárháborúig" fokozódó hatalmi-politikai erodálódás vitte végromlásba. A *Suda lexikon* éppen ebben a vonatkozásban fontos és használható forrás. A Krum kán által kihallgatott „avar foglyok" – akik, ha valóban foglyok lettek volna, akkor Krum néhány év múlva nem zsold fejében alkalmazná őket – beszámolója uruk és egész népük pusztulásának okairól jóval inkább ennek, mint a bolgár uralkodó sosem volt avar hadjáratának igazolására alkalmas.

A kapkán és népe 'inter Sabariam et Carnuntum' és a kagán „régi méltósága" (805)

A frank *Birodalmi Évkönyvek* szerint 805 elején, „nem sokkal utóbb [azaz III. Leó pápa 805. január 6–14. közötti látogatását követően] a hunok hercege, a kapkán, népe szorongatottsága miatt megjelent a császár előtt és kérte őt, adjon neki *Sabaria*/Szombathely és *Carnuntum*/Petronell között egy lakóhelyet, mert előbbi szálláshelyeiken a szlávok zaklatása miatt többé nincs maradásuk. A császár nyájasan fogadta őt – mivel a kapkán egy Theodor nevű keresztény volt – meghallgatta kérését és ajándékokkal elhalmozva hazabocsátotta. De nem sokkal utóbb, hogy népéhez visszatért, meghalt. Ekkor a kagán nagyjai közül egyet [a császárhoz] küldött, hogy [vissza]kérje régi méltóságát, amivel a kagán a hunoknál mindig is rendelkezni szokott. A császár méltányolta kérését és elrendelte, hogy a kagán régi szokásuk szerint az egész ország feletti hatalmát visszakapja" (*Ann. regni Francorum* a. 805).

A kapkánról szóló történetben új elem, hogy a kapkán avar tisztsége ellenére nem a kagán segítségét kéri, amikor bajba kerül, hanem a frank császárhoz fordul, a frank uralkodó keresztény hűbéreseként viselkedik. S új elem az is, hogy míg az avar előkelőket addig mindig csak tisztségük nevén említették, most először a keresztségben elnyert név is a méltóságnév mellett szerepel. A kapkán még 805 előtt megkeresztelkedik, hiszen őt az *Annales regni Francorum* már hangsúlyozottan a keresztségben elnyert Theodorus nevén említi, míg a kagán csak méltóságnevén szerepel, s szót sem ejtenek kereszténységéről. Csak a bajor évkönyvek bejegyzéseiből tudjuk meg, hogy 805. szeptember 21-én a Fischa folyónál (*super Fizkaha*) a kagánt is megkeresztelik, s az Ábrahám nevet kapja. A kagán követküldésének és látszólag minden ok nélküli megkeresztelésének megértéséhez célszerű szigorú időrendben rekonstruálni a 805. év eseményeit.

III. Leó pápa év eleji látogatását követően, „nem sokkal utóbb" – februárban, esetleg márciusban – érkezik a kapkán Aachenbe. Ha a császár hamar dönt új lakóhelyük ügyében, akkor is újabb több hétig tart a kapkán hazatérése, így optimális esetben is a

A KAPKÁN

A kapkán méltóság először (és egyben utoljára) 805-ben jelenik meg a forrásokban. Ez a kagánhoz hasonló hangzású méltóságnév a türköknél és (proto)bolgároknál (καυχάνος [καπκάνος]) is előfordul. A *capcanus princeps Avarorum* megjelölés alapján bizonyos, hogy több más, avar hercegnek nevezett méltósághoz hasonlóan korlátozott hatalmú tisztségviselő, aki alá viszonylag kis lélekszámú népesség tartozik, hiszen elegendő neki a *Savaria–Carnuntum* között kijelölt új lakóhely.

tavasz végére, nyár elejére ér vissza új(?) szállásterületére, ahol aztán hamarosan meg is hal. A kapkán halála után a kagán is követet küld a Karoling uralkodóhoz. Kevéssé valószínű, hogy csak a kapkán keltette kedvező hangulatot használja ki, inkább azt reméli, hogy az egység erősítésével a szláv–avar viszonyt konszolidálni tudja, mert a szorongató „szlávokkal" már ő sem bír. Ezért kéri Nagy Károlyt, hogy segítsen helyreállítani „régi méltóságát, amivel a kagán a hunoknál (=avaroknál) mindig is rendelkezni szokott". Mivel azonban konkrét ellenséget megnevező vád nem hangzik el, valószínűbb, hogy nemcsak a több száz éve avar alattvalóként elnyomott „szlávokkal", hanem az ezerfejű, láthatatlan ellenséggel, a belső elégedetlenséggel is fel kell vennie a harcot. A kagán egyetlen reménye, ha régi méltóságát helyreállítva a központi hatalmat újból megerősíti, s így elegendő ereje lesz a szlávokkal szemben is fellépni.

A kagán követe leghamarabb nyár közepe, nyár vége között érkezhet meg Károlyhoz, s viszi a kagán kérésén kívül talán a kapkán halálhírét is a frank uralkodónak, aki júliusban Diedenhofenen és Metzen át a Vogézekbe költözik, hogy ott vadászattal töltse az idejét. Nem lehetetlen, hogy éppen a kapkántól hallott nyugtalanító hírek hatására ellenőrizteti a kelet felé irányuló kereskedelmet és annak jellegét, és korlátozza a fegyverkereskedelmet az ún. *diedenhofeni capitulare* rendelkezéseivel. A kagán követe is kedvező választ kap ura kérésére, de alig hihető, hogy Nagy Károly minden feltétel és ellenszolgáltatás nélküli, üres gesztusként tesz olyan jelentős engedményt, mint a kagán régi hatalmának, a *honor antiquus* és a *summa totius regni* visszaállítása. A frank uralkodó ezt csakis kellő biztosítékok birtokában teheti, nemcsak bízva, de megbizonyosodva is abban, hogy a kagán nem él vissza bizalmával, sőt még jobban elmélyül függése a Karoling Birodalomtól. Ennek pedig elengedhetetlen feltétele és biztosítéka, ha a még mindig pogány uralkodó végre megkeresztelkedik. A szeptember 21-i keresztelés tehát a kagáni követjárásnak – korrekt és logikus számítások szerint – záró, s nem nyitó eseménye. A kagán tehát nem a hatalom öröklése jogán, s nem is hirtelen megvilágosodásból dönt úgy, hogy felveszi a keresztséget, hanem jól megfontolt politikai és stratégiai szempontokra figyelve – nyersebben fogalmazva, a hatalommegtartás és túlélés végső reményeként. A kagán megkeresztelkedésével – amiről csak a döntés jelentőségét mélyebben átérző és megértő bajor évkönyvírók tudósítanak – minőségileg új szakasz kezdődik a kaganátus életében, ami nemcsak a frankokkal való kapcsolat alakulására, de saját alattvalóival és a környező fejedelemségekkel szembeni viszonyára is példaértékűen kihat.

A források hallgatnak arról, hol lakott a kapkán és népe, mielőtt *inter Sabariam et Carnuntum* megtelepednek – többen mégis tudni vélik azt. Van, aki szerint a kapkán népét a morvák űzik el a Dunától északra elterülő területről, közvetlenül Nagy Károly fiának csehek elleni 805–806. évi háborúja előtt, ezért keres Theoderich kapkán tudatosan és szándékosan a Duna jobb partján olyan területet, amelyik a lehető legközelebbi szomszédságban van a morvákkal. Más úgy gondolja, hogy egyszeri alkalommal törtek rá a szlávok – mégpedig a 804 őszén hatalomra kerülő Krum által vezetett, ekkor már túlnyomórészt elszlávosott bolgárok – a kapkánra (aki ebben az esetben a kaganátus keleti szárnyának vezére) és népére.

A *Birodalmi Évkönyvek* krónikása a támadókat *szláv*nak nevezi, egyértelműnek látszik tehát, hogy a kapkán népe csakis „avar" lehet. Ám túl azon, hogy a kapkán az avar arisztokrácia reprezentáns tagja, semmi nem szól amellett, hogy akár ő, akár népe „avar". A kaganátus perifériájára szorult, vagy szorított *szlávok*nak ugyanis – akik a frankok és avarok közötti háborúban most először lépnek fel új politikai-hatalmi tényezőként és játszanak abban aktív, kezdeményező szerepet – számos oka lehet még arra, hogy „zaklassák" a kapkánt és népét. Zaklathatják őket természetesen azért, mert „avarok" – de nem egy etnikum képviselőiként, hanem mint az *uralkodó* törzs tagjait, akik a szlávokat méltatlanul háttérbe szorítják – de azért is, mert a kapkán és népe(?) *keresztény* lett, míg a zaklató „szlávok" még mindig pogányok. S az sem kizárt, hogy most már az egyre inkább önállósodó és saját fejedelemségbe szerveződő szlávok szeretnék a kapkánt és népét „alávetni", amitől a kagán már nem tudja – vagy nem akarja – megvédeni őket, ezért fordul a kereszténnyé vált kapkán új

urához, a frank uralkodóhoz. Az okok bármelyike, de akár együttesen több is szerepet játszhat abban, hogy a kapkán és népe eredeti lakhelyét elhagyja.

A korábbi lakhelyre egyedül abból a közvetett adatból következtethetünk, hogy a kapkán keresztény; mert ez, ha a kapkán konkrét lakóhelyét nem is, annak térségét mégiscsak kijelöli. A térítés ekkor még csak a kaganátus nyugati felében, a hajdani Pannónia területén zajlik, itt érik el első sikereiket a bajor misszionáriusok. Az avar arisztokrácia tagjaiból is először a kaganátus nyugati felében élők lesznek keresztények – nyilván nem annyira a térítés meggyőző ereje, mint a politikai megfontolás kényszerítő szükségessége révén. Mivel pedig az évkönyvíró megfogalmazásában a *kapkán* nem bízza a császárra a döntést az új lakhely ügyében, hanem határozottan ő maga *kívánja,* hogy a *Sabaria/Szombathely és Carnuntum/ Petronell* közötti területet *adja* neki és népének lakásra, a kapkán és népe már ezen a területen élhet akkor, amikor a kapkán Aachenbe megy, hogy kérje a császár megerősítő jóváhagyását.

Amikor a kapkán az új területet kiválasztja, nemcsak a „szorongató" szlávok közvetlen közeléből, érdekeltségi zónájától akar biztonságos távolságra kerülni, de magát és népét sem szeretné megfosztani a hazatérés minden lehetőségétől. Az új szállásterület tehát biztonságos, de nem túl nagy távolságra lehet a régitől, ami kétségessé tesz minden olyan spekulációt, amely a Dunától keletre, sőt a Tiszántúlra helyezi azt.

Az *inter Sabariam et Carnuntum* fekvő új szállásterület a nemzetközi kereskedelemnek a Duna mentén folyó nyugat–keleti, és a Borostyánkőúton zajló észak–déli útvonalainak a kereszteződésében fekszik, ami Nagy Károly 791. évi hadjárata, majd a 803-ban erre vonuló *scara* hadmozdulatainak következtében eléggé elnéptelenedhet ahhoz, hogy a kapkán népe számára elegendő életlehetőséget biztosítson. Megválaszolatlan marad azonban, hogy a Borostyánkőút a szállásterület tengelyét jelöli-e ki, amelynek két oldalán települ le a kapkán üldözött népe, vagy valamiféle határvonalat, amely esetben további kérdés, hogy az új szállásterület keleti vagy nyugati határát értik-e alatta.

Egyesek szerint *Sabaria és Carnuntum* között egy 822-ig fennmaradó, sajátos avar kaganátus jön létre, ami s a *dux-knez* által vezetett félautonóm szláv népcsoportokhoz hasonló hatalmi formáció. A század utolsó harmadától *plaga orientalis* (*Conversio* c. 10) néven emlegetett területi egység két antik tradíciójú és határú térség összenövéséből alakulna ki: a *Noricum* területét elfoglaló karantán szláv gentilis hercegségből és a *Sabaria–Carnuntum* vonaltól keletre 805-ben létesült adófizető avar kaganátusból. Utóbbi a Borostyánkőút két oldalán helyezkedne el úgy, hogy a keleti és déli határa a Rába, míg a nyugati a Bécsi-erdő, a központja pedig egy római castellum, vagy az ún. Cundpald-kehely lelőhelye, a Kapuvár melletti Petőháza térsége, amit nemcsak Theoderich térítő püspök, de Ábrahám kagán székhelyének is tartanak, annak ellenére, hogy régészetileg semmiféle bizonyíték nem szól emellett. Sem világi, sem egyházi építmények maradványait nem találták meg Petőháza térségében, és olyan népességkoncentrációra utaló régészeti adatok sincsenek, mint amely a mosaburgi (zalavári) központot és közvetlen környékét jellemzi (lásd később).

A hatalmi átstrukturálódás már korábban elkezdődik a kaganátusban. Hiszen a tudun 795–796-ban már a kagántól teljesen független, autokrata vezetőként viselkedik, amikor az alája tartozó népeket és területet sajátjaként kezelve elhagyja a kagánt, s hódol Nagy Károly előtt, majd sok más avar nemessel együtt felveszi a kereszténységet, amely lépéssel egyfajta „adófizető fejedelemséget" hoz létre. 803-ban pedig, amikor a tudun és a vele alárendeltségi viszonyban lévő avar és szláv méltóságok Regensburgba mennek, hogy Nagy Károlynak hódoljanak, és (újra?) kereszténnyé válnak, már a frank uralkodó hűbéresei.

Az avar kaganátus az érzékeny veszteségek ellenére szilárdan tartja magát. A kagán, bár 796-ban Pippin kezébe adja magát, azaz valamilyen formában „adóköteles" frank alattvalóvá válik, a Dunától keletre eső területen önálló hatalmi tényező marad, amit 805-től „régi jogai" visszaállítása fejében megkeresztelkedve meg is erősít. Az avarság a frank fennhatóság alatt éppúgy megőrizheti és tovább folytathatja életét a megszokott formák között, mint ahogy

A CUNDPALD-KEHELY

Az aranyozott vörösréz kehely teljes M. 11,8–12,0 cm, falvast. 0,2 cm, a kupa *(cuppa)* Átm. 8,8–9,1 cm, a láb *(pes)* átm. alul 7,0–7,3 cm. A két részt négy szegecs fogja össze a *nodus*ban, amelyeket belülről ólommal, kívülről pedig bronzból öntött gyöngykoszorúval fedtek el, majd a kész kelyhet tűzaranyozással vonták be. Az összeszerelés előtt a *cuppa*t és *pes*t szalagfonat-díszítéssel látták el, amit egy gyakorlatlan ötvös előrajzolt, majd bevésett, pontosabban traszírozott, míg egy másik, tapasztaltabb ötvös a +CUNDPALD FECIT feliratot véste be. Később, már a használat idején a *cuppa* peremébe felülnézetben egymástól 120° távolságra három 0,2 cm átmérőjű kerek lyukat ütöttek be, az egyik alatt néhány milliméterrel mélyebben pedig egy negyediket, amelyekbe a felfüggesztő láncocskákat erősítették.

A kehely *nodus*án olvasható +CUNDPALD FECIT felirat a bajor készítő vagy inkább a készíttető neve lehet (aminek nem mond ellent a *fecit* szó), írásmódja

7. KÉP ▪ Cundpald-kehely
▪ *Petőháza (Győr-Moson-Sopron m.), SM 57.17.1. Aranyozott réz, M: 11,8 cm*

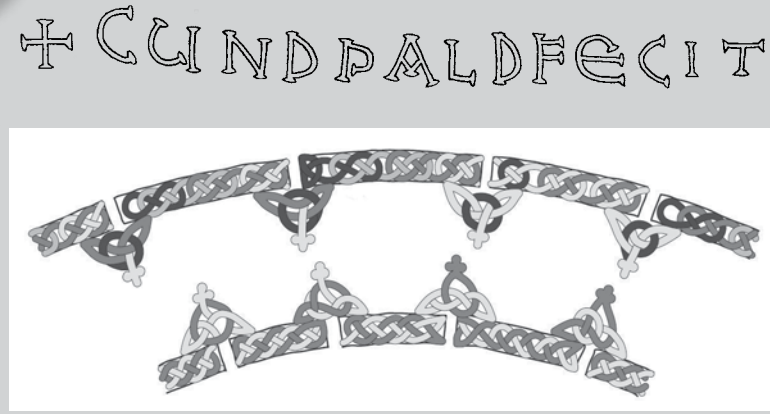

pedig a 8. században Észak-Franciaországban és a Rajna-vidéken általánosan ismert, a bajor térségben azonban egyelőre ismeretlen frank tradícióra utal. A kupán s a lábon nyolc négyszögletes mezőben egy kettős és egy egyes, illetve két kettős szálból font szalagfonatos díszítést, és nyolc olyan háromszögbe rendezett szalagfonatkompozíciót vésték be, melyek egy-egy háromkaréjos csomóban, egyszerű szőlőfürtben végződnek (7. KÉP).

A kehelyhez formailag és stílárisan legközelebb a III. Tassilo bajor király és felesége, Liutperga által 777-ben Kremsmünster kolostorának alapítására készíttetett kehely áll, míg a keretbe foglalt szalagfonatdíszek analógiái a bajor scriptóriumokban 770/780–820 között készült könyvek festett díszítményein, iniciáléin bukkannak fel. Ezek a stílus itáliai kontinentális jellegét hangsúlyozzák (pl. régibb Lindaui könyvfedél), amelyben az insuláris (ír–skót) elem ugyan jelentős szerepet játszik, de az antik és itáliai gyökerek a főszereplők. A Cundpald-kehely díszítéseinek rendszere feltűnően megegyezik a 9. század első felére keltezett nyugati frank Grimfridus-kehellyel, bár technikai kivitelében, díszítésében és formai megjelenésében is távol áll attól.

A kehely története tehát úgy rekonstruálható, hogy az eredetileg egy Salzburg tágabb környezetébe tartozó bajor kolostorban a 8. század utolsó és a 9. század első harmada közötti időben készült utazó kelyhet *(calix quotidianus)* idővel átalakították, és kis láncocskákon oltár felett függő kehelyként *(calix appensorius)* használták. Nem igazolható az a feltevés, hogy a kelyhet eredeti birtokosával, egy magas egyházi méltósággal (egyesek szerint magával Theoderich térítő püspökkel) temették el, csak annyi bizonyos, hogy ismeretlen körülmények között (esetleg egyfajta pogány vízáldozatként) került az Ikva patak medrébe, ahol 1879-ben, a petőházi cukorgyár építével egy időben végzett mederszabályozáskor az Ikva Süttör felőli oldalán megtalálták.

a kisebb és nagyobb szláv törzsek, akik fejedelmei ugyanolyan módon függenek a frank uralkodótól, mint az avarokéi. Nem szól forrás a kagán székhelyének áthelyezéséről, mint ahogy arról sem, hogy a *Savaria* és *Carnuntum* közé szorult avarság által feladott területek bármely más nép fennhatósága alá kerültek volna.

Béke Aachenben (811)

A mozgalmas 805. év után hosszabb ideig nincs híradás a keleti végekről. 811-ben azután arról számol be a *Birodalmi Évkönyvek* szerzője, hogy egy különlegesen kemény tél után, amikor az utak végre újra járhatóvá válnak, Károly egy sereget küld Pannóniába, hogy a hunokkal (=avarokkal) és szlávokkal való (vagy az avarok és szlávok közötti?) viszálykodásnak véget vessen *(in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum finiendas).* A sereg sikeresen véghezviszi feladatát és veszteség nélkül tér vissza. Amikor Károly november közepére Aachenbe ér, már ott várják őt a „Pannóniából érkezett férfiak […] a canizauci, avar herceg, a tudun és a Dunánál megtelepült szlávok más előkelői és fejedelmei *(canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium),* akiket a Pannoniába parancsolt csapatok hadvezérei a fejedelmek előtt hívtak meg" (*Ann. regni Francorum* a. 811).

Az avarokkal és szlávokkal fennálló konfliktus jellegét nehéz eldönteni. A híradást érthetjük úgy is, hogy a frankok és a Kárpát-medencében élő népek közötti konfliktusról van szó, de úgy is, hogy az avarok és szlávok között kitört „viszálykodások miatt" küldenek ki a 803. évinél nagyobb haderőt, egy egész hadsereget. A sikeres pacifikáló hadjárat után az összes érdekelt felet Aachenbe rendelik. A 803. évihez képest a tudun, továbbá az avar és szláv előkelők előtt egy mindegyiknél magasabb rangú, újabb szereplő is megjelenik, a kissé rejtélyes avar herceg, a *canizauci*. A felsorolásban utána következő tudun már nem herceg, csak egy olyan személy, aki a herceg és a szláv törzsfők és előkelők között áll.

A CANIZAUCI

A méltóságnévvel kapcsolatos filológiai magyarázatokban talán csak az az egyetlen közös pont, hogy a név összetett szó. A magyarázatok egyik csoportja a hunokkal, türkökkel, ujgurokkal, másik, nagyobb része az al-dunai bolgárokkal kapcsolja össze a nevet. Eszerint a *canizauci*hoz hasonló címe van a protobolgár kánnak (*κανα συβιγη*), ami több feliraton is szerepel. Az avar *canizauci* azonban előbb ismert, mint a megfelelőjének tartott bolgár méltóságnév. A *κάνα συβηγη* legelőször Omurtaggal (815–831) jelenik meg, majd még utóda Malamír (831–836) uralkodói nevében találkozunk vele, s használatában együttesen tükröződik a Krum konstantinápolyi ostromával megnövekedett presztízs, a politikai függetlenség és a bizánci császárral való egyenértékűség kifejezésének vágya. Az avar *canizauci* névben tehát dunai bolgár eredetet, sőt egyenest bolgár cárt keresni nemcsak a történeti, de a kronológiai körülmények miatt is anakronizmus. De van a *canizauci* névnek más magyarázata is. A neves orientalista, Ligeti Lajos szerint a „kán=kagán követe", s ez a cím a kagán olyan bizalmi emberét, kényes ügyekben személyes követét jelölheti, aki valószínűleg a kagáni családnak az uralkodóhoz közel álló tagja, s mint ilyen jogosult a *princeps* megjelölésre, *ezért* áll rangban a többiek előtt. Ugyanilyen rangú, ha nem ugyanez a személy lehet az is, aki 805-ben a kagán követeként jár Nagy Károlynál, hogy az ősszel Ábrahám névre keresztelt kagán régi jogainak helyreállítása érdekében közbenjárjon.

A *canizauci*, mint a „kagán követe" tisztség világossá teszi, hogy a kagán nehéz, sőt reménytelennek látszó helyzete ellenére is szuverén uralkodóként viselkedik. Saját uralmi területén belül, székhelyén, a *hring*ben fogadja a frank király követeit, vagy találkozik annak közelében, pl. Pippinnek a Duna partján ütött táborában Károly fiával, az itáliai alkirállyal, de még a „régi jogok" visszaállítása érdekében sem hajlandó Károly elé járulni, hanem követet küld, és amikor Károly engedményének fejében megkeresztelkedik, azt is saját uralmi területén belül, a Fischa folyónál teszi. Ebben lehet persze némi óvatosság, ami a labilis belpolitikai helyzetből következően nem alaptalan, de sokkal inkább a hajdan Bizáncot és a Merowing királyságot egyaránt fenyegető ősök büszkesége; a kagán csak akkor lépi át uralmi területét, ha serege élén hadvezérként teheti azt – tárgyalni, kérni azonban követeit küldi. Az Aachenben megjelenő avar követség vezetője tehát minden bizonnyal nem a kagán, s nem is a kagán és a trón örököse együttesen, még kevésbé a bolgár Krum kán, vagy annak titulusát orvul magára aggató avar fejedelem, miként azt egyes kutatók tudni vélik. A *canisauci* vezette küldöttség a Kárpát-medencén belüli viszonyok átrendeződésével kialakult új *status quo*t elfogadó kaganátus normális működését igazolja.

811 őszén a Kárpát-medence valamennyi meghatározó politikai tényezője jelen van Aachenben. A *canizauci* képviseli a frank császár fia előtt meghódoló, s „régi jogai" visszaállítása fejében megkeresztelkedett kagánt, aki a Dunától keletre működő maradék avar kaganátus fejedelmeként még mindig a legjelentősebb politikai tényező a Kárpát-medencében. Közvetlenül utána következik a frank uralkodó előtt személyesen meghódoló, és már régebbtől fogva keresztény *tudun,* mint a Dunától nyugatra fekvő régió legjelentősebb avar méltósága, aki részben közvetlen érdekeltsége, részben vazallusi kötelezettsége miatt maga megy el, 796 és 803 után immár harmadszor, a császári udvarba, végül pedig a kaganátus határvidékének, a „Duna feletti szlávoknak a fejedelmei és előkelői".

A résztvevők döntő többsége már keresztény, s a frank uralkodó vazallusa, sejthető tehát, hogy olyan döntés születik, amit a császár a résztvevők mindegyikével mint alattvalójával kötelezően be is tud tartatni. Olyan *modus vivendi*t sikerül kialakítani, amiben mind az avarok, mind pedig a Dunától északra élő szlávok megfelelő biztosítékokat nyújtanak ahhoz, hogy ha a frank császárnak engedelmesen alávetik magukat, s ezzel szoros összefüggésben az adót megfizetik, akkor szabadon irányíthatják népeiket. A tárgyalások legfontosabb következménye, s a tartós béke záloga, hogy a volt avar kaganátusból ki-

szakítják a Duna és a Száva közötti térséget, ami *Pannonia(e)* néven közvetlen Karoling-tartomány lesz. A Dráva–Száva köze *Siscia* központtal *Pannonia inferior*, kormányzója a friauli dux közvetlen alárendeltje, egyházilag Aquileia térítési körzetéhez tartozik, míg a Dráva–Duna köze *Pannonia superior*, a bajor keleti prefektus (III.) Gerold kormányzása alá kerül, s a salzburgi egyház térítési körzete lesz.

A kaganátus kulturális megjelenése az avar kor végén

A Karoling Birodalom terjeszkedése, az egész keleti peremterület kulturális megjelenésének átalakulása – a népesség kulturális, szellemi átalakulása, viseletének, ízlésvilágának, értékrendjének a változása, akkulturációja – több évtizeden keresztül zajló, területenként eltérő módon és más-más kihatásokkal járó, lassú folyamat. De nemcsak a kultúraváltás üteme, jellege is eltért az addig megszokottól. Amíg ugyanis a germán és avar, majd a honfoglaló magyar törzsek Kárpát-medencei megjelenése értelemszerűen a térség népi összetételében is változást hoz, a Karoling Birodalom terjeszkedését nem kísérik ilyen jellegű népmozgások. Legfeljebb belső átrendeződésről beszélhetünk, mint amilyen Theodor capcan és népének áttelepülése, vagy az addig csak igen gyéren lakott Enns és Bécsi erdő közti határtérségnek a keletről és nyugatról egyszerre induló, újbóli benépesítése voltak.

A Karoling Birodalom terjeszkedésének célja és lényege ugyanis nem egy „új haza" keresése, hanem a kereszténység terjesztésén és a hűbéri rendszeren keresztül a szellemi és gazdasági függőség kiépítése – a *renovatio imperii* jelszavát zászlójára tűző frank uralkodóház példaképéhez, a Római Birodalom terjeszkedéséhez hasonlóan. Ehhez pedig elegendő volt a politikai elit orientációváltásának kikényszerítése, vagy rosszabb esetben hatalmi pozícióinak elfoglalása, kulturálisan pedig a hódító műveltségének befogadása, akkulturációja.

8. KÉP ▪ Kézzel formált belsőfüles bográcstöredékek ▪ *Tiszagyenda (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Doboz (Békés m.), MNM 2013.2.7.4; 2013.2.7.3. és 73.38.2.B. Agyag, M: 16,5 cm; 11,5 cm és 6 cm*

9. KÉP ▪ Pecsételt díszű bográcsperem és sütőharang töredéke ▪ *Veresegyház-Szentjakab (Pest m.), MNM 95.2.3; 95.5.41. Agyag, M: 5,5 cm; 9,3 cm*

10. KÉP ▪ Sütőharang ▪ *Nagykálló-Harangod (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), MNM 2012.2.4.1. Agyag, M: 19 cm*

A Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon az avar kor kései időszakában egy sajátos települési kerámia jelenik meg, amely karakterisztikusan eltér a Kárpát-medence nyugati felének korabeli kerámiájától. Jellemző a korongolatlan áru nagy aránya, szemben a nyugati térség szinte kizárólag kézi korongon készült kerámiájával, továbbá néhány speciális korongolatlan edényforma és díszítésmód megjelenése, melyek a nyugati területen egyáltalán nem, vagy csak jóval csekélyebb számban és/vagy korongolt változatban fordulnak elő.

A korongolatlan kerámia gyakran iszapolatlan agyagból készített, és/vagy tört cseréppel soványított, a felületen kézujjal elkent, híg agyaggal vastagon bevont, egyenetlenül kiégetett, fekete foltos világosbarna, szürkésbarna színű. Legnagyobb számban a tojásdad vagy hordó formájú, díszítetlen felületű *fazekak* kerülnek elő, melyek pereme alig kihajló, szinte függőlegesen áll, s alul a fenék és az alj találkozásánál gyakran kiperemesedik. Jóval ritkább a csonkakúp alakú vagy behúzott peremű, sekély *tál*, és a fordított csonkakúp alakú csésze, továbbá a formájában sütőharangra emlékeztető *fedő*. Ugyancsak kis számban kerülnek elő a *cserépbográcsok*, amelyek felfüggesztése kétféle: vagy egy agyaglappal kagylószerűen fedett felfüggesztő lyukon, vagy egy félköríves belső fülbe vágott két lyukon keresztül történik (8. kép). Végül gyakori a nagyméretű, gyakran tört cseréppel és növényi maradványokkal, magokkal soványított agyagból készített, rosszul átégett *parázsborító* és/vagy *sütőharang*, amely rendszerint a földbe mélyített ház tüzelőtere felett vagy közvetlen közelében kerül elő (10. kép). A korongolatlan edények csak kivételesen díszítettek bekarcolt egyes vonallal vagy hullámvonallal, -vonalköteggel. Jellemző, de ritka díszítésmód még a *pecsételt rácsminta*, amit egy fa matricával szorosan egymás mellé, néha részben egymás fölé pecsételve visznek fel az edény oldalára (9., 11. kép).

A kézi korongolt kerámia is gyakran vastag falú, durva szemű homokkal, apró kaviccsal vagy tört cseréppel soványított, szürkés vagy vörösesbarnára égetett. Változatosabb formájú és a korongolatlannál általában kisebb

11. kép ▪ Edények alföldi településekről
Fazekak ▪ *Tiszagyenda, MNM 2013.2.7.1. Agyag, M: 30 cm* ▪ *Nagykálló-Harangod, MNM 2012.2.3.7. Agyag, M: 13 cm*
Tálka ▪ *Doboz, MNM 73.38.4.B. Agyag, M: 7 cm*

edények tartoznak ide: széles szájú, erős vállú, szűk aljú, vagy gömbölyded és tojásdad *fazekak, bögrék*. Ez az edényfajta szinte kivétel nélkül díszített bekarcolt vízszintes és hullámvonalköteggel. Jellemző a szinte az edény egész felületét fedő vízszintes vonalköteg, amit az edény vállánál bekarcolt hullámvonalköteggel és vízszintes vonalköteggel, esetenként ferde fésűbeszurkálással „felüldíszítenek". Ez a díszítésmód a korabeli bolgár és kazár kerámián is gyakori (11. KÉP).

Ez a kerámiahorizont teljes spektrumában csak a Dunától keletre fordul elő, a Dunától nyugatra csak az átkelőknél bukkan fel (pl. Dunaújvárosnál). Az abszolút időhatárokról még élénk vita folyik, de mivel a korongolatlan bográcsok a Kárpátoktól keletre csak a 8. század közepe táján tűnnek fel, a kézi korongolt, széles szájú és vállú, mély tálra emlékeztető edényforma, és a „felülrajzolt" díszítésmód pedig csak a 8–9. század fordulójától jellemző, a készítési és használati idő súlypontja az egységes kaganátus felbomlása utáni időre tehető.

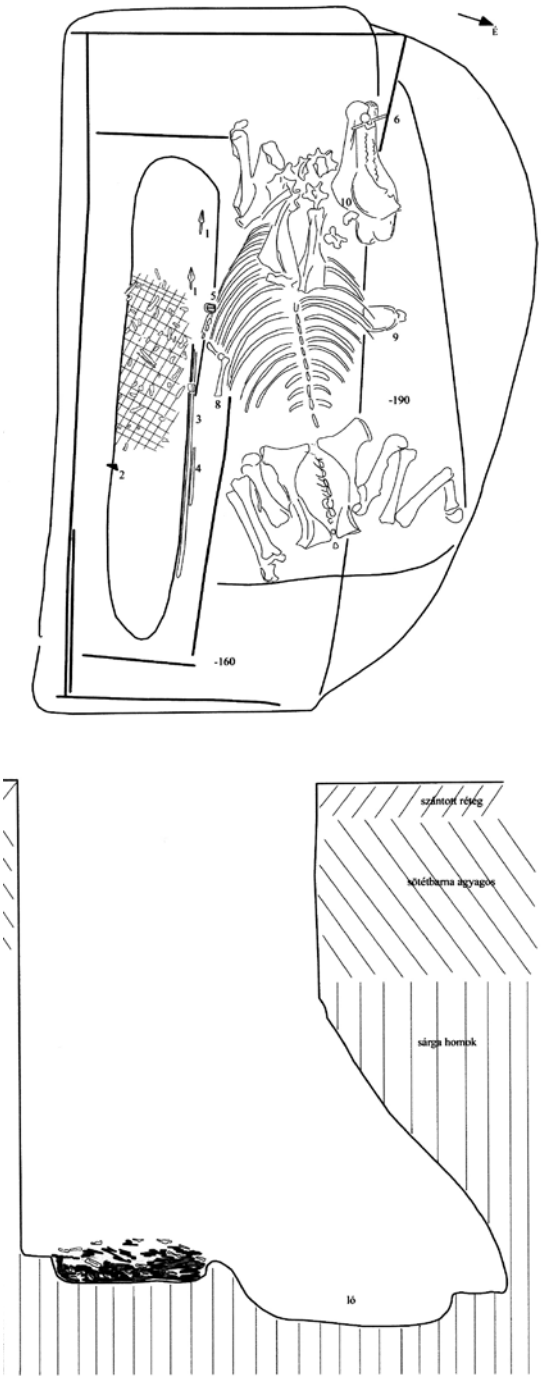

12. KÉP ▪ Padmalyos lovas temetkezés hamvasztásos sírral ▪ *Kehida-Fövenyes (Zala m.) (Szőke Béla Miklós rajza)*

A legkevésbé a Dunától keletre fekvő térség kulturális megjelenését érintették a nyugati hatások. Csak a néhány, teljesen feltárt késő avar kori temető (pl. Tiszafüred) szélén bukkannak fel azok az új viseleti elemek, kulturális jelenségek, amelyek a Dunántúl és a Felső-Dunavölgy temetkezéseinél már meghatározó módon jellemzőek. Itt régészetileg egyelőre a települések kerámiaanyagában érzékelhetjük azokat a változásokat, amelyek a keletre nyitás következtében kialakult új kulturális kapcsolatrendszernek köszönhetően jelennek meg.

A Kárpát-medence nyugati felében a változások első fázisa a 8. század utolsó harmadától a 9. század első harmadának végéig, helyenként a század közepe tájáig gyakorlatilag a Délnyugat-Dunántúlon (Zala, és Vas megyében, továbbá Somogy, és Baranya megyék nyugati felében), és Burgenlandban feltárt, avar kor végi temetőkben mutatható ki (Zalakomár–Kehida–Vörs fázis). Jellemző, hogy a pogány temet-

13. KÉP ▪ Öntött bronz övgarnitúra
▪ *Szárazd (Tolna m.), MNM 38/1905.38–77. Ónozott bronz, csat H: 3,4 cm; karika Átm: 2,5 cm; propeller veret H: 5,2 cm; karikacsüngős veret H: 3,2 cm; csüngős veretek H: 2,8 cm, Sz: 1 cm; nagyszíjvég H: 5,2 cm, Sz: 2 cm; kisszíjvég H: 2,8 cm, Sz: 1,3 cm; lyukvédők és mellékszíjveretek 1,5–1,7×1,3 cm*

14. KÉP ▪ Lószerszámveretek
▪ *Keszthely (Zala m.), MNM 62.133.3, 52/1881.41–45. Aranyozott bronz, bronz, veretek 3,2×3,1 és 3,2×2,3 cm; szíjvégek 2,8×1,8 cm*

15. KÉP ▪ Övgarnitúra részlete
▪ *Vörs-Papkert B (Somogy megye) 259. sír, RRM 91.4.1-11. Bronz, ónozott bronz, nagyszíjvég H: 6,1 cm, Sz: 2,1 cm; kisszíjvég H: 4,1 cm, Sz:1,4 cm; csüngős övveretek 3,1×1,2 cm és 3,3×1 cm; lyukvédők és mellékszíjveretek: 1,8×1,7–1,2×1,1 cm*

16. KÉP ▪ Övgarnitúra
▪ *Vörs-Papkert B 437. sír, RRM 96.55.1-5. Aranyozott bronz, csüngős veretek H: 3,5 cm; asztragalosz-bújtató H: 10,8 cm; lyukvédő veretek 2,4×1,7 cm; szíjvég H: 3,3 cm; mellékszíjveretek 1,35×1,2 cm*

kezési rítusokat még zavartalanul folytatják, a lovas temetkezés, az étel-ital melléklet, a biritualitás (hamvasztásos és korhasztásos temetkezés) és a padmalyos, helyenként halmos sírok egyaránt részei a temetőnek (12. KÉP). A pikkelydíszes, liliomos, és poncolt hátterű palmettadíszes, keskeny pajzs alakú veretek és szíjvégek a soktagú öv utolsó válfaja (13., 15. KÉP), és ekkor használják a hasonló díszítésű öntött aranyozott bronz (14. KÉP) vagy aranyozott rézlemezzel bevont és rézzel, ezüsttel tausírozott vas lószerszámvereteket. A női ékszerek túlnyomórészt bronzból, rézből, ritkán ezüstből, még ritkábban aranyozott bronzból készülnek, s kivitelükben igen változatosak: különböző lemezgyöngy csüngők és egyszerűbb vagy összetettebb, kétoldalas szőlőfürtcsüngők díszítik őket. Emellett főleg a drótékszerek különböző fajtáiból – pödrött

VÖRS-PAPKERT B

A mintegy 700 kora középkori sírt tartalmazó temető 1983 és 1996 között, a Kis-Balaton rekonstrukciós munkálatait megelőző feltárások során került napvilágra. A leletegyüttesek tanúsága szerint a késő avar kortól az Árpád-kor kezdetéig folyamatosan temetkeztek ide; a lelőhely legnagyobb sírszámú csoportját a késő avar – avar kor végi temetkezések alkotják.

A temető keleti szélén külön tömbben, egymástól átlag ötméterenként 6–7 sorban helyezkedett el 40 olyan lovas sír, amelyben az elhunyt férfiak és nők rendszerint a nagyméretű sírgödör északi felében Ny–K tájolással, mellettük ellentétes tájolással pedig a felszerszámozott ló feküdt. Közülük csak két lovas kerülte el a fosztogatást, a többi sírt nagy valószínűséggel az Árpád-kor elején rabolták ki, legkésőbb III. Béla (1172–1196) uralkodása idején, amikor már egy falu népessége települt erre a helyre. A sírokban talált leletek alapján bizonyos, hogy az avar társadalom középrétegéhez tartozó gazdag családok temetkeztek ide. Dúsan aranyozott, vésett-poncolt és áttört pikkelymintás (16. KÉP), valamint a nagyszentmiklósi kincs stílusához közeli oroszlánábrázolásos övveretek (17. KÉP), szőlőfürtcsüngős és üveggyöngy díszes arany fülkarikák, állatalakos dobozos mellboglár (18. KÉP), továbbá a lószerszám aranyozott réz- és ezüstlemezekkel (19. KÉP), tausírozással díszített kantárveretei és kantárrózsái, ún. falerák jellemzik régészeti hagyatékukat. Nem ritkán több edényt – az egyszerű kis fazék mellett ún. sárga bögrét és palackot is – tettek túlvilági útravalóval töltve az elhunyt mellé (20. KÉP).

A temető nyugati felén szerényebb mellékletű temetkezések voltak, étel- és italáldozattal megtöltött fazekakkal és polírozott felületű sárga palackokkal. A férfiakat fegyverrel (lándzsa, balta), ezüstözést utánzó ónozott felületű veretes övvel, egy esetben pedig sarkantyús lábbelivel temették el. Viseletük szokásos eleme a vaskés és borotva. A nőknél egyszerű fülkarikákat, mozaikszemes és többtagú rúdgyöngyökből álló nyakláncot, poncolt díszű lemezgyűrűket, bronz- és vasfülű üveggombokat találtak. Ezek a leletek részben már abból az időszakból származnak, amikor Priwina és Chezil a közeli Mosaburgban (a mai Zalavár területén) létrehozza alsó-pannóniai grófságának birtokközpontját. A vörsi temetőben eltemetett személyek egy időben talán a mosaburgi hatalmi központ egyik szolgálónépi közösségét is alkothatták.

A temető teljes használati idejére jellemző markáns szociális különbségekből arra lehet következtetni, hogy a kiemelkedően gazdag lovas temetkezésű családok az avar kor végén sem süllyedtek szolgálónépi szintre. Annak a kérdésnek az eldöntése azonban, hogy a mosaburgi grófsághoz milyen függelmi kapcsolat kötötte a Kis-Balaton egyik szigetén temetkező késő avar kori katonáskodó középréteg tagjait, még további vizsgálatokat igényel. A 9. században ide temetkezők egy része azonban a magyar honfoglalás után is helyben maradt, s a Kárpát-medencét birtokba vevő, idetelepült magyarokkal együtt egészen a 10–11. század fordulójáig (a magyar állam megszilárdulásáig) használta a temetkezési helyet. A temetőtől mintegy 800 méterre ÉNy-i irányban, egy mocsárból kiemelkedő halmon került elő a közösség települése, a Vörs-Papkert A lelőhelyen.

Költő László - Szentpéteri József

végű, hurkos-kampós záródású, egy- vagy többszörös S-végű, spirálcsüngős, és tekercselt vagy hurkosan tekert alsó karikaívű, láncocskás csüngőjű ékszerekből – állnak, a nyakláncokban pedig a dinnyemaggyöngyök mellett egyre inkább nyugati eredetű gyöngyfajták tűnnek fel. A férfisírokban viszonylag gyakori a főként nyugati eredetű fegyvermelléklet (szárnyas lándzsa, egyélű kard, hosszú harci kés – langsax –, szakállas balta, köpűs, szakállas nyílhegy) és feltűnik a sarkantyú is. Ezek egyre nagyobb számban való megjelenése jelzi, hogy fokozatosan megváltoznak az életkörülmények, a gazdasági környezet és a kulturális kapcsolatrendszer. Az ún. avar kor végi fázis végére mind gyakoribb a szerény mellékletes, vagy teljesen melléklet nélküli sír, végleg eltűnik a soktagú öv, a gazdag ékszerválaszték.

17. kép ▪ Övveretek
▪ *Vörs-Papkert B 347. és 378. sír*
RRM 93.250.2; 96.26.6-7. Bronz, kerek veretek Átm: 3-3,1 cm; bábos díszű veretek H: 4,1–2,9 cm

Másfajta változásokat érzékelhetünk Északnyugat-Dunántúlon, Sopron környékén, és a vele szomszédos Burgenlandban és Alsó-Ausztria területén egészen Mühling-Hart, és a vele szomszédos Purgstall an der Erlauf, továbbá a Duna túloldalán fekvő Wimm lelőhelyekig, amelyek valamivel később, a 8–9. század fordulójától a 9. század közepe tájáig keltezhetők. Különösen érdekes a purgstalli 225 síros, teljesen feltárt temető, melynek a korai fázisában még avar kor végi öntött bronz övgarnitúrák és női ékszerek, majd Sopronkőhida-típusú leletanyag – köztük a női ékszerek ekkor megjelenő, és csak erre a térségre jellemző azonos fajtái (drótékszer-család) és viselési módja, továbbá a fegyverek –, a kései fázisban pedig már a Mosaburg/Zalavár környéki szolgálónépi temetkezésekre jellemző tárgyak kerültek elő. A temető horizontális sztratigráfiája szemléletesen, egyetlen példában összefoglalva igazolja azt az akkulturációs folyamatot, ami az avar kor végétől, és a Karolingkor kezdetétől a Karoling Birodalom teljes berendezkedéséig tartó időszakot jellemzi a birodalom egész

18. kép ▪ Női ékszerek Vörs-Papkert B temetőből
▪ *Függőpárok 106. és 454. sír*
RRM 92.59.1; 96.46.1. Aranyozott bronz, kagyló, H: 2,8 ill. 4,4 cm
▪ *Gyöngysor 290. sír, RRM 92.149.1. Üveg*
▪ *Pajzsos fejű gyűrű 301. sír, RRM 93.219.4. Bronz, Átm: 2,3 cm*

19. KÉP ▪ Öv- és lószerszám veretek
▪ *Vörs-Papkert B 371. sír*
RRM 96.19.1-16. Bronz, aranyozott bronz, ónozott bronz, csat H: 4,3 cm; csüngős övveretek H: 2,8 cm, Sz:1 cm; lyukvédő veret 2,1×1,8 cm; mellékszíjveretek 1,1×1,1 cm; lófej alakú veretek 2,1×1,5 cm; szíjvégek 2,3×2,1 cm és 2,8×1,9 cm

20. kép ▪ Edények
▪ *Vörs-Papkert B 348. sír, RRM 96.1.1-3. Agyag, M:14,5 cm; 12,2 cm; 9,7 cm*

21. kép ▪ Fazekak
▪ *Sopronkőhida (Győr-Moson-Sopron m.) 13. sír; 64. sír; 132. sír, SM 62.24.7; 62.24.129, 62.24.289. Agyag, M: 20 cm; 15,5 cm és 18 cm*

keleti peremterületén. Ezeket az Ennstől a Duna mentén végighúzódó, majd dél felé fordulva a Keleti-Alpok hegyvonulatát széles ívben továbbkísérő csoportokat laza szálként köti össze egy pogány temetkezési szokás, az étel-ital adása a túlvilági útra, míg a Tullni- és a Bécsi-medence térségében ezen túl még az állatáldozat egy sajátos, *pars pro toto* változata, az ún. csonkolt marhakoponyás temetkezés is gyakori (Sopronkőhida-típusú temetők). Ezek a pogány szokások a délről szomszédos karantán szláv területen teljesen hiányoznak, a Dunától északra fekvő térségben (morvák, csehek) pedig még csak ekkortájt váltanak a hamvasztásos temetkezési rítusról a korhasztásos (csontvázas) temetkezésre.

SOPRONKŐHIDA

A Fertő tó nyugati partján 1951–1960 között tárták fel a 145 síros temetőt. A Tullni- és a Bécsi-medence tágabb térségében a 8–9. század fordulóján, és a 9. század első harmadában meghatározó ún. Sopronkőhida–Pitten–Pottenbrunn csoport egyik névadó lelőhelye. A sírformák egyszerűbbek, mélységük kisebb, tájolásuk állandóbb (Ny–K), mint a megelőző késő avar korban, a koporsót néha kővel rakták körül, illetve padkát magasítottak mellé. A pogány szokás szerint gyakran sírba tett étel-ital mellett – amit a jellemzően mély tál formájú, széles szájú, erős vállú, szűk aljú (21. KÉP), továbbá a tojásdad edények, illetve a baromfiváz és tojás reprezentál – erre a csoportra jellemző a csonkolt marhakoponyás temetkezés (22. KÉP). Utóbbit értelmezték – a temető egyik sírjában talált „sótartón" ábrázolt felszerszámozott lovak alapján (23. KÉP) – a közösség totemállatával való állatfejes takarónak, „maszkos temetésnek", reálisabb azonban az avaroknál széles körben elterjedt részleges állattemetkezés egyik válfajának tekinteni. A csoport más temetőiben elvétve a hamvasztás szokása és a halmos temetkezés is feltűnik.

A sopronkőhidai temető női sírjaiban az avar emlékanyag legkésőbbi, ún. avar kor végi fázisához tartoznak az ún. drótékszerek, az egyszerű szőlőfürtös függők, a keskeny pajzsos fejű gyűrűk (24. KÉP), a csont tűtartó, és a bikonikus orsógomb. A karantán térségből származnak az ún. lengőcsüngős ékszerek. Nyugati eredetűek a gyöngyformák (többtagú rúdgyöngyök, fújt üreges gyöngyök, mozaikszemes, és egyszerű szemesgyöngyök) (25. KÉP), továbbá a vas- és bronzlemezből készített tűtartók. Speciális foglalkozás eszköze a női sírokban gyakori rövid, keskeny pengéjű vaskés, aminek hosszú nyelét pontkördíszes agancslapokkal fedték le (26. KÉP).

A férfiak övét egyszerű vascsat fogta ösze, tarsolyukban gyakoriak a borotvák. Ritkán még előfordulnak a – részben másodlagosan felhasznált – öntött bronz övdíszek (liliomos nagyszíjvég, laposindás kisszíjvég) (27. KÉP). Viszonylag sok és kizárólag nyugati eredetű a fegyver, mint a szakállas, köpüs nyílhegyek, a szárnyas lándzsák, a rövid és hosszú harci kések (scramasax, langsax) (29. KÉP) és a lemez szíjszorítós sarkantyú (28. KÉP).

Mivel az embertani adatok szerint a temető relatív használati ideje nem lehet 40-45 évnél hosszabb – ezt a számítást látszanak megerősíteni Mosaburg/Zalavár környéki, hasonló nagycsaládi temetők klasszikus antropológiai és biokémiai vizsgálatai is –, a sopronkőhidai temető a 9. század elejétől legkésőbb a század második harmadának végéig lehet használatban. A szokások és a leletek azonossága ugyanezeket a kronológiai kereteket jelöli ki a sopronkőhidai temető reprezentálta kulturális csoport többi lelőhelyének is. A *terra Auarorum* tehát több egy térség véletlenszerű körülhatárolásánál, mert területi határain belül egy kulturálisan is jól körülhatárolható népesség áll, amelynek a Karoling Birodalomba integrálódása a 828 utáni közigazgatási átalakítással, a grófság intézményének bevezetésével, a keleti prefektus közvetlen irányítása alá kerüléssel fejeződik be.

22. KÉP ▪ Csonkolt marhakoponyás temetkezés a sopronkőhidai temetőből *(Török Gyula nyomán)*

23. KÉP ▪ „Sótartó”
▪ *Sopronkőhida 48. sír, SM 62.24.85. Agancs, M: 9 cm, Sz: 17,5 cm*

A KAROLING-ADMINISZTRÁCIÓ BERENDEZKEDÉSE PANNÓNIÁBAN

Az első grófságok a Duna völgyében

Az Enns és a Bécsi-erdő közötti határvidéken már Nagy Károly idejében szerveződik egy Karoling grófság, ahol 808-ban Elis fiai, Wirut, Gisalmar és Wentilmar a regensburgi Szt. Emmeram-kolostornak adják a Lajta környékén fekvő birtokukat, s ennek határleírásában több patak és „két [sír]halom” mellett *(ad duos tumulos)* az „avarok települései” *(loca Auarorum)* is szerepelnek. A Lajta folyótól a Traisen, Pielach, Melk, Erlauf folyók völgyében, azaz a Bécsi- és Ennserdők területén elterülő grófság nagy részén soha nem éltek nagyobb számban avarok, 811–836 között a nem elbeszélő jellegű hivatalos források, a birtok- és adománylevelek *Avaria*, *terra Auarorum* vagy *provintia Auarorum* („avarok földje”, vagy „avarok tartománya”) néven említik. A térség avar kötődésének erősségére s a megnevezés szívósságára jellemző, hogy 979-ben, amikor II. Ottó a hajdani *terra Avarorum* nyugati szélénél, az Ybbs és Erlauf folyók között egy területet eladományoz, azt még mindig „a hajdani avarok földjén” *(in terra quondam Avarorum)* említi.

Kevésbé meggyőzőek azok az érvek, amelyek szerint ettől nyugatra a Duna mentén a Traun, Steyr, Enns és Ybbs folyók völgyében egy másik területi egységet is leválasztottak *Sclavinia* néven. Erre látszik utalni egy 837. évi adománylevél, amelyben Német Lajos Liupramm salzburgi érseknek birtokot ad *in Sclauinia* az Ybbs folyónál. Majd pedig Arnolf királynak 893-ban kiadott oklevele, amely a kremsmünsteri Snelperon apátot erősíti meg azokban a birtokokban, amelyeket *ad Eporespurh, ad Campe sive ad Persiniccham* s egyéb, „ezeken kívül *Sclavinia*ban fekvő helyeken és határokon” birtokoltak. Miután *Eporespurh* Mauternnel azonos, és ennek közelében, az *Avaria*val azonosított területen fekszik Kamp és Perschling is, *Sclavinia* minden bizonnyal ettől nyugatra, Bajorország szomszédságában található.

Az *Avaria* és *Sclavinia* megnevezések egyesek szerint a lakosság eltérő etnikai összetételére utalnak, másrészt pedig a két terület eltérő jogállására, mert amíg az egyik területrész az avar kaganátus szerves ré-

sze, addig a másik csak általuk meghódított szláv föld volt. Tény, hogy *Avaria* önálló területi (közigazgatási?) egységként feltűnően egyidős az avar kapkán népének *inter Sabariam et Carnuntum* áttelepülésével. Szállásterületük a *Carnuntum* és *Savaria*, azaz a Szombathely és Petronell vonaltól *nyugatra* kezdődik, s az ausztriai Duna-völgyben az Ybbsig terjed, amely területre a Sopronkőhida-típusú régészeti emlékanyag jellemző.

Avaria és *Sclavinia* helyére a század második felében a semlegesebb *Pannonia* megjelölés lép. Így amikor 859-ben Német Lajos Ratbot *comes*nek adja a fiscus részét Tullnban, az már „Pannonia területén" *(in regione Pannonia)* fekszik. S szintén *in Pannonia* fekszik az a nieder-altaichi kolostornak adott birtok, ami az Ybbs–Url–Duna és az Enns folyó közti erdős hegyvidéken terült el.

Pannonia inferior a Dráva–Száva közén – Ljudewit lázadása (818–823)

Az avar kaganátus felbomlásával, a protobolgár állam egyre veszélyesebb középhatalommá erősödésével, Bizánc tekintélyének meggyengülésével és Isztria 790 körüli frank fennhatóság alá kerülésével a Balkán északi felében az addig szilárdnak hitt politikai, hatalmi egyensúly megroppan, több kisebb területi egység is az ellentétek ütközőzónájává válik. A bolgárok ekkor tekintenek először a hódító szemével a Vaskaputól nyugatra, a frankok pedig nemcsak Itáliában, de az Adria keleti partvidékén is megvetik a lábukat. A frank érdekszférába kerülő népek, az Al-Duna mentén élő szláv törzsek és a protobolgárok, továbbá a Balkán északnyugati szélén élő szlávok és a *romani* között felerősödnek az ellentétek.

A 812-ben Bizánccal kötött béke ellenére az összeütközések egyik helyszíne Isztria, ahol Grado a velencei lagúnákkal együtt formálisan továbbra is görög, míg maga a félsziget frank fennhatóság alatt áll. Ezzel együtt a térség szláv törzsei is közvetett vagy közvetlen frank fennhatóság alá kerülnek. A 811. évi avarok és szlávok közötti viták rendezésével a Dráva–Száva köze mint *Pannonia inferior* a Karoling Birodalom egyik tartományává válik s ugyanekkor lesz a Dráva pannóniai alsó folyásszakasza határ a Salzburg és Aquileia – azaz a bajor és a friauli térítési körzetek – között is. Az Alsó-Pannoniával szomszédos szláv törzsek fejedelmei is jórészt a frank császár vazallusai lesznek, miközben a dalmát tengerparti városok egy része továbbra is bizánci fennhatóság alatt áll.

A még instabil környezetben bevezetett vazallusi rendszer magában hordozza a „lázadás" veszélyét. A szikrát Liudewit *dux* – a friauli herceg Cadolah *Pannonia inferior* tartomány kormányzásával megbí-

24. KÉP ▪ Női ékszerek a sopronkőhidai temetőből
▪ *Szőlőfürtös függők 88. sír, SM. 62.24.174. Ezüst, H: 1,8 cm*
▪ *Lemezgyöngycsüngős függők 59. és 111. sír, SM 62.24.104; 62.24.238. Bronz, H: 2,9 cm; 4,8 cm*
▪ *Gyűrűk 25; 30. és 142. sír, SM 62.24.33; 62.24.38; 62.24.298. Bronz, Átm: 2,3 cm; 2,1 cm; 1,8 cm*

25. KÉP ▪ Gyöngysorok ▪ *Sopronkőhida 25; 59; 88. és 110. sír, 62.24.31-32; 62.24.105; 62.24.176; 62.24.234. Üveg, bronz*

zott vazallusa – azzal lobbantja fel, hogy bizonyos „átalakításokat javasolva" panaszt emel Aachenben a császár előtt Cadolah „kegyetlen és elbizakodott" viselkedése miatt. Vele együtt várakozik Aachenben kihallgatásra a 817 óta ugyancsak „panaszos ügyet" jelentő dalmáciai *guduscanus*oknak – a Gacka folyó menti szlávok, a Kapella és a tengerpart közti területen élő gadčani törzsének – a fejedelme, Borna, továbbá egy új szereplő, azoknak a *timocsánok*nak – a Timok folyó menti szlávok törzsének – a követe, akik röviddel korábban elszakadtak a bolgároktól, és „határainkhoz jöttek" (*Ann. regni Francorum* a. 818). Nem tudni, hogy Liudewit és Jámbor Lajos miben állapodtak meg, a krónikás kissé fanyar megfogalmazásából azonban arra gondolhatunk, hogy Liudewit ötlete nem igazán talált megértő fülekre. Az „elégedetlenség" hamar fegyveres konfliktussá terebélyesedik. A kezdetben még pártfogóktól támogatott Ljudevit az ismétlődő frank hadjárataiban egyre inkább felörlődik, végül teljesen magára maradva megölik.

Liudewit pályafutása világos példája annak, hogy a Karoling Birodalom keleti végein a birodalom adminisztrációjának berendezkedése ugyanolyan módszerekkel és szervezeti modellt követve zajlik, mint történt az korábban bajor, majd szász, fríz és thüring földön, s a „lázadóra" ugyanolyan dicstelen sors vár, mint a birodalom más területein, legyen az a bajor fejedelemség (III. Tassilo), vagy a szász törzsszövetség (Widukind). Nem Liudewit lázadása, a Dráva–Száva köze szláv törzseinek a Karoling Birodalomtól való elszakadási vágya, hanem a rá következő évek drámai eseményei azok, amelyek miatt végül a tartomány nagy részét fel kell adni.

Timocsánok, abodriták, praedenecenti, morvák, avarok (822)

Jámbor Lajos, miután 822 őszén Frankfurtban birodalmi gyűlést hív össze, fogadja birodalma összes szomszédos szláv törzsének, úgymint az abodriták, szorbok, wilzek, csehek, morvák, és a *praedenecenti* követeit, továbbá a Pannóniában lakó avarok ajándékokkal érkező küldötteit (*Ann. regni Francorum* a. 822).

Most először jelennek meg saját nevükön a *morvák* a Karoling Birodalom vazallusaként, s a rejtélyes *praedenecenti* törzs is ekkor tűnik fel először a frankok látókörében. Róluk a következő említéskor, 824-ben derül ki – amikor arról olvashatunk, hogy a bolgárok indokolatlanul ellenségesek velük, ezért ugyanazon okból, mint pár évvel korábban a timocsánok, a frank császárnál remélnek oltalmat találni –, hogy azonosak a Duna jobb partján fekvő *Dacia ripensis* vidékén, a

26. KÉP ▪ Tűtartók és agancsnyelű kések
▪ *Sopronkőhida 129; 103. és 62. sír, SM 62.24.279–280; 62.24.219; 62.24.123.*
Bronz, vas, agancs. Tűtartók H: 9,1 cm; 9,8 cm; agancsnyelű vaskések H: 17 cm; 15,6 cm

bolgárok szomszédságában élő *abodritákkal* (*legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur*, *Ann. regni Francorum* a. 824). Ezért téves az az elterjedt feltevés, hogy az *abodriti* és a *praedenecenti* két különböző szláv törzs, és az abodriták a Száva és a Tisza Dunába torkollása között, a Duna bal partján, míg a *praedenecenti*=branicsevitek a Mlava folyásvidékén a Duna jobb partján laktak volna.

A Karoling-források mindenesetre többet nem említik ezeket a kis törzseket. A timocsánok Liudewittel együtt tűnnek el a forrásokból, de az *abodriti/praedenecenti* törzsről sem hallani később; tagjai részben hazájukban maradhattak, részben a Dunától északra vagy a Dráva–Száva közbe költözhettek, ahol utóbb ugyancsak a bolgár *societas* részévé váltak. Akiknek egyik alternatíva sem felelt meg, még tovább menekülhettek, s a Nagyalföld avarjai közt, vagy *Pannonia superior* területén telepedhettek le.

A pannóniai avarokról az utolsó híradást most, 822-ben olvashatjuk, amikor az évkönyvíró a többi néppel ellentétben az avaroknál külön kihangsúlyozza, hogy a „Pannóniában lakó avarok” *(in Pannonia residentium Abarum)* küldték el követüket Frankfurtba. Mivel a krónikás szerzetesek az első avar–frank konfliktus óta eltelt, közel emberöltőnyi idő alatt kellő ismeretet szerezhettek az avarok szállás-

27. KÉP ▪ Szíjvégek
▪ *Sopronkőhida 16. és 60. sír*
SM 62.24.10; 62.24.110. Bronz, 6,8×2,2 és 3,8×1,3 cm

HARCOK ALSÓ-PANNÓNIÁBAN 819–822 KÖZÖTT

Miközben Jámbor Lajos 819 júliusában Ingelheimben birodalmi gyűlést tart, Itáliából egy sereget küld Pannóniába, hogy ott Liudewit lázadását elfojtsa, közvetett forrásokból pedig kiderül, hogy a császár egy bajor sereget is mobilizál. Liudewit békét ajánl, de feltételeit a császár nem fogadja el, ezért Liudewit követek révén szomszédjait is háborúra biztatja. Közülük a timocsánok népe a lázadó mellé áll, akik így osztoznak Liudewit hűtlenségében, majd annak büntetésében is (*Ann. regni Francorum* a. 819). A Liudewit ellen indult itáliai sereg hadvezére, Cadolah friauli herceg még Pannóniában lázbetegségben meghal, ezért a sereg néhány hét múlva dolgavégezetlenül visszatér. A bajor seregrész segítségét veheti igénybe Cadolah utóda, Baldrich, amikor Karintiában rátámad Liudewit Drávánál vonuló seregére, közülük sokakat levág, és kiűzi őket az egész országból. Ekkor az ugyancsak frank vazallus Borna, Dalmácia hercege is hadba lép, s a dalmát–pannon határfolyónál, a Kulpánál ütközik meg Liudewittel. A váltakozó szerencsét és a hadvezérek táborán belüli ellentéteket mi sem jellemzi jobban, mint hogy az első összecsapásnál a guduscanusok hagyják cserben Bornát, aki csak testőreinek köszönhetően menekül meg, a harc későbbi fázisában pedig Liudewit apósa, Dragamosus hagyja el vejét, és áll át Bornához, de a csata végére így is odaveszik.

Míg Borna az ütközet után azzal van elfoglalva, hogy a guduscanusokat újra alávesse, Liudewit kihasználja az alkalmat, s még 819 decemberében „erős kézzel" becsap Dalmáciába, ahol tűzzel-vassal pusztít. Borna erre egy válogatott csapattal folyamatosan zaklatja, hol hátba, hol oldalba támadja Liudewitet, aki végül kénytelen visszavonulni, háromezer harcost és több mint háromszáz lovat elveszítve, ráadásul minden fegyver és egyéb eszköz is Borna zsákmányául esik.

820 januárjában a császár Aachenben birodalmi gyűlést tart, ahol Borna személyes tanácsait is meghallgatva elhatározzák, hogy Liudewitet elbizakodottságáért megfegyelmezik, országát egyszerre három oldalról támadó sereggel pusztítják végig (*Ann. regni Francorum* a. 820). A tél végén az első sereg Itáliából a noricumi Alpokon át indul, a második Karantánián keresztül, a harmadik pedig Bajorországon és Felső-Pannónián át támad. Liudewit embereivel egy meredek hegyen építtetett vár falai mögé sáncolja el magát, ezért a három sereg, miután egyesül, szinte az egész országot végigpusztítja, és említésre érdemes veszteség nélkül tér haza. A Felső-Pannónián át hazatérő sereg tagjai azonban a drávai átkelésnél, mivel a vidék és az ivóvíz egészségtelen, hasmenéses betegséget (vérhast?) kapnak, amibe nem kis részük bele is hal. A Szávánál lakó, Friaullal határos krajnaiak *(Carniolenses)* alávetik magukat Baldrichnak, s ugyanezt teszi a Liudewithez átpártolt karantánok is.

822-ben Jámbor Lajos újra egy sereget küld Itáliából Pannóniába, hogy végre befejezze a háborút Liudewittel. Erre a hírre a mind jobban elszigetelődő Liudewit elhagyja székhelyét, Siscia városát, és a Dalmácia nagy részét elfoglaló szerbekhez *(ad Sorabos)* menekül (*Ann. regni Francorum* a. 822), ahol egyik hercegüket, aki befogadja őt, álnokul elteszi láb alól, és annak városába *(civitas)* ül be, majd követeket küld a császár seregéhez és megígéri, hogy megjelenik a császár előtt. 823 őszén azonban az a hír érkezik a császárhoz, hogy Liudewit erőszakos halált halt. A szerbektől Dalmáciába, Borna herceg nagybátyjához, Liudemuhslhoz továbbmenekült Liudewit ugyanis ugyanabban a bánásmódban részesül, amivel korábban a szerb herceg nagylelkűségét hálálja meg: orvul megölik.

rületéről, kisebb területi egységeiről, és mindezeket az antik térképek és itineráriumok megnevezéseivel – amennyiben lehetett – azonosították is, nagyon valószínű, hogy amikor „pannóniai avarokról" beszélnek, valóban csak a Kárpát-medence nyugati felén létesített *Pannonia provincia* avarjairól szólnak. 822 végére ezek az avarok megbizonyosodhattak arról, hogy Liudewit nemcsak a háborút, de a császárral való kibékülés utolsó lehetőségét is elveszítette. S bár a *Pannonia superior*ban lakó, Jámbor Lajost a területükön átvezető utak és hadtáp biztosításával segítő avarok valószínűleg nem szorultak arra, hogy követ révén bizonyítsák hűségüket, a Liudewit ellen vezetett hadjáratok során „tűzzel-vassal irtott" *Pannonia inferior*ban élőknek annál inkább szükségük lehetett erre. A *Birodalmi Évkönyvek* híradása e tekintetben ugyan túl szűkszavú, a frankfurti gyűlés résztvevőinek összetétele és témája, a „birodalom keleti részének helyzetével összefüggő intézkedések" azonban sejteni engedik, hogy az „avaroknak" mindenképpen ajánlatos volt a legfőbb hűbérúrnak ajándékokkal kedveskedni.

Sem történeti adat, sem régészeti bizonyíték nem szól amellett, hogy a 822. évi követjárás az avarság

28. KÉP ▪ Sarkantyúpár
▪ *Sopronkőhida 100. sír*
SM 62.24.205-206. Vas, H: 16 cm, Sz: 8,5 cm

29. KÉP ▪ Fegyverek a sopronkőhidai temetőből
Langsax (hosszú harci kés): 37. sír
SM 62.24.58. Vas, H: 60 cm, penge Sz: 5,3
Lándzsák: 30. és 84. sír, SM 62.24.43; 62.24.169. Vas, H: 45 és 30,5 cm; Sz: 5,2 cm és 3,2 cm
Balta: 52. sír, SM 62.24.97. Vas, H: 15 cm, Sz: 4,7 cm

„hattyúdala" lenne, s a szlávok betelepülésével az avar törzsszövetség megszűnne. Jól tudjuk, hogy az avarok a Dunántúlon és a Kisalföldön kezdettől fogva jelentősebb számú szláv népességgel élnek együtt, gyakran közös településeket, temetőket is létesítenek. Az etnikai sokszínűség az avar kaganátus életében kezdettől fogva jelen van, annak természetes velejárója, etnikai motivációt tehát nem logikus, és nem is indokolt az avar kaganátus megszűnésének okai mögött keresni. A 805 és 811 között zajló „viszálykodás" a szlávokkal sem modern értelemben vett etnikai jellegű, hanem a kaganátus határvidékein élő – jórészt éppen az avarok által letelepített, s ott több évszázadon át egyre inkább önállóságra jutó – szláv törzsek szervezeti fejlődésének a következménye, amely fejlődésre a frankok feltűnése bizonyosan gyorsító erővel hat. Ezeknek a koordinálatlan mozgalmaknak a rendezésére vonják be a frankok 811-ben a szláv előkelőket és törzsfőket *(primores ac duces Sclavorum)* a tárgyalásokba – amelyeken azonban még mindig a kagán személyes követe *(canisauci)* és a *tudun* vezeti a küldöttséget, a kaganátus tehát minden megpróbáltatás ellenére még ekkor is a térség meghatározó politikai tényezője.

Az avarok eltűnése a forrásokból inkább a politikai berendezkedés és a társadalmi szerkezet változásával hozható összefüggésbe: minden, a szűkebb birodalmi területen kívül eső nép adófizetésre kötelezett, sőt vazallus fejedelmének joga és kötelessége, hogy a birodalmi gyűléseken követség révén képviseltesse magát, amennyiben a gentilis intézményi rendszer révén népe felett még közvetlenül képes gyakorolni az uralmat, és országában nem vezették be az idegen adminisztrációt és szervezetet.

Bolgár hódítás (827–829)

Omurtag kán már 824 elején levelet ír és követet küld a Karoling uralkodóhoz, hogy az *abodriti/praedenecenti* törzs ügyében – akiken keresztül a frankok stratégiailag már érzékeny közelségbe kerülnének a bolgárokhoz – békét kössenek. Miután a császár fogadja a követet és elolvassa a levelet, „az ügy újdonságától is sarkallva, s hogy ennek a szokatlan, a frank birodalomban korábban soha nem látott követségnek az okát pontosabban megismerje, egy bizonyos Machelm nevű bajort küld a bolgár követekkel vissza a bolgár királyhoz" (*Ann. regni Francorum* a. 824).

A bolgárok feltűnése nem váratlan fejlemény, egy ideje számítani lehet arra, hogy ők maguk is színre lépnek. Miután tartós békét kötnek a bizánci császárral, teljes erejükkel északra és nyugatra fordulnak, s sorra alávetik az ott élő törzseket, föléjük pedig bolgár tisztségviselőket helyeznek. A bolgár terjeszkedés megállíthatatlan, a Timok folyótól nyugatra élő al-dunai szláv törzsek meghódításával nagyjából egy időben az erdélyi só- és aranybányákat is ellenőrzésük alá vonják, majd a Bácska–Bánát térségbe érve nemcsak *Pannonia inferior* kormányzójával, Liudewittel, s rajta keresztül a Karoling Birodalommal kerülnek közvetlen szomszédságba, de a Nagyalföld avarjaival is.

Machelm és a bolgár követek az év végéig megfordulnak, karácsonyra visszaérnek állomáshelyükre. Jámbor Lajos a már vagy fél éve Bajorországban várakozó bolgár követeket 825. május közepére Aachenbe rendeli, hogy a bolgárok és frankok közti határ kérdéséről tárgyaljanak, majd ennek végén királyuknak válaszlevelet küld. A bolgár cár a kedvezőtlen válaszra rögtön visszaküldi a követeket egy újabb levéllel, amiben már erélyesebben fogalmaz: vagy haladéktalanul megállapítják a határokat, vagy pedig békekötés nélkül minden területrész az övét fogja növelni. A levelet 826 elején, Aachenben adják át a császárnak. Mivel időközben az a hír terjedt el, hogy a bolgár uralkodót a bojárok letaszították a trónról, és megölték, a császár kiküldi Bertricht palotagrófot a karantán provinciába, az „avar határvidék őreihez" *(comites et Avarici limitis custodes)* Baldrich és (III.) Gerold grófokhoz, hogy bizonyosságot szerezzen a hírről, s a palotagróf viszatéréséig tovább várakoztatja a bolgár követeket. De amikor így sem sikerül biztosat megtudnia, a követeket válaszlevél nélkül hazaküldi (*Ann. regni Francorum* a. 826).

Nem kell sokáig várni a bolgár viszontválaszra. 827-ben a bolgárok egy sereggel felhajóznak a Dráván – a Liudewit-felkelés következtében védelmét megszervezni még mindig képtelen térségbe –, és tűzzel-vassal irtják a Pannóniában lakó szlávokat, hercegeiket *(ducibus)* előzik és helyükbe a maguk

kormányzóit *(rectores)* teszik. Az évkönyvíró bizonyára nem véletlenül használ többes számot a szlávok vezetőiről szólva, ahogy az sem véletlen, hogy a bolgárok nem a Karoling Birodalom délkeleti provinciájának határfolyóján, a Száván, hanem – amire eddig kevés figyelmet fordítottak – a Dráván, a két frank provincia, *Pannonia inferior* és *superior* közötti folyón hajóznak fel. Úgy látszik, hogy a bolgárok nemcsak a hajdan Liudewit alá tartozó, s mostanra már kivérzett *Pannonia inferior* provinciát, hanem ennél jóval nagyobb térséget pusztítanak el. Legkésőbb ekkor foglalják el a Tisza és a Dráva torkolatvidékét, s a Dráva–Száva közének keleti felét, a Szerémséget is, biztonsággal ugyanis csak ennek birtokában hajózhatnak fel a Dráván. Elpusztítják a háborútól eddig jobban megkímélt *Pannonia superior* déli felét, a Baranya, Zala megye területén élő avar–szláv népességet, sőt nagyon valószínű, hogy mélyen behatolhatnak Karantánia belsejébe is.

A császár levonja a konzekvenciát. 828. februárban Aachenben birodalmi gyűlést tart, ahol Friaul hercegét, Baldrichot felmenti hivatalából, egyedül őt téve felelőssé azért, hogy előző évben büntetlenül hagyta a bolgár seregnek Felső-Pannónia határvidékét végigpusztítani. 828 nyarán fia, (Német) Lajos vezetésével egy sereget küld ki a bolgárok ellen. Az ifjú bajor király nem sok eredményt ér el, sőt a hadjárat bizonyos szakaszában még élete is veszélybe kerül, amiről az *Annales Fuldenses* egy fél mondatából értesülünk. A bolgárok pedig 829-ben újra felhajóznak a Dráván, s további néhány falut égetnek fel.

A közigazgatás átszervezése (828)

828 elején, Baldrich leváltásával egy időben Jámbor Lajos – ténylegesen azonban a feltehetően már 817 óta a térségben jelen lévő fia, az energikus Német Lajos – közigazgatási reformot hajt végre a délkeleti határvidéken, s a *missi* és *duces* dualizmusát a grófság intézményével váltja fel. Friaul markot, amit eddig az itáliai király, az idősebb császárfiú, I. Lothar fennhatósága alatt Baldrich egyedül irányított, négy grófságra bontja, a megbízhatatlan helyi gentilis fejedelmeket pedig frank grófokkal helyettesíti. Arra azonban még közvetett utalás sincs, hogy mely területeket értik a négy grófság alatt. De kérdés az is, mi történik magával az átszervezést kiváltó sisciai központú *Pannonia inferioris*szal, miután kiveszik a friauli fennhatóság alól, s hogyan változik meg közjogi státusa: még mindig *Pannonia inferior* tartomány, vagy már a friauli ducatusból alakított négy grófság egyike?

A KELETI *MARC*OKBÓL SZERVEZETT GRÓFSÁGOK LOKALIZÁLÁSA

Az olasz történészek némelyike mind a négy, Friaul *marc*ból szervezett grófságot Észak-Olaszországba helyezi. A német és osztrák történészek különböző összetételekben Friaul és Isztria (néha Liburniával együtt), továbbá Karantánia mellett a negyediknek Krajna, Alsó-Stájerország, Meránia, Szlovénia, Alsó-Pannónia vagy a Száva menti területi egységet javasolják. Karantániában, ami legrégebb óta áll bajor fennhatóság alatt, Etgart szláv fejedelmet felmentik, helyére a bajor Helmwin herceget teszik, és a bajor prefektus alá sorolják a Salacho (vagy ismeretlen elődje) által irányított Krajnát is. Isztria is külön mark lesz, csak a hajdani langobard hercegségnek megfelelő területrész marad a friauli *dux* alatt.

Sokan vélik úgy, hogy 828-tól nemcsak Friaul hercegségét osztja négy grófságra a frank uralkodó, de *Pannonia provincia* közigazgatási képe is jelentősen átalakul. A Dráva–Száva közének elvesztésével lecsökkent Pannonián belül az új *inferior* a Rába–Balaton–Duna–Dráva közti terület, míg az új *superior* a Rábától nyugatra eső rész lesz, s átalakulnak a térítési körzetek is. Ettől kezdve Salzburg és Passau között a Rába lesz a határ, Passaué lesz tehát *Pannonia superior* térítési feladata, és átveszi Salzburgtól a Dunától északra élő morvák térítését is, míg általános vélemény szerint Karantánia felé a Mura és a Mürz völgye és az ezektől keletre húzódó, a Mura és a Rába vízrendszere közötti vízválasztó jelenti a határt, ami Karantánia, Alsó- és Felső-Pannónia között a Schwarzánál háromszögben fut össze.

A frank évkönyvek és a 870-ben – nagy valószínűséggel Adalwin salzburgi érsek (859–873) által – összeállított *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (továbbiakban: *Conversio*) adatai alapján bizonyos, hogy a Dráva–Száva köze továbbra is keleti frank tartomány marad, s a bajor király közvetlen felügyelete alá kerül. A 811-ben kialakult geopolitikai egyensúlyt azonban meg kell bontani, s tudomásul kell venni, hogy a bolgárok hosszú távra rendezkedtek be a Dráva–Száva közén. A bolgárok Sirmium központú szerémségi szállásterülete és a Liudewit örökébe lépett Ratimar sisciai *ducatus*a között egy széles, lakatlanul hagyott gyepű jön létre, a Fruška Gora („frank hegység") nyugati végénél, a Papuk és Dilj hegyek térségében. A 830–832 közötti rendezést követően az évszázad végéig a bolgárok már nem kerülnek konfliktusba a keleti frankokkal, sőt a morvákkal szemben még együtt is működnek velük. Jámbor Lajos trónjának 833. évi megingásában, időleges trónfosztásában azonban nem kis szerepet játszhat, hogy Nagy Károly fia a birodalom délkeleti térségében hosszú éveken át politikai hibák sorát követi el, Liudewit felkelésének erőtlen kezelésétől a bolgár megtelepedés lehetőségének megteremtéséig.

Az új pannóniai közigazgatás bevezetésének időpontja meglehetősen bizonytalan. Általában a friauli hercegségből kialakított négy új grófság létesítésével egyidősnek vélik, abból kiindulva, hogy a délkeleti határvidék közigazgatási reformja szükségszerűen kiterjedhetett Pannóniára is. Az utolsó adat, ami szerint a két Pannonia között a Dráva a határ az, amikor a bolgárok 828-ban felhajóznak a Dráván, s büntetlenül pusztíthatnak Felső-Pannóniában.

Van, aki szerint a friauli rendezést követő későbbi években, 837, esetleg 844 előtt osztják alsó és felső részre a Dunántúlt magába foglaló Pannóniát. Ennek lenne bizonyítéka a Rihheri és Ratpod grófságának határát a *Sevira*/Zöbern-Gyöngyös folyónál meghúzó 844. évi adománylevél, ami megfelelne annak a határnak, amit később a *Conversio* is említ, s amire támaszkodva szokás Pannónia 828 utáni közigazgatását rekonstruálni.

A *Conversio* egyik legtöbbször idézett passzusában – amikor 796-ban a Duna menti püspöki konferencián Pippin meghatározza a térítési körzeteket – pontosan meg is adja Alsó-Pannónia földrajzi határait: „Visszatérve onnan [ti. a *'hring'*-ből, ahol a kagán ismételten megadta magát Pippinnek] Pannónia egy részét a Balaton körül, úgymint az alsót [ti. Pannóniát] a folyón túl, amit Rábának neveznek és aztán a Dráva folyóig és addig a pontig, ahol a Dráva a Dunába ömlik, [Pippin] hatalmánál fogva, a salzburgi Arn püspökre ruházta" (*Conversio* c. 6). Később ezt a leírást még megerősíti és ki is egészíti, amikor a Priwinának hűbérbe adott birtok helyét határozza meg: „a király [ti. Német Lajos] hűbérbe adta Priwinának Alsó-Pannónia egy részét a folyónál, amit Salának neveznek" (*Conversio* c. 11). Csakhogy a *Conversio* célja a Pannóniára vonatkozó salzburgi igények legitimálása. Ezért jelenik meg a „térítéstörténet" pannóniai fejezete Alsó-Pannónia történeteként, amit ráadásul még tudatosan össze is mosnak Karantánia térítésének történetével, mintha a két terület megtérése gyakorlatilag is egyszerre valósult volna meg.

Ezek után persze nem véletlen, hogy amikor a *Conversio* szerzője Priwina élettörténetében a Ratimarral történt találkozásig jut, annak uralmi területét még véletlenül sem nevezi meg, csak a sisciai székhely megjelöléséből sejthetjük, hogy *Pannonia inferior*ról van szó. Hogy a Dráva–Száva közének neve és közjogi helyzete lényegében változatlan, azt Braslawnak, Arnolf császár bizalmi emberének a titulusa sejteti, aki még a 9. század végén is Alsó-Pannónia hercege *(dux Pannoniae ulterioris),* uralmi területe pedig azonos *Pannonia provincia* korábban *inferior* néven megismert, „a Dráva és Száva folyók közt" fekvő önálló területi egységgel. Erről azonban a *Conversio* írója látszólag már mit sem tud. Pannóniának a Drávától délre eső területe ugyanis – hiába tartozik a Karoling Birodalomhoz, csak éppen közvetlen itáliai felügyelettel – már aquileiai térítési körzet, kívül esik Salzburg hatáskörén, térítőként nem lépheti át a Dráva vonalát. Pannónia tehát Salzburg számára – talán már a Duna menti püspöki konferencia, de legkésőbb 811 óta – egyházi szempontból a Drávánál ér véget.

A század második harmadától újra egyetlen közigazgatási egységnek tekintett, és kizárólag bajor fennhatóságú Pannonia világi közigazgatása jelentősen megváltozik. Ahogy a négy részre bontott friauli hercegségből a Karoling grófok által igazgatott friauli, karantán, krajnai és negyedikként a sisciai grófság létrejönnek, úgy jelennek meg Pannónián belül is a

30. KÉP ▪ Függőpár és gyűrűk
▪ *Zalavár-Vársziget (Zala m.) Mária-templom temetője 71. sír, MNM, Függőpár 53.18.7. Aranyozott ezüst, 4,2×2,1 cm; Gyűrűk 53.18.5-6. Aranyozott ezüst, Átm: 2,1 és 1,4 cm*

kisebb, territoriális (s nem etnikus) grófságok. Ezek a már korábban meglévő Traungau mellett a *provincia Auarorum* területéből most kialakított, a Rábáig terjedő Duna menti, az ettől délre fekvő savariai, és a még délebbi mosaburgi grófságok (lásd 1. KÉP).

Ratpod és Rihheri grófságai

A birodalom keleti határtartományának *(Oriens)* prefektusi székében III. Geroldot 833-ban *Ratpod (~Ratpot, Ratbod)* követi, aki Bajorország legelső grófjának és Nordgau urának, Ernstnek alárendelt, de vele közel egyenrangú tisztségviselőként a 830-as és 840-es években erőteljesen befolyásolja Német Lajos keleti politikáját. Prefektusként a Traungau, a Dunavidék az Ennstől a Dráva torkolatáig, a karantán, a krajnai és a Dráva–Száva közi terület tartozik fennhatósága alá, amelyeket az irányítása alá rendelt grófok segítségével igazgat. Saját grófsága egyes feltevések szerint az Enns, a Duna és a Rába közötti terület, sőt a Trauntól a Rábáig tart, az írásos források alapján azonban ennél szerényebb kiterjedésű lehet, s csak azt foglalja magában, amit még az előző évben is *provintia Auarorum* néven emlegetnek. Igazgatási és birtokközpontja Tulln, ahol jelentős római épületmaradványok álltak (és állnak még ma is). A 837-ben *ad Tullinam* írt adománylevelében *(traditio Ratpodi comitis)* a regensburgi Szt. Emmeram szerzeteseinek adja az ekkor még viszonylag fiatalember egész birtokát, amennyiben örökös nélkül hal meg.

Ratpod grófságának egyetlen határszakaszáról van biztos adatunk: egy 844. évi oklevél szerint keleten a *Sevira* (Gyöngyös) patak táján Rihheri grófságával érintkezik. Egy 869. évi oklevélből pedig az is kiderül, hogy Ratpodnak Pittenben *(Puttinu)* is jelentősebb birtoka volt.

Rihheri (~Rihhari) grófságáról ugyancsak kevés információval rendelkezünk. A Wilhelm és Graman családokkal egyaránt rokonságban álló, az adminisztrációban közvetlenül a keleti prefektus alá rendelt gróf először nagy valószínűséggel 811-ben tűnik fel egy freisingi oklevélben, majd 822-ben említik, 839-ben pedig feleségével, *Hiltisnot*tal tesz adományt olyan falvakban, amelyekben Graman gróf már birtokos. Ekkor már valószínűleg pannóniai (?) gróf, Ratpod 837. évi adománylevelében ugyanis Traungau grófja, Willihelm után következik a tanúk sorában. Végül egy 844(?)-ben kiállított oklevélben, amikor Német Lajos Dominicus papnak adja a Ratpero klerikus által jogtalanul bitorolt *Sevira* (Gyöngyös) patak menti *Brunnaron* (Lebenbrunn am Zöbernbach) birtokot, az „abban a markban fekszik, ahol Ratpod és Rihhari grófságai egymással határosak". A Rihheri grófság kiterjedéséről, egyéb birtokrészeiről további adatunk nincs, annyi biztos csak, hogy 840 tájától kezdve tőle délre, délkeletre terül el Priwina és Chezil hűbérbirtoka (majd grófsága), nyugatra pedig a karantán grófság.

A savariai grófság élére Rihherit követően Udalrich

*Sabaria civitas*t nemcsak a Rihheri – Udalrich – Ernst grófság erődített közigazgatási központjának, de püspöki székhelynek is tartja Szombathely történetének kiváló kutatója, Tóth Endre. Ratpod tullni székhelye és az adománylevélben adott határviszonyok alapján valóban az látszik a legvalószínűbbnek, hogy Rihheri a római tartomány hajdan egyik legjelentősebb városának maradványai között alakítja ki székhelyét. Tóth Endre szerint ugyanis a római idők utáni évszázadokban a pusztulás nagy lehetett, ám közel sem akkora, mint azt a korábbi történetírók közül sokan képzelték. Az utak bazaltköves burkolata még a Karoling-kor kezdetén is felismerhető, az épületek falai jórészt állnak, még ha növényzettel benőtten és beroskadt tetőzettel is, s biztosan felismerhető a város szerkezete, állniuk kell az egykori városfalaknak és a városkapuknak is, hiszen a középkor végéig nem lépik túl ennek területét.

Tóth Endre a római városon belül még pontosabban is körülhatárolja a Karoling grófok székhelyét. Ez a székhely egy ca. 40 m átmérőjű, majdnem kör alakú kővár lenne, amit a mai Szombathely belvárosában, a Járdányi-Paulovics romkert területén, a római kori, nagyjából ötszögletű város belül, annak északnyugati széléhez közel, egy 4. századi útszakasz és a római császári palotaegyüttes romjai fölött tártak fel. A gróf palotáját a hajdani császári palota toronyszerű fürdőépületéből alakították volna ki, magántemplomára – ami pedig előírásszerűen hozzátartozik egy Karoling nemesi udvarházhoz – azonban már nincs javaslata.

A várfalat és a hozzá tartozó várárkot közvetlen régészeti leletek nem segítik keltezni. Tóth Endre ezért közvetett módon érvel, hogy bizonyítsa, a vár még a magyar középkor előtt megépült. Érvei: 1. a magyar királyok a mongol támadás előtt nem építenek kővárat, 2. Szombathely nem világi, s nem is egyházi központ az

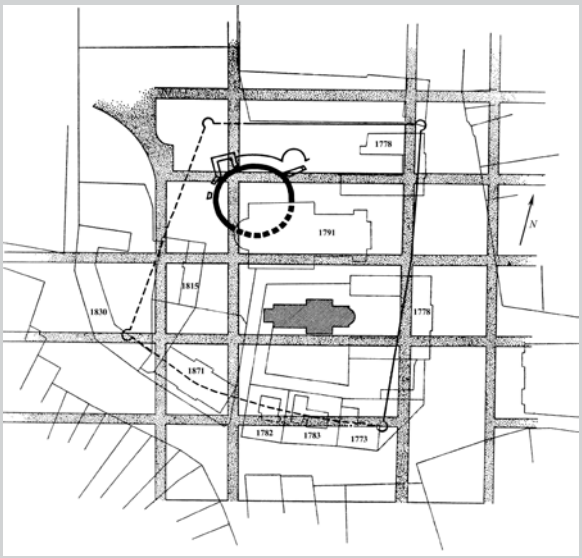

31. KÉP ▪ Sabaria (Szombathely, Vas m.) római kori úthálózata a Karoling-korinak tartott kerek várral *(Tóth E. 1978 nyomán)*

Árpád-korban, 3. ovális vagy kör alakú vár a 13. század vége előtt nem épül.

Kőfal valóban már a Merowing-kortól része a jelentősebb erődítéseknek Nyugat-Európában, bár a késő Merowing-, kora Karoling-idők erődítési rendszereit alapvetően még a sokféleség jellemzi: szárazon rakott vagy habarcskötésű kőfal, föld-fa-fal vagy földsánc és kőfal mögé emelt földsánc, legtöbbször pedig ezek valamilyen együttese alkotja az erődítést. Soest várának falát, ami a Merowing-korban királyi udvarházat, majd a 9. században a kölni érsek egyik rezidenciáját keríti, a 9. század végén egy kettős köpenyfalas, hegyes árokkal körülvett erődítés alkotja, amelynél a 60 cm széles, habarcskötésű köpenyfalat agyagból és tört kövekből álló sánc köré emelik. Ugyancsak habarcskötésű az öntött

falat burkoló kettős köpenyfal frontfala Würzburg dómjánál. A gondosan rakott mészkőfal kötőanyaga relatíve puha, sárga homokos mészhabarcs, ami másutt is különös jellemzője a Karoling-kori építményeknek.

A fal anyaga, minősége mellett érdemes a vár helyére, méretére is figyelnünk. A Karoling-kori várak helyének kiválasztásakor előnyben részesítik a hegytetők platóit, főleg azok sarkantyúszerűen kiugró részeit. A habarcskötésű falak előtt hegyes, mély árkokat ásnak, bonyolult és díszes kapuik mellett négyszögletes és kerek, vagy a falszélre kiülő, fedett kis tornyok emelkednek. Ezeknek a váraknak a mérete jelentősen eltér a szombathelyitől. A nagy várak 3 hektár felettiek, néha még ennél is jóval nagyobbak (Altenburg bei Rottweil 35 ha, Büraburg bei Fritzlar 8 ha, Bamberg 7 ha stb.), de a közepes méretűek is legalább 1-2 ha méretűek, ennél kisebb várak pedig ekkor gyakorlatilag még nem épülnek. Felmerülhetne még, hogy a falmaradványok a Savarián belüli püspöki templomot és annak immunitását védték, mint erre számos példát ismerünk a Karoling Birodalomból. Ehhez azonban nemcsak a falon belülről kellene ismernünk egy jelentősebb méretű, a püspöki ranghoz illő bazilika maradványait, de azon kívül, a várost kerítő, a civil lakosság védelmét biztosító városfalat is – no meg persze az élet és halál számos egyéb jelét, települési objektumokat, házakat, kutakat, vermeket és sírokat.

A szombathelyi várat érdemes a tágabb környezet erődített településeinek egyéb jellemzőivel is összevetni. Akkor ugyanis azonnal feltűnik, hogy körülöttük – szemben *Sabariá*val, ami nem csupán grófi központ, de a térítő püspök székhelye is lenne – nemcsak a Karoling Birodalmon belül, de a morva sáncváraktól *Mosaburg/Zalavár*on át egészen a dalmát tengerpart városaiig a székhelyjelleggel törvényszerűen együtt járó vonzáskörzet, több tucat szolgálónépi falu, s az alacsonyabb rangú nemesi családok udvarházainak egész sora mutatható ki, aminek *Sabariá*nál egyelőre semmiféle nyoma.

A jövő régészeti kutatásának feladata marad tisztázni, valójában hol is állt Rihheri gróf és utódainak székhelye. Lehet, hogy *Savaria~Sabaria* írásos forrásokban emlegetett *civitas* rangja már a Karoling-korban is inkább a hely római kori múltjának és híres szülöttjének, a birodalom védőszentjévé vált Szt. Mártonnak mint a térítő püspök székhelyének szólt. Az Oriens más adminisztratív központjainak ismeretében kevéssé valószínű, hogy Rihherinek és utódainak erődített udvarházában ne állt volna legalább egy magántemplom, s hogy a térítő püspöknek ne lett volna egy további nagyméretű, sok hívőt befogadni képes, reprezentatív temploma, amihez egy, megjelenésében a gróféhoz hasonló palotaegyüttesnek is tartoznia kellett. A szombathelyi Szt. Márton-templomban feltárt Árpád-kori sírok között több mint bizonytalan annak a két temetkezésnek a szegényes leletanyaga ahhoz, hogy rájuk alapozva bizonyítottnak tekintsük, a barokk korban kialakított hatalmas kripta helyén már a Karoling-korban állt egy (fa)templom.

Az egyelőre negatív régészeti eredmények ellenére a Karoling grófi székhely, *Sabaria civitas* legvalószínűbben mégiscsak a mai Szombathely területén, esetleg annak tágabb környékén keresendő, hiszen az írásos források egyértelműen ide lokalizálják, ráadásul Sabaria tágabb környékén terülnek el az első térítő püspök, Theoderich, majd a Rábától északra tevékenykedő passaui térítő püspökök, Anno és Alberichus birtokai is. Ezért elképzelhető, hogy Rihheri és utódai túlságosan romosnak, megtelepedésre, tartós lakásra alkalmatlannak ítélték meg a hajdani város területét, így annak közelében, feltehetően valahol a Borostyánút mentén alakították ki a grófság székhelyét, hogy azt továbbra is *Sabaria civitas*nak lehessen nevezni.

(~Odolrich) kerül, aki az alemannok történelmében meghatározó szerepet játszó, a Bodeni tó térségében a Welfekkel folyamatosan vetélkedő Udalrich család tagja. A család csillaga 860-tól emelkedik fel, amikor korábban elveszett birtokaikat visszakapják, sőt újabbakkal gyarapítják. Ugyanakkor, amikor III. Udalrich a Bodeni tónál feltűnik, olvashatni arról, hogy az addig Rihheri által igazgatott savariai grófságnak is tulajdonosa lesz.

860. május 8-án Német Lajos a regensburgi Erchanfrid püspök kérésére 20 mansiót adományoz a mattseei Szt. Mihály-monostornak *in comitatu Odolrici* – részletes határjárással körülhatárolva – *Sauarid*ban. Ugyanezen év november 20-án pedig Adalwin érsek kérésére a salzburgi érsekség tulajdonába adja *Sabaria civitas*t és *Peinihhaa*-t, és még 24 *curtis*t Pannoniában és Karantaniában, amelyeket az korábban beneficiumként birtokolt. Ebben az adománylevélben a király Udalrichot *comes noster et missus* nevezi. Udalrich a Német Lajos és fia, Karlmann közti ellenségeskedés nehéz éveit feltehetően sabariai grófságában meghúzódva vészeli át, ezért – egyedüli grófként – még 869-ben is első tanú lehet abban az adománylevélben, ahol Peretcund apáca és testvére, Managolt gróf pitteni *(Puttinu)* birtokát a freisingi püspökségnek és Anno püspöknek (854–875) adja.

Udalrichot feltehetően Ernst gróf követi, aki talán Bajorország egykor leghatalmasabb emberének, első grófjának, Német Lajos barátjának, a hasonnevű Ernstnek a leszármazottja. Neve a sabariai grófsággal összefüggésben mindössze egyszer, 877-ben bukkan fel egy adománylevélben, amikor Karlmann megerősíti Kremsmünster birtokát a Spraza folyó mellett, és a két Spraza között, amit „Arathot és Ernst grófok már körüllovagoltak", – ez azonban a tényleges birtokos jelenlét igazolásához meglehetősen gyenge érvnek látszik.

PRIWINA ÉS CHEZIL (KOCEL) MOSABURGI GRÓFSÁGA

Priwina

Priwina és Nitrava

A források legbőségesebben arról a pannóniai grófságról szólnak, amelynek alapítója „egy bizonyos Priwina, akit a morvák fejedelme, Moimar elűzött, s [aki] a Dunán át Ratpodhoz jött" (*quidam Priwina exulatus a Moimaro duce Maravorum supra Danubium venit ad Ratbodum… Conversio* c. 10). A történészek körében szélesen elterjedt felfogás szerint a menekülő Priwina olyan szláv fejedelem, *gentilis dux*, akinek székhelye Nyitrán volt, ritka az olyan kivétel, mint Deér József, aki szerint Priwina „nem vazallus fejedelem, hanem egy keleti frank határszerv". A *Conversio* ugyanis, bár hosszan értekezik Priwina cselekedeteiről, a menekülő származásáról, rangjáról, egy árva szót sem szól Duna feletti uralmi területéről. Ehelyett egy meglehetősen kétes értékű *quidam* jelzőt illeszt a nevéhez, azaz „egy bizonyos" Priwináról beszél, miközben előzőjéről, Moimarról legalább annyit közöl, hogy ő a morvák fejedelme, *dux Maravorum*. S nincs szó arról sem, hogy Priwina származása szerint szláv, sem arról, hogy egy szláv törzs vezetője lenne, s az is csak egy – ráadásul utólag beillesztett – mondatból derül ki, hogy „egyszer Adalram érsek a Dunán túl *(ultra Danubium)* fekvő birtokán, egy *Nitrava* nevű helyen templomot szentelt fel" (*Conversio* c. 11).

Csakhogy ezzel a betoldással is több probléma van. Az elmenekült Priwinát ugyanis Ratpod „azonnal bemutatta urunknak, [Német] Lajos királynak; és ennek parancsára az igaz hitben kiképezve egy *Treisma* [= Traismauer] nevű helyen a Szent Márton-templomban, azaz egy, a salzburgi székhelyhez tartozó udvarházban *(curte),* megkeresztelték" (*Conversio* c. 10). Nos, ha igaz, hogy a nitravai templomot Adalram (821–836) érsek akkor szenteli fel Priwina birtokán, amikor ő még a Duna feletti területen él, akkor menekülésekor már kereszténynek kellene lennie. Hiszen aligha történhet meg, hogy miközben birtokán templomot építenek, amit ráadásul maga a salzburgi érsek szentel fel, ő maga pogány maradjon – még akkor sem, ha egyesek felteszik, hogy a templomot valójában nem is Priwina, hanem a nagy hatalmú Wilhelminer családból származó bajor felesége építteti. Ha viszont az igaz, hogy Priwina még nem volt az „igaz hitben kiképezve", ezért Treismában meg kellett keresztelni, akkor a templomot csak az ő távozása után, de még Adalram életében építhetik és/vagy szentelhetik fel. Ha erre nincs is túl sok idő, annyi – a térségből ismert templomok átlagméretét figyelembe véve – biztosan rendelkezésre állt, hogy

még Priwina távozása (833 elején) után és Adalram halála (836) előtt felépüljön.

A történészek – Herwig Wolfram osztrák történész szavával élve – „jó okkal" tételezik fel, hogy a nitravai templomot 828-ban szenteli fel Adalram. A „jó ok" alapja Josef Cibulka elképzelése, hogy a salzburgi érsek 828-ban – az akkoriban uralkodó szokás szerint – elkíséri Német Lajost a bolgárok elleni hadjáratra, és azzal a seregszárnnyal tart, amelyik a Duna bal partján a Felső-Tiszáig kiterjedő bolgár terület ellen vonul. Pannóniába érve aztán letér Nitrava felé (amit azonosít a mai Nyitrával), és felszenteli a templomot.

Ezzel szemben nemcsak Német Lajos hadjáratának útvonala nem ismert – bár a Dráván felhajózó bolgárok ellen sokkal valószínűbb, hogy Karintián át, és nem a Duna mentén indul –, de az sem biztos, hogy egyáltalán eljut a bolgárokig, arra pedig végképpen nincs adat, hogy több seregrész indult volna a bolgárok ellen. Végül sem történeti, sem régészeti adat nem támogatja azt a feltevést, hogy a bolgárok uralma a Felső-Tiszáig kiterjedt.

A *Conversio*ban arról sem esik szó, hogy melyik szent tiszteletére szentelik fel a templomot. Nitravát mégis a mai Nyitrával azonosítják és tényként állítják, hogy a nyitrai Várhegy – biztosan csak az Árpád-kortól adatolt templomának – Szt. Emmerám patrocíniuma a 9. századba nyúlik vissza, s Szt. Emmerem nemcsak Priwina *nitrava*i templomának, hanem a század végén Wiching püspök *episcopium Nitrensis*ének is a védőszentje, a térítést pedig passaui, vagy még inkább egyenesen Regensburgból érkezett szerzetesek végezték. Annak ellenére mondják ezt, hogy a nitra(va)i templomról a 9. században említést tevő források sem Priwina, sem Wiching idejében nem nevezik meg a templom védőszentjét.

Mivel az intenzív régészeti kutatás ellenére sem sikerült kimutatni, hogy a Várhegyen álló templom alapjait a 9. században rakták le, a templomot inkább a város erősen beépített belterületén, a Várhegy alatti síkságon keresik – a fentiek fényében bizonyos, hogy ott is hiába. Az eddigi régészeti adatok alapján nemcsak a templom jelenléte, de egyelőre az is kétséges, hogy a Várhegyet a 9. században erődítették meg egy palánkfallal; biztosan mindössze néhány szerény, pogány rítusú, edénymellékletes sír jelzi a Karoling-időszakot.

32. KÉP ▪ Gyöngysorok
▪ *Zalavár-Vársziget Mária-templom temetője 248; 85/96. és 86/96. sír, MNM 54.26.80; 2002.1.132.Z; 2002.1.133.Z. Üveg*

Menekülés és leletelepedés

Priwinát valószínűleg 833 első felében mutatja be Ratpod Regensburgban a királynak. A keltezés alapja egyrészt az, hogy Ratpod ettől az évtől lesz a keleti mark prefektusa, az esemény korábbra tehát semmiképpen sem tehető. A másik támpont Ratpod Ratimar elleni hadjáratának dátuma, ami biztosan 838. Mivel a két időpont között Priwina életében, mint alább majd látjuk, még egy sor további eseményre sor kerül, Priwina bemutatása a királynak – Ratpod adatolt regensburgi megjelenéseit számba véve – nem tehető későbbre 833-nál, amikor Ratpod bizonyítottan jelen van Regensburgban. Bár Priwina megkeresztelésekor az alsó-ausztriai térségben már a passaui egyház térít, a korábban szerzett jogokat Salzburg a Duna menti regionális egyházi központban továbbra is fenntartja, ezért a traismaueri Szt. Márton-templom „egy, a salzburgi székhelyhez tartozó udvarházban" áll. A helyszín a római kori *Augustiana castellum* területén álló templom, ahol

Arno már 799-ben zsinatot tart, s amely hely ezért is számít a keleti prefektus egyházi központjának.

A *Conversio* szerzője ezután így folytatja Priwina élettörténetét: „Ő [ti. Priwina] később Ratpodra lett bízva és egy ideig nála maradt. Időközben vita támadt közöttük. Ez Priwinát félelemmel töltötte el, és övéivel futásnak eredt a bulgárok földjére, vele volt a fia, Chezil is. És nem sokkal később a bulgároktól Ratimar fejedelem földjére ment" (*Conversio* c. 10). Priwina tehát, miután Német Lajos parancsára megkeresztelik, a Karoling uralkodó helyi képviselőjének, az Oriens prefektusának, Ratpodnak lesz a hűbérese. A Priwina és Ratpod között kirobbanó „vita" a korszak ismeretében nyilvánvalóan valamiféle hatalmi civódás, hatásköri villongás – hasonlóra kerülhetett sor Priwina és Moimir között is – ezért kell Priwinának és „övéinek" elmenekülni.

Nem könnyű azonban befogadóra találnia a Duna feletti területen már egyértelműen *persona non grata* Priwinának, hiszen *Pannonia superior* (a Dunántúl), és a Karoling-kézen maradt *Pannonia inferior* (a Dráva–Száva köze nyugati fele) ugyancsak Ratpod fennhatósága alá esik. A Dunától keletre élő avaroknak továbbra is elemi érdekük, hogy őrizzék a békés viszonyt azzal a Karoling Birodalommal, amelynek a 805-ben megkeresztelt, s hűségét néhány éve is még ajándékok küldésével kifejező kagán hűbéres alattvalója. Marad tehát a volt kaganátus déli határvidéke, *Sirmium* környéke, ahol Priwina és fegyveresei még reménykedhetnek abban, hogy csatlakozhatnak az újonnan meghódított területen ekkor berendezkedő bolgárokhoz.

Egyesek felteszik, hogy Malamír bolgár cár (831–836) sem nézi jó szemmel, hogy a frankokkal kialakított jó viszonyt Priwina megzavarja, ezért távozásra szólítja fel. A bolgárok ugyanis a második, 829. évi drávai felhajózása után rövidesen, talán még Omurtag idejében, 830-ban békét kötnek a frankokkal, amiről csak indirekt módon, néhány év múlva szerezhetünk tudomást: 832-ben ajándékokkal gazdagon felszerelt bolgár követ jár a frank uralkodónál, feltehetően azért, hogy a békét az Omurtagot követő Malamír trónra lépése után az új bolgár cár nevében is megerősítsék.

Priwina tehát Ratimarhoz megy, ám „éppen ebben az időben [ti. amikor Priwina *Sisciá*ba érkezik] küldte a bajorok királya, [Német] Lajos Ratpodot egy nagy sereggel, hogy Ratimar *dux*ot űzze el" (*Conversio* c. 10). Az ok-okozat tehát inkább fordítottnak látszik, s Priwina nem a bolgár uralkodó rosszallása, hanem a szomszédos *Sisciá*ban székelő Ratimar hívása miatt távozik *Sirmium*ból, s érkezik – nem sokkal a nyílt fegyveres konfliktus kirobbanása előtt – a bajba került Ratimarhoz.

Ahhoz a Ratimar (~ Ratimir) *dux*hoz, akinek származása, funkciója körül megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint Liudewit közvetett vagy közvetlen utóda a szávai pannon-szláv Ratimar, mások szerint bolgár kormányzó, vagy bolgár tisztségviselőként kerül *Sisciá*ba. Felmerült az is, hogy 838 táján, amikor Priwina Ratimar udvarába érkezik, áll át a bolgárok oldalára, s ezért küld a keleti frank uralkodó sereget ellene. Egy további interpretáció szerint a bolgár uralkodó tehetetlenül nézi, hogy vazallusát, Ratimart a keleti frankok alávessék; tehetetlen részben azért, mert a frankokkal kötött béke köti a kezét (a frankokét miért nem?), részben pedig azért, mert Bizánccal újra bonyolulttá válik viszonya, ezért teljes figyelmét ismét délnyugat felé kell fordítania.

Ratimar „bolgárságáról" azonban a *Conversio* írója semmit nem tud, pedig ha bolgár lenne, bizonyára megemlíti. Ha ugyanis Német Lajos a „bolgár" Ratimar ellen küldi Ratpodot, akkor nem egy hűtlen alattvaló elleni büntető hadjáratról van szó, hanem a végre békéssé vált bolgár–frank kapcsolat változik újra háborús konfliktussá. Mivel erről szó sincs, ezért az a legvalószínűbb, hogy Ratimar frank érdekszférába tartozó, a frank uralkodó által kinevezett tisztviselő, akinek továbbra is az a fő feladata, hogy Liudewit utódaként a frankokat képviselje *Sisciá*ban. Más kérdés, hogy elődjéhez hasonlóan megpróbál önálló politikát folytatni, s szomszédaiban, részben a bolgárokban, részben talán bizonyos délszláv törzsekben, nem utolsósorban pedig a számára legjobbkor érkező Priwina fegyveres erejében is bízva fordul szembe hűbéruraival. Priwina talán hathatósan erősítené Ratimar seregét, ha a *sisciai* időközben nem gyávul el. De „ez [ti. Ratimar] nem hitte, hogy meg tudja magát védeni, s övéi közül azokkal, akik a véres összeütközést elkerülték, elmenekült". Priwina jobb híján előremenekül, s „embereivel átkelt a Száván; ott Salacho gróf befogadta és kibékítette Ratpoddal" (*Conversio* c. 10).

PRIWINA ERŐDÍTETT UDVARHÁZA ZALAVÁR-VÁRSZIGETEN

A Würm III. jégkorszak második felében, 18-20 ezer évvel ezelőtt kialakuló Balatonhoz közvetlenül csatlakozó Alsó-Zala-völgy mocsaras berkeinek egyik szigetszerű szárazulatán, Zalavár-Várszigeten (33. KÉP) a 840-es évek elején kezd erődítés *(munimen, castrum)* építésébe Priwina, amikor az L alakú futóhomokszigetet egy Ny–K irányú, 10-12 m széles, 2,5-3 m mély, U alakú erődítési árokkal teljesen átvágja. Az ároktól délre épül fel palánkfallal övezett udvarháza, amit három másik odalról már csak a mocsár véd. A 850-es évek közepe táján a szigetet még tovább osztják, s középső harmadát egy É–D irányú, gyilokjárós palánkfallal a Hadrianus-zarándoktemplomot építtető salzburgi érsek pfalzát határolják le (34. KÉP). A Ny–K irányú erődítési árkot legkésőbb a 870-es években betemetik, az udvarház területét észak felé megnövelik, s 880 táján már részben ennek az erődítési ároknak a betöltésébe ássák Arnulf király mosaburgi palotája falainak alapárkait.

Priwina székhelyét először a 870-ben összeállított *Conversio* nevezi Mosaburgnak, amikor a „Chezil újabban Mocsárvárnak nevezett várában" *(in castro Chezilonis noviter Mosapurc vocato)* tölti a 865. év végét a salzburgi érsek (*Conversio* c. 13). Ezt követően 880-ban a prümi Regino apát említi a „nagyon erős Mosaburh-ot *(castrum munitissimum, quod Mosaburh nuncupatur)*, amely „helyet járhatatlan mocsárvilág veszi körül, ami azoknak, akik oda be akarnak menni, a bejutást nagyon megnehezíti" (*Reginonis chronica* a. 880). Ekkor tehát még nem állt az a kő-fa sánc, azaz egy lapos homokkövekből szárazon rakott köpenyfalú, fagerendákból összerótt, földdel kitöltött rácsszerkezetű, más szakaszokon pedig három fa oszlopsorra támaszkodó, ferdén és keresztbe rakott gerendahálózatra épülő erődítés, ami az egész szigetet körülkerítette. Ez a sáncvár a 9. század legvégén, 10. század elején épülhetett, a Karoling Birodalom keleti peremterületének többi sáncvárán végiggyűrűző erődépítési hullámmal egy időben.

33. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget és közvetlen környezete *(műholdfelvétel Google)*

A kiegyezés ára feltehetően nem kevesebb, mint amiért Priwina évekkel korábban összekülönbözik Ratpoddal: a hűbéri viszony teljes és feltétel nélküli elfogadása. Ezek után nem meglepő, hogy „egy adandó alkalommal nevezett királyi hűbéresek kérésére a király hűbérbe adja Priwinának Alsó-Pannónia egy részét a folyónál, amit Salának neveznek. Erre fel letelepedett ő ott, egy erődítést épített a Sala folyó mocsaras erdővidékén, mindenünnen népeket gyűjtött maga köré, és ezen a földön nagy jelentőségre tett szert" (*Conversio* c. 11) (lásd 1. KÉP).

34. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget. A 9. századi erődítések feltárt maradványai

Priwina közjogi státusának megítélése mégis vita tárgya. Egyesek, úgy vélik, hogy Priwina zalai hűbérbirtokán továbbra is szláv fejedelemként működik, s személyében lényegében egy olyan, az egy évtizeddel korábban, 827-ben még Pannóniának a Drávával határos részén tevékenykedő, bolgár *rectores* által leváltott szláv *duces* örökébe lépő (gentilis) szláv fejedelmet iktatnak be, aki most a Dráva–Száva közi fejedelemséggel szemben egyfajta ellensúly szerepét játssza. Mások a Karoling Birodalom arisztokráciájának prominens tagjává váló személyt, Alsó-Pannónia őrgrófját tisztelik benne.

Herwig Wolfram neves osztrák történész úgy gondolja, hogy Priwina Balaton melletti hatalmi képződménye tipikus *colluvies gentium*, ami különböző etnikumok, így a Dunától északra fekvő területekről és Karantániából származó szlávok, a Mura

menti dudleb-szlávok, továbbá bajorok és alemannok alkotta formáció, s elsősorban a mobilitásukkal kitűnő katonai alakulatokból áll össze, magját a fejedelem testőrei alkotják. Liudewit és Priwina is frank fennhatóság alatt álló gentilis *dux*, még ha sorsuk különböző is. Míg Liudewit fellázad, Priwina betagozódik a frank hűbéri rendszerbe, ennek ellenére soha sem kerül a *comes* rangú frank tisztségviselők pozíciójába, uralmi területe sem frank grófságként szerveződik meg, miként az egy generációval korábbi Liudewit sisciai fejedelemsége sem.

Ezzel szemben Peter Štih szlovén történész úgy véli, hogy a frank uralom a keleti határ védelmét csak kezdetben alapozza frank felügyelet alatt álló, de relatíve belső függetlenséget élvező, jórészt szláv adófizető fejedelmek láncolatára. A törzsi igazgatást azonban már a 9. század 20-as éveiben a grófság intézményével váltják fel, a törzsi *dux* helyébe a frank *comes* lép. Így váltja az utolsó karantán törzsi fejedelmet Etgart Helmwin gróf, és jelenik meg Krajnában szintén egy frank gróf (Salacho), míg Pannóniában – az általa is helytelenül adófizető avar kaganátusnak nevezett *Avaria* formáció helyén – Rihheri és Ratpod grófságai tűnnek fel.

Dux, comes a Karoling-Keleten

A keleti peremterület vezető személyiségei közötti rang- és funkcióbeli különbséget a korabeli írástudók is érzékelik, a térség vezetőit ugyanis név- és titulushasználat szempontjából határozottan megkülönböztetik egymástól. Az egyik csoportba tartozóknál a *dux, princeps, rex* rang után mindig megjelenik a vezetett nép neve is, mint pl. a bolgár, a morva, a cseh, az abodrita stb. fejedelmek esetében. A másikban ez teljesen hiányzik, s vagy puszta keresztnéven említik őket, ami teljesen szinkronban van a birodalmon belül közigazgatási feladatot betöltő többi Karoling főtisztviselő, királyi vazallus megnevezési gyakorlatával. A Karoling Birodalomban is csak a 9. század folyamán, fokozatosan alakul ki egy olyan állandó jelzős szerkezet, amelyben a személynév már együtt rögzül a funkcióval és/vagy az annak ellátására szolgáló területtel. Vagy ha ritkán mégis kapcsolnak hozzájuk *dux, rector* méltóságnevet, akkor azt soha nem népnévvel, hanem az általuk igazgatott területtel és/vagy annak központjával kapcsolják össze, mint Liudewit *(Pannonia inferioris, Siscia),* Priwina *(urbs paludarum),* Borna *(Dalmatia et Liburnia)* esetében.

De markáns a különbség a két csoport tagjai közt abban is, miként viszonyulnak a birodalomhoz, melyik forráscsoportban fordulnak elő inkább. Az első csoport *foederati* fejedelmei, ha személyesen vagy követeik révén részt vesznek a birodalmi gyűléseken, arról, mint diplomáciai eseményről, az évkönyvek is megemlékeznek, utóbbiakról, ha jelen is vannak azokon, csak akkor esik szó, ha speciális feladatokkal bízzák meg őket, egyébként a működésükre inkább jellemző magán- és adománylevelekben találkozunk velük.

A névhasználati különbség területileg is jól körülhatárolódik. Az első csoportba tartozó, azaz a népnévvel együtt emlegetett fejedelmek uralmi területe a volt avar kaganátuson kívül, míg a második csoportbeli vezetőké azon belül helyezkedik el. Utóbbiak között *Pannonia inferior* vezetőjét, Liudewitet vagy a *sclavus* jelzővel illetik, mint előtte Wonomyrt, vagy még gyakrabban mindenféle cím és rang nélkül, pusztán keresztnéven említik. Ha Liudewit nevéhez – kivételesen – mégis hozzákapcsolják a *dux* rangot, azt nem 'törzsi vezető' értelemben teszik, hiszen a *dux* titulushoz nem a törzs nevét, hanem csak a rá bízott tartomány, *Pannonia inferior* nevét illesztik; ugyanezt teszik hűbérura, az alemann főnemesi család sarja, Erich friauli herceg esetében is, akinél ugyancsak tartományának neve, *Forum Iulii* áll a *dux* méltóságnév mögött. Liudewit Karoling tisztségviselő funkcióját hangsúlyozza Jámbor Lajos életrajzírójának szóhasználata is, amikor róla, mint a Karoling uralkodó által megbízott *rector inferioris Pannoniae*ről beszél. A Liudewitet követő Ratimart is csak puszta személynevén, vagy a *dux* titulussal együtt említik a korabeli források. A *dux* címhez azonban nemhogy népnevet, de még tartománynevet sem fűznek, csak szövegösszefüggésből derül ki, hogy ő a hajdan Liudewitre bízott *Pannonia inferior*ért felelős személy. Titulushasználatban határeset a volt kaganátuson kívül működő Borna, aki első említésekor a guduscanusok fejedelme, később azonban már népének neve nélkül, puszta személynevén, vagy Dalmácia és Liburnia vezetőjeként emlegetik.

Priwina és „népe" kapcsolatáról mindennél árul-

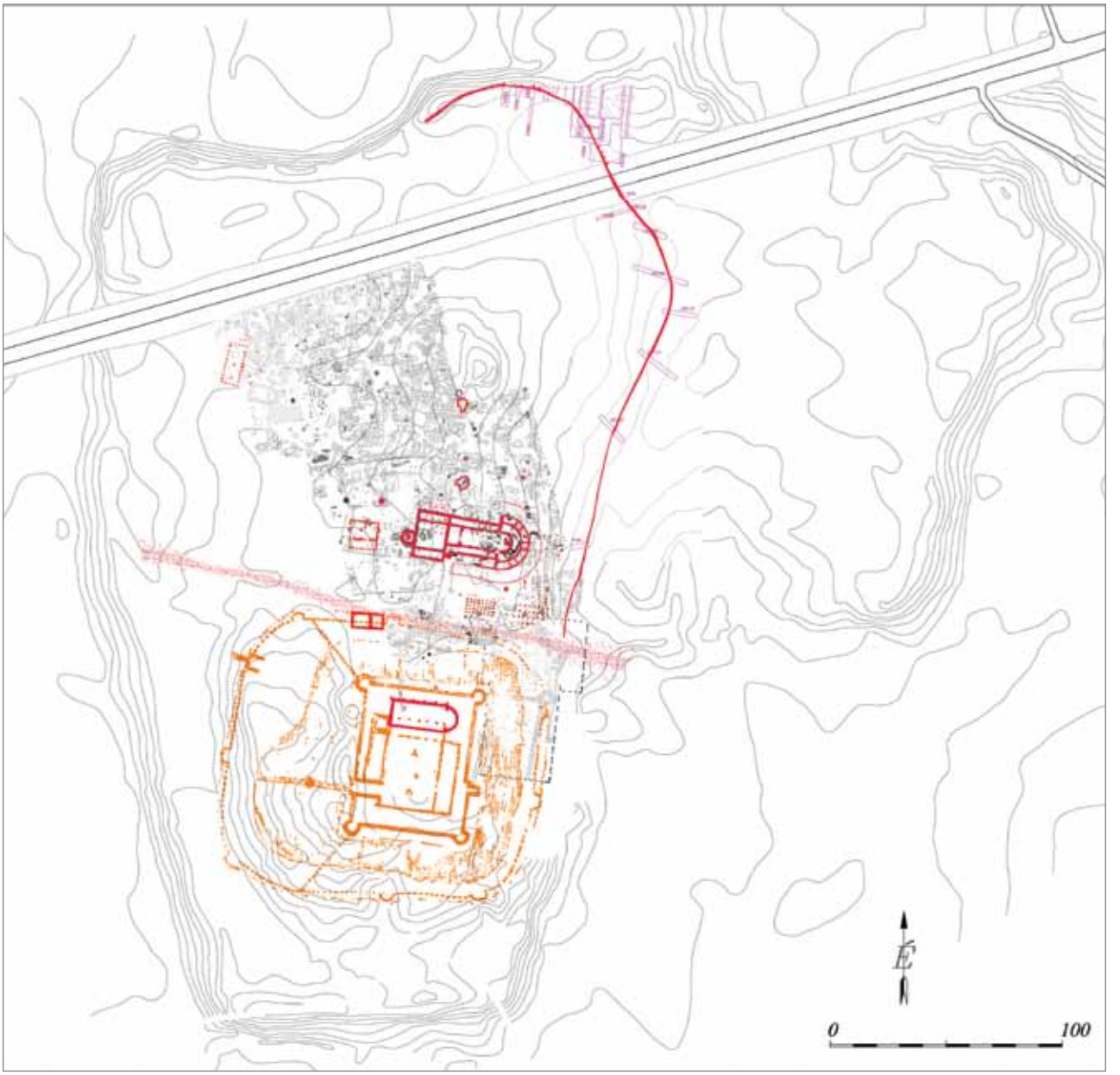

35. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget: Karoling-kori építmények (piros) és az 1569-ben felmért épületegyüttes (narancs)

kodóbb a *Conversio* szerzőjének szóhasználata: ennek a népnek ugyanis nemcsak neve nincs, de utalás sem történik *gens*re vagy *natió*ra, amit pedig jogosan és helyénvalón használna, ha Priwinát vérségi kötelékek kötnék népéhez, még ha az a *colluvies gentium* révén áll is össze. Ehelyett a *populus* megjelölést használja, amikor arról számol be, hogy Priwina megtelepedésekor „mindenünnen népeket gyűjtött maga köré" (*et circumquaque populos congregare* – *Conversio* c. 11). Teszi ezt nyilvánvalóan azért, mert a *populus* terminus hívebben fejezi ki népének az antiquitas politikai társadalom fogalmában *(civilis societas)* gyökerező jellegét, mint a „természetes" eredet vagy rokonság és a származás közösségét kifejező *gens*, illetőleg a szűkebb regionális csoportot jelölő *natio*. Priwina nyilvánvalóan nem a szó szoros értelmében vett 'népet' gyűjti maga köré, nincs szó *colluvies gentium*ról sem, mert nem egyfajta törzsszövetséget létesít. Itt

A KAROLING-KÖZIGAZGATÁS JELLEGE PANNÓNIÁBAN

A Karoling birodalmi adminisztráció az avar kaganátusnak a birodalom részévé váló nyugati területein nagy valószínűséggel olyan igazgatási berendezkedéssel találkozik, amely már elszakadt a gentilis struktúrától. Egyfajta belső rokonság mutatható ki a Merowing uralkodó mellett egyre nagyobb végrehajtó hatalomra szert tevő *maior domus* és az avar kagán mellett megjelenő *jugurrus* intézménye között, miként a kettős hatalomgyakorlás is mindkét esetben polgárháborús állapotokhoz vezet, s végül teljes anarchiába torkollik. A prefeudális-barbár *gentes* intézménye ugyanúgy nem éri meg a kaganátus végnapjait, mint ahogy a Merowing-dinasztiáét sem. Irányítói a kagántól függő „hivatalnokok", akiknek a kereszténység felvétele után nem okoz gondot a Karoling-adminisztráció elvárásainak megfelelni, hiszen feladatkörükben nagyfokú hasonlóság lehet a Karoling Birodalomban elterjedt, késő antik frank eredetű *comes* (frank *grafio*) feladataival, amennyiben utóbbinak is a rá bízott *comitatus* irányításával, a hadra foghatók besorozásával, vezetésével, s a törvény és rend felügyeletével kellett foglalkoznia.

A Karoling uralkodók az igazgatási feladatokat bizonyára *Pannonia* tartományban is – a korábban Itáliától Bajorországon át a szászokig a birodalom részévé vált tartományokban már jól bevált gyakorlatnak megfelelően – a helyi vezetőkből válogatott személyekre igyekeznek bízni és a helyi körülményekhez igazítani, azaz a kaganátusban évszázadok alatt kialakult nómenklatúrának is megfeleltetni. Az avar kaganátusból kihasított új Karoling-tartományrészek a korábbi területi egységeknek felelhetnek meg, az irányításukkal megbízottak pedig – a kereszténység felvétele és a vazallusi hűségeskü letétele után – ugyanazok maradhatnak.

– mint az éppen ezen a környéken feltárt avar kor végi temetők bizonyítják – a korszak település- és népsűrűségéhez képest amúgy is elegendő lakosságot talál, sőt ilyen szempontból a vidék kissé talán még felül is reprezentált (ami persze hatással lehet Priwina helyválasztására). A 'népességgyűjtés' alatt ezért sokkal inkább a kora feudális közigazgatási központ *Mosaburg/Zalavár* működtetéséhez szükséges specializálódott népesség toborzását kell értenünk.

Egyetlen esetben olvashatunk Priwina neve mellett titulust; amikor Német Lajos megerősíti a nieder-altaichi Otgar apát kérésére Priwinának egy *Salapiugin*nál tett adományát, amit „hűséges hercegem" *(Briuuinus fidelis dux noster)* az ő „hercegségén fekvő birtokából" *(de sua proprietate in suo ducato*) ad nekik – ennek azonban speciális oka volt. Azzal, hogy a Karoling uralkodó Priwinát egy általa kibocsátott, hivatalos oklevélben *dux*nak, a hozzá tartozó területet pedig *ducatus*nak nevezi, a legmagasabb szinten fejezi ki, mit is tart Priwina társadalmi presztízséről, jogállásáról. De hogy ez bizonyosan nem a *dux gentis* megfelelője, azt éppen az adománylevél igazolja, hiszen Priwina még saját tulajdonát is csak a király engedélyével és egyetértésével adományozhatja a nieder-altaichi kolostornak! A titulusnak a század folyamán végbement tartalmi változása szempontjából tanulságos, hogy Chezil *comes*t halála után, egy 876–880 közé keltezett birtokcsere oklevelében már ugyancsak *dux*ként említik.

Priwina és a Karoling-adminisztráció

Hűbéresből teljes jogú birtokos

846–847-ben jelentősen megváltozik Priwina élete. Német Lajos előbb 846-ban a Valchau folyó közelében adományoz – addigi szolgálatai jutalmául – Priwinának „teljes jogon" *(in pleno iure)* egy igen jelentős, 100 mansio méretű birtokot, majd a *Conversio* c. 12 által kivonatolt oklevele(k) szerint „[Német] Lajos, az oly jámbor király tudomására jutott, hogy

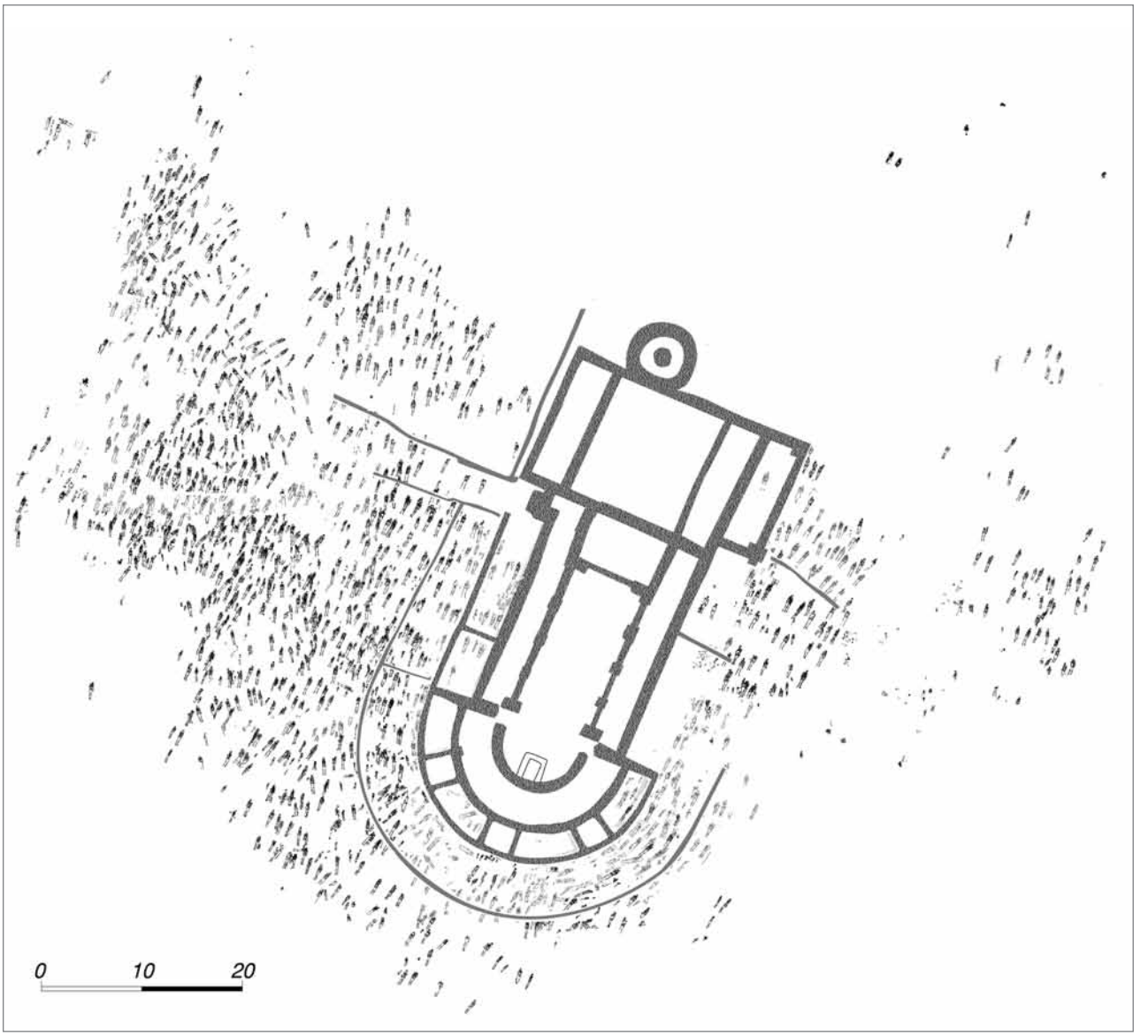

36. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget, Hadrianus mártír-zarándoktemplom és temetője

Priwina jó szándékkal hajlandó Istent és őt szolgálni. Akkor tehát néhány híve többször is azt tanácsolta neki, hogy mindazt adja teljes tulajdonába, amit eddig hűbérként birtokolt, kivéve azokat a birtokokat, amelyek közismerten a salzburgi egyház püspökségéhez tartoznak". A *Conversio* szerzője még mindig titulatúra nélkül, csak keresztnevén említik Priwinát, holott nagyon valószínű, hogy az eredeti oklevélben Német Lajos nemcsak a hűbérbirtokot változtatja allodiummá, de 847-ben az addig rang nélküli hűbérest Alsó-Pannónia grófjává emeli.

A Priwina birtokviszonyát és ezzel társadalmi státusát is megváltoztató nagyvonalú adomány különlegessége nemcsak méretében kiemelkedő, hiszen egy ilyen kiterjedésű birtok tulajdonlása a birodalmon belül másutt is grófi, hercegi rangot jelentene, de a kitüntetett személy származása miatt is különleges. Ez alkalommal ugyanis – jószerével egyedülálló módon – egy birodalmon kívüli, a volt avar kaganátusban született és talán még ott is szocializálódott, majd keleti frank hűbéresként a „próbaidőt" sikerrel teljesítő személyről van szó.

Sem a *Conversio*, sem más forrás nem utal arra, hogy Priwina mint gentilis fejedelem kér és kap engedélyt egy ducatus létrehozására; ő hűbérbe – *in beneficium* – kapja „Alsó-Pannónia egy részét a folyónál, amit Salának neveznek" (*Conversio*, c. 11). Aligha történhet ez másként két évvel Ratimar lázadásának elfojtása után, s Priwina viharos múltjának és ingatag hűségének ismeretében. Priwina, okulva Liudewit és Ratimar példáján, feltétel nélkül elfogadja a keleti frank uralkodó hűbérességével járó kötelességeket és jogokat. Vállalja, hogy Alsó-Pannóniában – ahol a birodalmi egyház és közigazgatás képviselői a helyi körülmények, a nyelv és szokások ismeretének hiányában eddig kevés, vagy épp semmiféle haladást nem tudtak elérni – a Karoling-uralom képviselőjeként kiépíti és megszilárdítja a világi és egyházi adminisztrációt, és működőképessé teszi a hűbéri birtokrendszert.

A hűbérbirtok allodiummá alakításáról hozott döntését 848. október 12-én Regensburgban nyílt törvénykezési napon *(placitum)* hozza meg a király, a Keleti Frank Birodalom keleti ügyekért felelős összes jelentős arisztokratája és főhivatalnoka jelenlétében. Az aláírók élén a bajor egyház feje, *Liupram* salzburgi érsek (836–859) áll, majd a többi bajor egyházi előkelőség *Erchanbert* freisingi (835–854), *Erchanfrid* regensburgi (848–863), és *Hartwig* passaui püspök (840–866) következnek. Őket a világiak követik: először Német Lajos két fia, *Karlmann*, aki Bajorország és a Karoling-Kelet, és Ifjabb (II.) *Lajos*, aki pedig az ettől északra fekvő birodalomrész, Szászország, Thüringia stb. trónjának várományosa. Majd három keleti frank származású főnemes, Ernst, Ratpod és Werner következik. Köztük nemcsak a névsorban, de rangban is legelső a császár nagy hatalmú bizalmasa, Karlmann későbbi apósa, Bajorország első grófja, *Ernst*. Majd az előkelő fríz gyökerekkel rendelkező, fuldai *Ratpod* következik, aki 833 óta a keleti határvidék, az Oriens *(plaga orientalis*, *Ostmark)* prefektusa, Német Lajos keleti „tanácsadója", s Priwina életpályának leginkább meghatározó személyisége, a birtokadományozásnak is bizonyára az ötletgazdája és fő támogatója. Ratpodot a két neki alárendelt gróf, *Werinheri* (=II. Werner) és *Pabo* követi. Német Lajos négy ismert palotagrófja közül a Priwina adománylevelét aláíró *Fritilo* más oklevelekben is a leggyakrabban szereplő személy. *Tacholf*-Tachulf *dux Sorabici limites* 849-ben, Ernstnek a csehek elleni hadjáratában játszott meghatározó szerepet. A birodalmi arisztokrácia tagjai után tizenöt, a délkeleti térségben birtokos bajor-frank nagyság következik, akik rangban, jelentőségben már közelebb állnak Priwinához, de csak kevésről tudunk részletesebb információt.

Priwina és a salzburgi egyház

Térítés és térítők az első évtizedben

Priwina székhelyén a 870-es évek elejéig három templom épül fel. Ezek közül a Priwina által építtetett Mária-templom 850. évi felszentelése után néhány évvel később *infra civitatem Priwinae* azaz „Priwina városában" egy olyan templomot kezdenek el építeni, amihez a salzburgi érsek küld mestereket, és amiben „Hadrianus mártír pihen eltemetve". A *Conversio* egyedül a harmadik, az *in eadem civitate*, vagyis „ugyanabban a városban" álló, és patrocíniuma alapján keresztelőtemplom *(baptisterium)* funkcióját betöltő Keresztelő Szt. János tiszteletére szentelt templomról nem közli, hogy ki és mikor építteti, mindössze annyi bizonyos, hogy 870 elején, a *Conversio* írásakor még Priwina városában áll (*Conversio* c. 11) (35. kép).

Az elhalványuló emlékezetet nagy valószínűséggel éppen az magyarázza, hogy a keresztelőtemplomot már a 840-es évek elején, első felében, Priwina erődített udvarházának (*munimen*jének) felépítésével egy időben megépítik, hiszen Priwina egyik feladata, hogy minden eszközzel elősegítse a gondjára bízott terület pogány lakosságának megkeresztelését. A templom közfunkciója miatt bizonyosan Priwina erődített udvarházán kívül, de mégis annak közelében, a Várszigetet 870-ben *civitas*ként említett részén épül meg, ahol a vallás gyakorlásához – a Mária-templom felépüléséig – ideiglenesen Priwinának és szűkebb környezete már megkeresztelt tagjainak is rendelkezésre állhat.

Van olyan elképzelés, hogy a *Conversio* szerzője

azért nem szól bővebben a Keresztelő Szt. János-templomról, mert azt még nem is Salzburg, hanem Aquileia építteti. Ennek a feltevésnek azonban legfeljebb Priwina alsó-Zala-völgyi megtelepedése előtt lenne némi esélye, de a térítési körzetekről folyó vitában már a 9. század első harmadában tisztázzák, hogy Aquileia és Salzburg között a Dráva a határfolyó. A Keresztelő Szt. János-templomról szóló tudósítás szűkszavúságát a halványuló emlékezet mellett talán a 840-es években zajló térítés körülményei is magyarázzák.

Az első pannóniai térítő püspök, Theoderich utódairól, a keresztelés nagy és nehéz feladatát elvégző misszionáriusairól a *Conversio* c. 9-ben olvashatunk. Eszerint „Krisztus születésének 821. évében Adalram, az oly jámbor tanító vette át a salzburgi szék vezetését. Más jó tettei mellett ő iktatta be, miután Theoderich püspök élete véget ért, Otto püspököt [821 után–836 után] azon a módon, ahogy előtte Arn érsek bízta a szlávokat Theoderich püspökre". Ottó halála után pedig, „Liupram és Adalwin érsekek idejében Oswald [836 után–ca. 863] irányította a szlávok népét, ahogy a korábbi időkben a már előbb említett püspökök tették, mint a salzburgi püspökök alárendeltjei".

Theoderich térítési körzetét világosan kijelöli a *Conversio*: „Karantania területét és a vele határos területeket a Drávától nyugatra [helyesen: északra], annak Dunába szakadásáig" (*regionem Carantanorum et confines eorum occidentali parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in amnem Danubii – Conversio* c. 8). Általános történészi vélekedés, hogy a Theoderich által megkezdett munkát a Rábától délre a salzburgi Ottó és Osbald, míg a Rábától északra a passaui Anno, majd Alberichus folytatja a század 60-as éveinek elejéig. Anno 833-ban Theoderichnek *in provintia Auarorum* a Lajta folyó mellett, a Schönbrunnak nevezett forrásnál fekvő birtokát kapja meg, Alberichus pedig 852-ben tűnik fel a forrásokban, akinek 859-ben a passaui püspök kérésére Német Lajos *inter Raba et Chuomberch* nuzpachi és soproni birtokokat adományoz.

A valóságban azonban a térítésnek nem sok nyomát látjuk „a karantán végektől keletre", a 9. század első felére keltezhető templomot vagy egyéb, keresztény hitéletre utaló leletet – a Petőházán talált Cundpald-kehely kivételével – nem ismerünk a Dunántúl területéről. Sem a volt avar kaganátus pannóniai területén, sem Priwina alsó Zala völgyében felépített székhelye környékén nincs régészeti bizonyíték arra, hogy itt a térítés a század első felében eredménnyel járt volna. Nem állja ki a művészettörténet és régészet kritikáját Cs. Sós Ágnes elképzelése, hogy Zalavár-Récéskút-szigeten a kőbazilika előtt két korábbi templom, egy fa-, majd egy kő-fa szerkezetű templom állt. Az avar korban, vagy annak végén nyitott pogány temetőket a 9. század első évtizedeiben folyamatosan tovább használják, a térítés még nem bontja meg, nem alakítja át a korábbi közösségeket. Ekkor tehát nincs még többről szó, mint ami a frank évkönyvekből is ismert, hogy az avar arisztokrácia és kísérete – formálisan – megkeresztelkedett Pannóniában. A vallás elmélyült gyakorlásáról, korai templom építéséről ugyanis sem írott, sem építészeti emlékünk nincs, pedig a misszió eredményeinek elmélyítésére és megőrzésére biztosítani kell(ene) a folyamatos pasztorációt. Ha tehát épült volna templom már Priwina megtelepedése előtt a salzburgi missziós területen, arról a *Conversio* bizonyára hírt ad, hiszen részletesen megteszi ezt akkor, amikor 838/840-től 870 tájáig Priwina és Chezil alatt – a tömeges keresztelésekkel párhuzamosan – Alsó-Pannóniában mintegy 30 templom épül fel.

A Theoderichet követő Ottóról nevén kívül semmiféle adat sem maradt fenn. Az őt követő, talán angolszász származású Osbaldról is jószerével csak annyit tudunk meg a *Conversio*ból, hogy halála után többé nem töltik be a térítő püspöki széket, inkább „egészen máig [=870 tájáig] azért fáradozik Adalwin érsek, hogy az Úr nevében ezt a népet ő maga irányítsa, ahogy az már azon a vidéken sok helyen megmutatkozik" (*Conversio* c. 9).

Felmerült, hogy ennek a változásnak a hátterében valójában egy, a *Conversio* írója által elhallgatott konfliktus áll, ami Adalwin és Osbald között tört ki. A vita kiváltója – esetleg következménye – pedig az, hogy Osbald két alkalommal is közvetlenül I. Miklós pápához (858–867) fordul, hogy tanácsot kérjen tőle. Az ezekre adott pápai válasz is ismert, amiből némi fény derül a korabeli térítési viszonyok áldatlan

körülményeire. Osbald egyik kérdésére, hogy megtisztulhat-e vezekléssel az a klerikus, aki jogos önvédelemből pogányt ölt, s ezért megfosztották papi tisztségétől, azt válaszolja a pápa, hogy a papságból kizártnak kell maradnia, mivel egyetlen pap sem onthat ki embervért. A második esetben pedig, amikor halálos kimenetelű verekedés tört ki, mert egy pap egy diakónust megütött, amire fel az leesett a lováról, és a nyakát törte, egy vizsgálóbizottság felállítását javasolja Osbald, a salzburgi érsek és hat püspök részvételével. Ha az ütés okozta a diakónus halálát, a papot meg kell fosztani tisztségétől, de ha a halál oka az, hogy a diakónus leesett lováról, a pap bűnbánattal vezekelhet.

848 elején, amikor még Osbald a felelős a térség népességének keresztény hitre térítéséért, Pannóniába vetődik, s nyilván Priwina udvarában is megfordul az a szász Gottschalk pap, aki az előző évben rövid ideig a friauli Eberhard herceg cividalei és/vagy trevisói udvarában hirdeti eretnekgyanús praedestinatiós tanait. Gottschalk Dalmácián át érkezik Pannóniába – mindenütt térítve és tanítva a pogány népet – majd hamarosan Mainzba megy tovább, mert 848 októberében már a Hrabanus Maurus érsek vezette mainzi zsinat ítéli el tanait. A *monachus gyrovagus* (bolyongó pap) Gottschalk tanaival nagy vihart kavar a birodalomban, de kérdés, mennyire tud hatással lenni a birodalom keleti szélén élőknek a kereszténységben még kevésbé elmélyült gondolkodására, hiszen az alsó-pannóniai térségben ekkor még csak a Priwina erődített központjában élőket és az Alsó-Zalavölgyben lakó szolgálónépek egy részét keresztelhették meg, s kezdhették a hitbe beavatni.

A *Conversio* ugyan demonstratíve mit sem tud Osbald missziós tevékenységéről Pannóniában – amit jól jellemez, hogy Osbaldról jóval korábban, a Priwina körüli eseményektől függetlenül emlékezik meg –, az mégis meglehetősen valószerűtlen, hogy éppen a legfontosabb első évtizedben, amikor Alsó-Pannónia lakosságát Priwina hathatós támogatásával tömegesen megkeresztelik, ne működjön tevőlegesen is közre a térség krisztianizálásáért leginkább felelős egyházi méltóság, Osbald *chorepiscopus*. S bár a *Conversio* arról sem szól, hogy mint a salzburgi érseket teljes jogkörrel helyettesítő térítő püspöknek, volt-e Osbaldnak köze a Priwina székhelyén épült első templom felszenteléséhez, bizonyos, hogy a Keresztelő Szt. János-templom, amiről a *Conversio* 870-ben már csak annyit tud mondani, hogy *in eadem civitate*, azaz ugyanazon városban, ti. Priwina székhelyén áll, ugyancsak Osbald tudtával és nagy valószínűséggel személyes közreműködésével épült.

Osbald (és térítő szerzetestársai) folyamatos mosaburgi jelenlétére vall az a tény is, hogy 850-ig nincs Salzburg által meghatalmazott udvari pap, Osbald 863. év végi leváltásáig pedig csak esperesi *(presbyter)* rangban működik Mosaburg „főpapja". Osbald pannóniai működésének nem a térítő püspök halála, hanem Adalwin parancsa vet véget. Osbald a Szent Gallen-i kolostorba vonul vissza, neve az itteni „testvériség könyvében" *(liber confraternitatum)* bejegyzett karantán presbiterek sorában jelenik meg: „*Osbaldus eps.*".

Dominicus

850. január 24-én, amikor Liupram salzburgi érsek, a „szent Mária Szűzanya tiszteletére" *infra munimen Priwinae* emelt templomot felszenteli, „Priwina papját *(presbyter)* név szerint Dominicust Liupram érsek kezébe és hatalmába adta, és Liupram engedélyt adott ennek a papnak arra, hogy egyházmegyéjében misét tartson" (*Conversio* c. 11). Ez az első, *Conversio* által idézett oklevél, ami a salzburgi egyház és Priwina között Dominicusról kötött megegyezés eredményét foglalja írásba. Ezzel egy időben a salzburgi érsek egy elbocsátó levelet is kiad, amivel lehetővé teszi, hogy Dominicus (=Domokos) elhagyja a regensburgi püspökséget, és a továbbiakban Priwina presbitereként a salzburgiak fennhatósága alatt misézzen.

Dominicus származásáról, családi kapcsolatairól semmit sem tudunk, de bizonyosan Német Lajos szűkebb környezetéhez tartozik, mert amikor Jámbor Lajos 840. június 20-i halála után Német Lajos az udvari kancelláriát végre a maga emberei kezébe adhatja, annak vezetését a seligenstadti Ratleicra bízza, új jegyzőjének pedig Dominicust választja. Mint ilyen, 840. december 10-én egyszerre négy oklevelet

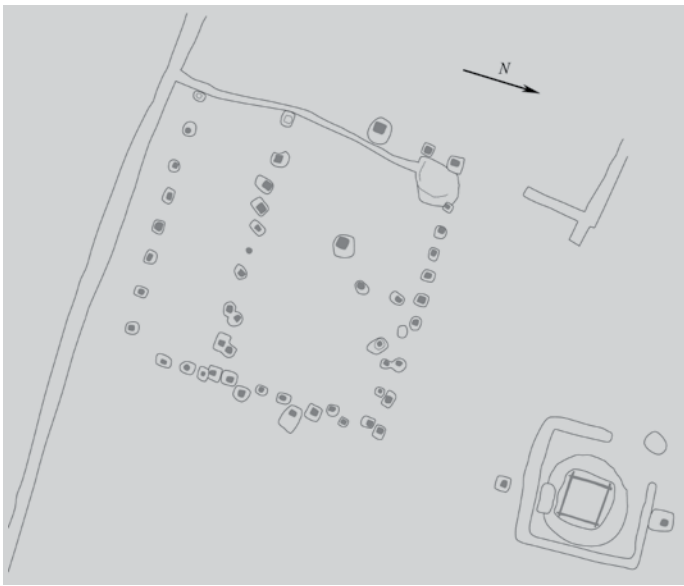

37. KÉP ▪ Zalavár-Várossziget. A Keresztelő Szent János-templom

Mosaburg 840 táján felépült első templomát, a Keresztelő Szent János-templomot egy ideig megkísérelték ugyan a récéskúti bazilikával azonosítani, a várszigeti ásatások előrehaladásával, és a *civitas* Várszigetre lokalizálásával azonban bizonyossá vált, hogy ennek a templomnak a Várszigeten kellett állnia. A templom maradványai 2007–2009-ben a Hadrianus-zarándoktemplomtól nyugatra kerültek napvilágra (37. KÉP).

A fagerenda vázas templom téglalap alakú, egyenes szentélyzáródású csarnoktemplom, déli oldalához egy közel azonos hosszúságú, keskenyebb átriumot építettek, így a közel négyzet alaprajzú épületegyüttes alapterülete 12,50×11,50 m. Az épületegyüttes falait faoszlopok gödrei rajzolták ki, bennük az eltérő betöltődés átlagosan 30–35 cm oldalhosszúságú, négyszögletesre bárdolt, egyenes aljú faoszlopokat jelölt. A faoszlopok mellé és alá döngölt földben még nincs konyhai hulladék, állatcsont és kerámiatöredék. Olyan időszakban építhették tehát, amikor Priwina és kísérete még éppen csak megtelepedett az addig lakatlan szigeten.

A négyszögletes szentélyfejet kettős oszlopsor határozza meg, mely a keleti oldalon végig, a hozzá kapcsolódó déli és északi oldalon pedig az első három oszlopig tart. Az építkezést a szentély belső oszlopsoránál kezdték, először ezek számára ásták meg a gödröket, és készült el maga a szentély, majd a templomhajóval együtt épült meg a külső oszlopsor. Ha a gödrök egyetlen építési fázishoz tartoznak, akkor a szentélyfej valami hasonló megoldású lehet, mint amilyet Mals Szt. Benedek négyszögletes csarnoktemplománál láthatunk, ahol a három kis apszis mélysége a fal szélességével azonos, és még az északi ajtó is nagyjából ugyanott van, mint Zalaváron. Nem lehetetlen azonban, hogy az oszlopgödrök két építési fázist jeleznek, és a külső oszlopok későbbiek, egy renoválás, átépítés emlékei. A templomban korabeli járószint nem került elő. Az északi és a déli oldalon a hajó és szentély találkozásánál egy-egy hosszabb hiátus ajtónyílást jelölhet, amelyen át délen az átriumba, északon pedig egy 5×5 m-es palánkfalú épületbe foglalt nagyméretű, mély kúthoz lehetett eljutni, melynek bélése gömbölyűre lekopott élű kövekből, ötszögletűen kirakott. Egy harmadik ajtó a nyugati oldalon, a hossztengelytől északra nyílhatott.

A zalavári Keresztelő Szt. János-templom az első évtizedben bizonyára a missziós központ szerepét is betölti, a *chorepiscopus* főtemploma, s mint ilyen, a pár évtizeddel korábban szász területen épített missziós templomokkal lehet azonos funkciójú. Ezekből a funkciókból következhet, hogy a keresztény halottakat nem temetik köréje még az első évtizedben sem, hanem a Mária-templomhoz, melynek építését a megtelepedés idején már ugyancsak megkezdhették.

A várszigeti fatemplom az oszlopos szerkezetű fatemplomok közül térben és időben – de a történeti kapcsolatok révén is – a német és svájci párhuzamokhoz áll a legközelebb. Két igazán közeli párhuzama Palenberg hasonló alaprajzú Szt. Péter-temploma és Todstedt egyhajós, behúzott négyszögletes apszisú temploma. Ezek ráadásul nemcsak – a zalavárihoz hasonlóan – missziós és keresztelőtemplomok, de építésüknél ugyanúgy a 0,3 m-es római lábat használták.

Miután a missziós központ szerepét a Hadrianus-templom veszi át, a keresztelés jelentősége pedig az évek előrehaladásával egyre csökken – hiszen már csak az újonnan érkezőkre és az újszülöttekre korlátozódik, ezért módja is megváltozik, kisebb keresztelőmedence is elegendő – a *Conversio* írásakor, 870-ben még meglévő templomot nem sokkal később, valamikor a 9. század utolsó harmadában elbontják. Nyugati homlokzatának helyén egy fapalánk alapárkát vezetik át, mellette pedig egy agancsfeldolgozó és ötvös(?)műhelyt létesítenek. A templomépületnek még az emléke is eltűnik az Árpád-korra, a kútházzal védett kutat azonban a helyben maradt lakosság a 10. században folyamatosan használja, takarítja, ezért az Árpád-kor kezdetén idetelepült bencések révén új életre kelt település lakói megújítják, és deszkabéléssel látják el.

ZALAVÁR-VÁRSZIGET, SZŰZ MÁRIA-TEMPLOM

Az 1990-es években a Vársziget déli nyúlványát leválasztó, s Ny–K irányban átvágó széles, mély erődítési ároknak (szélessége 10–12 m, mélysége 2,5–3 m) az előkerülésével vált egyértelművé, hogy hol terült el Priwina erődített udvarháza *(munimen),* amelyben a 850. január 24-én Mária tiszteletére felszentelt templom állt. A templom körül elterülő temető sírjainak egy részét – a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra – 1951–54 között tárta fel Fehér Géza. A többrétegű temetőben a temetkezések – az ásató szerint – a 9. század közepén kezdődtek (ún. „nagykoporsós" sírok), s a temető folyamatos használata valamikor az Árpád-korban fejeződött be. Csakhogy a temetkezéseket sematikusan, pusztán a mélységadatokra alapozott horizontbeosztással különítette el Fehér, így a 10. századra keltezett olyan fejékszereket és gyöngyöket, amelyek mai ismereteink szerint a 9. század utolsó harmadánál, végénél nem későbbiek (lásd 30., 32. KÉP). Következésképpen a Karoling- és Árpád-kor közötti, sokáig igazoltnak hitt kontinuitás még bizonyításra szorul.

A Mária-templom a legrégebb óta ismert, és legnagyobb múltú templom, mégis a legkevesebbet tudjuk róla. Ezt a templomot ugyanis az Árpád-kor kezdetén a bencések helyreállítják, s az 1347 előtt hamisított, 1019-re és 1024-re keltezett alapító oklevelek szerint 1019-ben István király parancsára mint Szt. Adorján mártír templomát szentelik fel. Ennek az Árpád-kori templomnak a későbbi évszázadokban ismeretlen mértékben módosult változatát méri fel Giulio Turco hadmérnök 1569-ben (38. KÉP). Eszerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban álló templom – a déli harmadban támaszzsorral tagolt(?) – háromhajós(?), a hosszháznál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródással, mellékhajói egyenes zárófallal csatlakoznak az apszishoz (kb. 26,0×12,0 m). A templom északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozik. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílik. A templomból ezen az alaprajzon túl egyelőre semmiféle régészetileg értékelhető épületrészt nem ismerünk. Az 1685/86-ban még felújított vár ugyanis 1700-ra már lakatlanná válik, 1702-ben pedig a többi magyar végvár sorsára jut: I. Lipót parancsára felrobbantják. Az apátság javait a göttweigi (Felső-Ausztria) bencések öröklik meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban kérnek és kapnak új templom és kolostor építésére engedélyt. Az építkezésekhez kőbányaként jórészt a zalavári romokat használják, és bár a 19. század közepétől a tudományos világ már figyelemmel kíséri ezek sorsát, teljes elpusztításukat nem tudja megakadályozni.

38. KÉP ▪ Giulio Turco felmérése a zalavári erődített monostorról, 1569

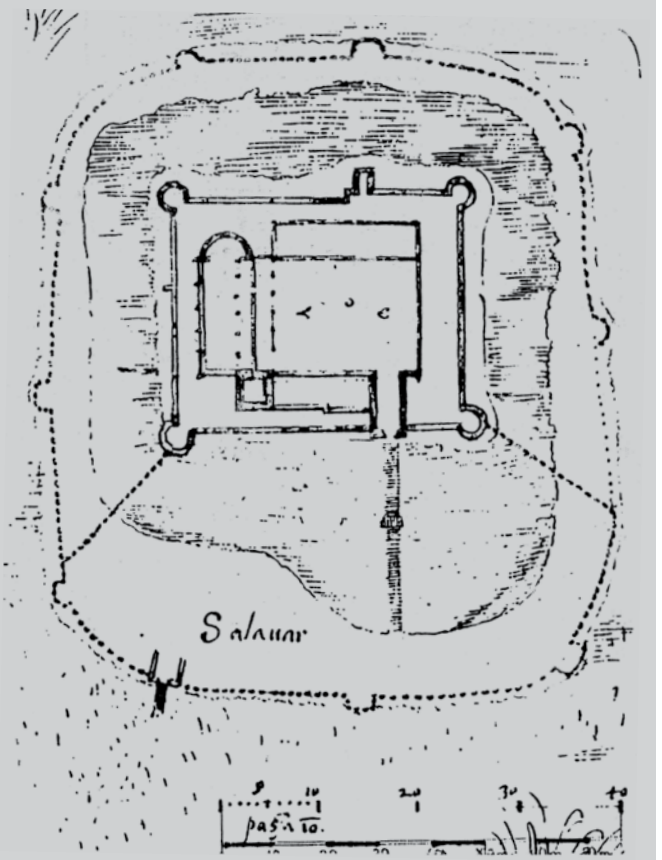

39. KÉP ▪ Sarkantyú-garnitúra
▪ *Zalavár-Várossziget Mária-templom temetője 269. sír MNM 54.26.107.a–c. Vas, ezüst- és rézberakás, H: 19 cm, Sz: 10,3 cm*

állít ki Corvey kolostorának. Dominicusra is bizonyosan reményteljes jövő vár, mégis csak rövid ideig, alig egy évig látja el jegyzői feladatát. 844.(?) szeptember 15-én már egy adománylevél kedvezményezettje: Német Lajos a Regensburgtól északra fekvő Rodingban Baturich, regensburgi püspök (817–847), továbbá Werinharius (II Werner) és Pabo grófok kérésére a Zöbernbach melletti Lebenbrunnban adományoz neki birtokot, ott, ahol Ratpod és Rihhari grófságai határosak egymással. A Német Lajos belső tanácsadói köréhez tartozó, magas rangú ajánlók s Dominicus birtokának – ajánlói birtokaitól sem túl távoli – fekvése sejteti, hogy Dominicus továbbra is fontos ember az udvarnál.

A *Conversio*ban semmiféle utalás nincs arra, hogy Dominicus a Mária-templom felépüléséig más templomban már betöltötte volna ezt a funkciót. Aligha lehet azonban a 840-es évek közepétől udvari pap Priwinánál, hiszen a *Conversio*ból megismert gyakorlat szerint a salzburgi érsek ad papot a templomnak, és „rábízza a templomot és [egyházi] népének lelki gondozását, ahogy ezt a papi rendszabály megköveteli" (*Conversio* c. 11), ezért az érsek a Mária-templom esetében is csak annak felépülése után keres – s Dominicus személyében talál – papot a templomhoz. Ráadásul a nem salzburgi, hanem regensburgi kötődésű Dominicus esetében különleges „engedélyt [is kell] adni a papnak arra, hogy egyházmegyében misét tartson," azaz, hogy ott jogszerűen működhessen, hiszen „semmilyen pap, aki kívülről jött, nem merte három hónapnál hosszabb ideig hivatalát úgy gyakorolni, hogy a püspöknek elbocsátó levelét be nem mutatta" (*Conversio* c. 14).

Sandrat és Ermperht

Dominicus mellett már az első évtizedben további papok is tevékenykedhetnek Priwina környezetében, akik közül kettő a Mária-templom ünnepélyes felavatásának idejére már a saját templomát is felszentelésre kész állapotba hozza.

A *Conversio* c. 11 szerint ugyanis, amikor Liupram érsek a Mária-templom felszentelése után az érsek és vele Chezil „visszatérve onnan", felszenteli Sandrat pap templomát *(ecclesia Sandrati presbyteri),* akinek „Chezil földet és erdőt és rétet adott az említett emberek jelenlétében, és (az adomány) határait maga tűzte ki. Akkor

tett adományt Chezil Ermperht pap templomának is *(ecclesia Ermperhti presbyteri),* amelyet az említett érsek szentelt fel, s amit Engildeo és két fia és Ermperhtus pap ott birtokoltak, és a határt az említett férfiakkal körbejárta". A három esemény egyetlen napon, 850. január 24-én zajlik le. Az a tény azonban, hogy csak Sandrat és Ermperht templománál olvashatjuk azt a helymeghatározást, hogy a „*civitas*on kívül" *(foris civitatem)* találhatók, arra utal, hogy attól nem nagy távolságra állhatnak, máskülönben a *civitas*hoz való viszony hangsúlyozásának nem lenne értelme.

Miután az *infra munimen Priwinae* álló Mária-templom az L alakú Várszigetet déli „szárára", az *infra civitatem Priwinae* álló Hadrianus-zarándoktemplom és a Keresztelő Szt. János-templom pedig a Várszigetet középső harmadára lokalizálható – a *civitas* tehát azonos azzal a palánkfalakkal lehatárolt harmaddal, ami az L alakú Várszigeten a szárak találkozásánál terül el – Sandrat és Ermperht temploma racionálisan csak a Várszigetet régészetileg ma még teljesen kutatatlan harmadik, keleti harmadán lenne keresendő. Ezeket a reményeket a geofizikai mérések teljesen szétfoszlatták. Egyértelművé vált, hogy a szigetet keleti szárán elterülő harmad sűrűn települt elővár volt, de semmi nyoma annak, hogy ott egy vagy két templom állna, s körülöttük több száz síros temetők terülnének el.

Marad tehát az a lehetőség, hogy Sandrat és Ermperht templomai a Várszigetet közelében fekvő nagyobb, településre alkalmas, szigetszerű kiemelkedéseken álltak. Ebben az esetben pedig nagyon valószínű, hogy ezek éppen a Várszigethez legközelebb fekvő két szigeten, Récéskút és Borjúállás-szigeten épültek meg, amelyeken nemcsak jelentős méretű templomok, de nemesi udvarházakra utaló építmények maradványai is előkerültek.

Felmerült, hogy a borjúállási vagy a récéskúti templom az Adalwin salzburgi érsek által 864 karácsony másnapján Wittimar birtokán Szt. István protomártír tiszteletére felszentelt templommal lenne azonos. Csakhogy míg a *Conversio* a 850. évi templomszenteléseket pontosan lokalizálja azzal, hogy Sandrat és Ermpehrt templomai a *civitas*on kívül, azaz annak közvetlen közelében álltak, Wittimar templomáról csak azt tudjuk, hogy felszentelése a karácsonyt követő napon történik, azaz a felszentelendő templom akár egy félnapi járásnyira, 10–15 km-re is feküdhetett. Ez a templom tehát csak akkor lehet Borjúállás vagy Récéskút templomainak egyikével azonos, ha a *civitas* közvetlen közelében egy újabb nemesi udvarház és templom kerül még elő.

Sandrat és Ermperht templomáról finom megkülönböztetéssel ír a *Conversio* szerzője. Sandrat temploma esetében ugyanis nemcsak a templom, de a hozzá adott birtok is új, amit Chezil a templom elkészültével és felszentelésével egy időben adományoz Sandrat papnak, majd körbejárják annak határait, míg Ermperht pap esetében egy olyan templomnak tesz adományt Chezil, amely már egy meglévő, működő birtoktesthez – „amit Engildeo és két fia, továbbá Ermperht pap ott birtokoltak" – tartozik. Engildeonak és két fiának tehát már valamivel korábban állhatott itt háza, mint Sandratnak, aki talán csak Dominicussal érkezik. Sandrat pap neve a salzburgi *liber confraternitatum*ban kétszer is Priwina első papja, Dominicus neve közelében szerepel. Ermperht azonban lehet, hogy már Dominicus előtt megérkezik. 844-ben pedig, amikor Cundpato *vir nobilis*a és *advocatus*a, Paldachar birtokot ad a freisingi egyháznak, Engildeo a második tanú, a tanúk között pedig több más, Priwina közvetlen környezetéből ismert nemes mellett Ermperht is jelen van. Valamikor 859 előtt (?) szintén tanú, amikor Chozil *humillimus comes* az örökségéből a regensburgi Szt. Emmeram-kolostornak adományt tesz, s amely aktusnál Ratpot comes még első tanú. Engildeo karrierje – de valószínűbben inkább már hasonnevű fiáé – 874-től indul el igazán, amitől kezdve 895-ig Nordgau és a Felső-Duna-mente grófja.

A kisméretű, L-alakú sziget déli széléhez közel épült templomot először 1946–1947-ben, és 1953-ban tárja fel Radnóti Aladár. A hosszúnégyszög alaprajzú „bazilika”, valójában egy háromhajós csarnoktemplom (20,2–20,5×12,1 m) délnyugati oldalán egy lépcsőtoronnyal (Sz. 16,1 m), keleti egyenes falában pedig három „beírt” félköríves apszissal (főszentély Sz. 4,6 m, oldalszentélyek Sz. 2,1 m, mélységük egyöntetűen 2,75 m). Négy építési fázist állapít meg, melyek közül az I. fázist a 9. századra, a II. fázist a 11. századra, a III. fázist a 14. század első felére, Nagy Lajos uralkodása elé (1342–1382), míg a IV. periódust a török időszakra, a 16-17. századra keltezi. Mivel az ásatás kevés keltező anyagot hoz napvilágra, ezért az I. fázist inkább a templom stílusjegyei, mint az itt talált hullámvonaldíszes, szürke cserepek, s a narthex északnyugati sarkában előkerült sárgásfehér kis edény, egy „rovátkolt díszű bizánci kerámia” alapján keltezi a 9. századra.

A dokumentáció áttekintése után Cs. Sós Ágnes figyelmét elsősorban a Radnóti által talált két cölöpsor kelti fel, amelyek a bazilikával párhuzamosan húzódnak, s annál korábbinak látszanak. Hogy tisztázza az oszlopgödrökhöz tartozó épület jellegét és korát, 1961–1963 között nagyrészt újra feltárja a bazilika környékét. Ásatásának eredménye két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett „fatemplom”.

Az I. „fatemplomot” Cs. Sós Ágnes a 9. század elejére keltezi, s a Nagy Károly-i hadjáratok utáni missziós tevékenység emlékének tartja. Ez egy olyan fatemplom lenne, melynek valójában nincs építészeti nyoma, s ki-

40. KÉP ▪ Zalavár-Récéskút

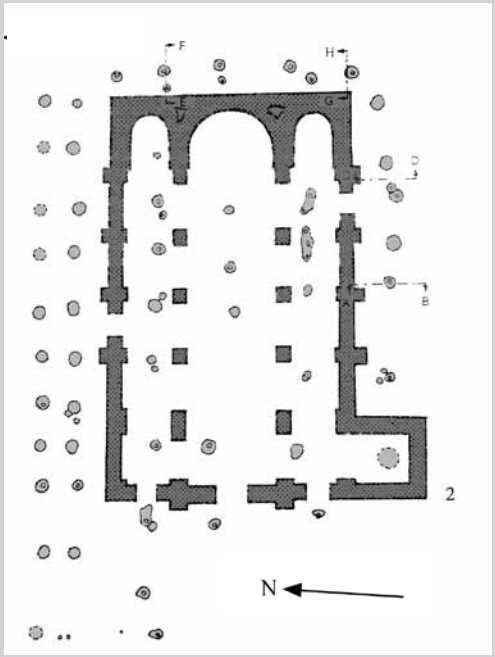

terjedése a körülötte húzódó temető alapján határozható meg. Ezeknek a síroknak közös jellemzője, hogy nincs bennük az ún. „R” rétegből származó törmelék. A 2. „kő-fa templom” a 9. század második felében épült volna, s Bogyay érvei alapján a *Conversio* Keresztelő Szt. János-templomával lenne azonos. Ezt a templomot (30×19,5 m), egy kő- és téglatörmelékes réteg („R” réteg) jelzi, amelyet az egymástól átlagban 2 m-re álló nagyméretű oszlopgödrök áttörik. A faoszlopok alapján kiszerkesztett háromhajós, téglalap alakú csarnoktemplom szentélyének fala enyhe ívet alkot. Csak ennek pusztulása után, a 11. század elején épülne fel a kőbazilika. Cs. Sós szerint ebben a fázisban készül a bazilikán kívül az „R” réteg elegyengetett felszínén egy lapos kövekből hevenyészetten kirakott „járda”, ami a belső első padlószinttel azonos fázisba tartozik. A templom körüli sírok közül pedig ehhez a fázishoz sorolja azokat, amelyeket az „R” réteg felett, vagy abba beleásva, esetleg azt áttörve ástak meg.

Már a 2. „kő-fa templomnak” egyedülállóan nagy mérete is gyanút keltő, de a „fatemplomok” meglétét az „R” rétegnek a kőfalakhoz való viszonya és a sírok leletanyaga sem igazolta: az oszlopgödrök ugyanis korban követik a kőbazilika alapozását, a kőbazilika helyén tehát nem áll(tak) korábbi szakrális épület(ek). S a többrétegű temető keltezhető leletei is mind a 9. század második harmadától, közepétől a 10. század elejéig, első néhány évtizedéig keltezhetők. A faoszlopoknak a kőbazilika falához képest feltűnően azonos távolságuk miatt felmerült, hogy azok a kőtemplom Árpád-kor eleji fel- vagy újjáépítéséhez emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartozhattak. Ám az állványrekonstrukcióval kapcsolatban is vetődtek fel aggályok. Ezért egyelőre az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az oszlopok olyan építmény(ek) maradványai, amely(ek)et a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak; az épület(ek?) pedig esetleg nem is szakrális céllal működött (működtek) a 10. és/vagy a 11. században (40. kép).

A récéskúti „bazilika” egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, ami a Szentföldön és a szomszédos területeken már a 6. század első felében feltűnik, és a Mediterráneum térségében eléggé szélesen elterjed. A zárt négyszögletes alaprajz alkalmazása a késő antik időszakban kialakult kubikus terek iránti vonzalomra megy vissza, s ez befolyásolhatja az apszisok hátsó oldalának négyszögletes elfalazását is. Hamarosan megjelenik az Adriai-tenger partján, majd a Karoling-kor kezdetén Itáliában (pl. Róma, S. Maria in Cosmedin) s egészen a dél-tiroli területekig jut el, ahol még a 11. században, Isztrián pedig a 15. században is kedvelt típus. Ezért a récéskúti bazilikát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették a kutatók mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba.

A récéskúti „bazilika” építési korának meghatározásához a döntő szót a régészeti emlékanyag mondja ki. Ez alapján pedig bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling-korban épült – s esetleg épült át. Ugyanakkor valószínű, hogy a 10. századi profán átépítésnek és egyszerű, négyszögletes külsejének köszönhetően az Árpád-korra romossá vált épület eredeti szakrális jellegét többé nem ismerik fel, templomfunkcióját végleg elveszti.

ZALASZABAR-BORJÚÁLLÁS-SZIGET, FATEMPLOM ÉS NEMESI UDVARHÁZ

Zalavár-Várszigettől alig 600 m-rel délnyugatra fekszik, dorongút köti össze vele és a tőle nyugatra fekvő Dezső-szigeten át a Zalaapáti háttal. A 1968–1969 és 1980–1984 között végzett feltárásokon a sziget Ny-i felén alig találtunk telepjelenségeket, a keleti felén azonban É–D irányban egymástól 20-30 m távolságra öt deszkával bélelt kút került elő. Ezek alapján feltételezhető, hogy 840 körül, Priwina várszigeti megtelepedésével egyidejűleg egyutcás település létesült itt, amelynek lakóházai – a szabadon hagyott felületek alapján – föld felszínére épített, „talpas" boronaházak lehettek. Viszonylag rövid idő múlva a sziget legmagasabb pontján (a tengerszint felett 107,10 m) betemettek egy kutat és különböző rendeltetésű gödröket, s elbonthatták a lakóháza(ka)t, majd egy legfeljebb 3 m magas paliszádfallal – mély árokba sűrűn egymás mellé állított cölöpökkel – egy kb. 25×32 m-es négyszögletes területet vettek körbe, nyugati oldalán egy alig két méter széles kapuval (41. KÉP).

A bekerített rész közepére egy boronatechnikával készült, „talpas" fatemplomot emeltek, melynek alaprajzát a köréje ásott sírok rajzolják ki. Megmaradt a talpgerendák alá tett kövek egy része is, amelyek a talajnedvességtől óvhatták meg azokat. Az egyenes (esetleg sokszög?) szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom (17×7 m) hajójában kisebb-nagyobb foltokban még megvolt a római kori falazótéglákból rakott, eredeti padló. A szentélyben (kb. 4,5×4 m) azonban nem maradt már meg a padló, amit vagy csak agyaggal tapasztottak le, vagy kissé megemeltek, ezért hiányzik. A szentélytől mintegy 2,5 m-re egy rossz minőségű habarcsba rakott, kőalapozású rekesztő falat emeltek, középen 1 m széles átjárással. Elképzelhető, hogy ezt utólag készítették, amikor a nyugati végéhez is egy kb. 4 m hosszú narthexet csatoltak, ahol csak a sírokat fedték le római téglákkal. Itt került elő egy, talán a templom kapujához tartozó vas ajtópipa is. A templom legjobb párhuzama a břeclav-pohanskói udvarház temploma, amelyben

41. KÉP ▪ Zalaszabar-Borjúállás-sziget *(Zala m.)*

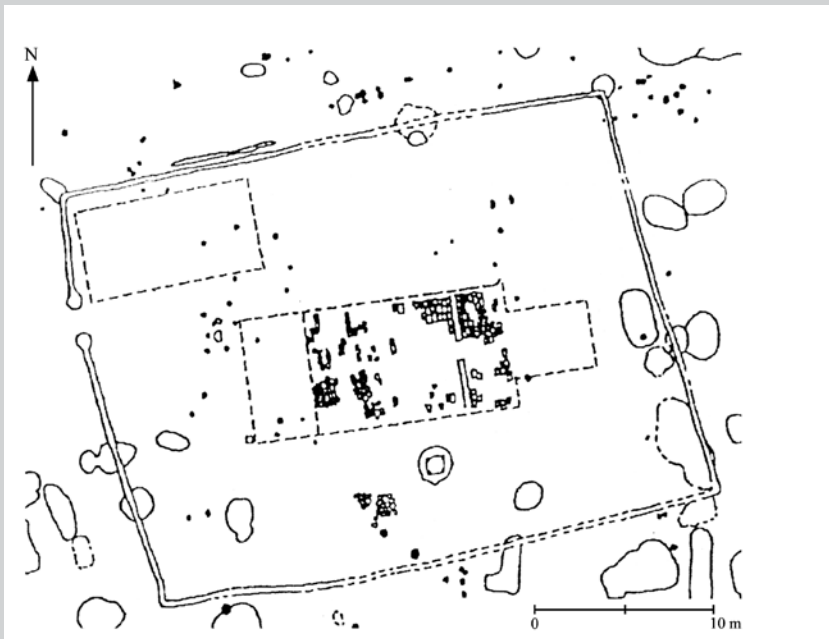

42. kép ▪ Sarkantyúpár
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Vas, H: 15–17 cm,
Sz: 6–7 cm

43. kép ▪ Függő
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 2013.23.9. Ezüst,
H: 2,9 cm

44. kép ▪ Függőpár
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 82.4.1 Arany, H: 3,75-3,9 cm

45. kép ▪ Függő
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 82.2.1. Arany,
H: 3,9 cm

◄ 46. kép ▪ Függő
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 82.3.1. Ezüst, H: 3,1 cm

47. kép ▪ Függőpár
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 2013.23.5. Ezüst, H: 5,5 cm

48. kép ▪ Függő töredéke
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 2013.23.10. Ezüst, H: 2,3 cm

még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar-Borjúállás-szigeten.

A kerítésen belül, közvetlenül a kapu belső oldalán egy hozzávetőleg 5×10 m-es felületen hiányoznak a temetkezések. Itt állhatott a település urának ugyancsak boronatechnikával épített, esetleg emeletes udvarháza. A kapu másik oldalán, a templom és a paliszádfal között egy 5,5×3,8 m-es, 21 m^2-es üres folt az udvarházhoz tartozó gazdasági épületet jelölheti. A templom déli oldalán különösen sűrűn helyezkednek el a sírok, itt gyakori a rátemetkezés. A DK-i sarok közelében, a paliszádfalhoz csatlakozóan azonban két, csaknem 4 m^2-nyi szabad felületet találtunk, talán itt is volt valamilyen kisebb faépítmény.

A *Conversio* segítségével kísérletet tehetünk az udvarház tulajdonosának és a templom patrocíniumának azonosítására. Az egyik lehetőség, hogy miután 850. január 24-én Liupram érsek felszentelte Mosaburgban a Mária-templomot, ugyanazon a napon Chezil~Kocel kíséretében felkereste és felszentelte Sandrat és Ermpehrt papok templomát is, melyeknek Mosaburg közvetlen közelében kellett lennie. A másik lehetőség, hogy a Mária-templom szentelésén már tanúként jelen lévő Witemir~Wittimar birtokán Adalwin érsek 864. december 26-án – miután a karácsonyt Chezil~Kocel várában ünnepelte – felszentelte a Szt. István protomártír tiszteletére emelt templomot, amely tehát ugyancsak nem lehetett túl messze a Várszigettől. Ezért a három templom bármelyike lehetne a borjúállás-szigeti építmény. A kérdés régészeti adatok alapján nem dönthető el, mert bár a templom körül rögtön temetkezni kezdtek, a 805 feltárt sírból előkerült, a 9. század második feléből, esetleg a 10. század első harmadából származó leletanyag nem keltezhető évtizednyi pontossággal.

A sírok háromnegyed része semmilyen mellékletet nem tartalmazott. Útravalóul adott ételre utaló állatcsont egyetlen sírból sem került elő, italt tartalmazó kerámia is csak öt temetkezésben volt, a legkorábbiakban és a legkésőbbiekben. A gazdagabbnak tekinthető temetkezések száma nem érte el a félszázat. A temetkezések többsége koporsós, de az előkelők nem egyszerű ácsolt, hanem nagy vasszegekkel esetleg pántok-

kal megerősített koporsókba kerültek, közvetlenül a templom közelében.

A férfisírokban többnyire vaskés, vascsat, esetleg az övre függesztett bőrtarsolyban tűzcsiholó és kovakő volt. Egy aranyozott bronz övdísz párhuzamát ÉK-Bajorországból és lengyel területről ismerjük (53. kép). Egyetlen fegyver, egy harci balta feltehetően bajelhárító szereppel került az egyik legkorábbi gyermeksírba. Két férfi és egy nagyobb fiú sírjából ismerünk sarkantyút, ami előkelő származást jelölő méltóságjelvénynek számíthatott (42. kép).

A női és leánysírokból arany, ezüst, aranyozott ezüst vagy aranyozott bronz ékszerek kerültek elő. Ezek egy része magas mesterségbeli tudást igénylő ötvösremek, ún. veligrádi stílusú ékszer (43. kép). Ilyenek a granulációval és filigránhuzallal díszített, négygömbös aranyfüggők (44–45. kép), az áttört gömbökkel díszített kosaras függők (46. kép), s a lánccsüngőkkel ellátott, félhold alakú ezüstfüggők (47. kép). A kétoldalas szőlőfürtcsüngős függőknek számos változata került elő: az ezüstből, igazi granulációval készültektől a granulációt csak imitáló, bronzból öntött és aranyozott példányokig (48. kép). Többnyire párosával kerülnek elő a két préselt félgömbből összeállított, füllel ellátott, aranyozott ezüst, ezüst vagy aranyozott bronz lemezgombok, amelyeket granulációval vagy véséssel díszítettek (49. kép), akárcsak a préselt lemezfejű ezüstgyűrűket (lásd 30. kép). Egy alkalomal egy kék üvegbetétes, ólomból öntött gyűrű és függő imitálta az ezüst előképet – pontos megfelelőjük a Várszigeten bukkant fel (51. kép).

A köznép tagjai bronzból készült egyszerű drót ékszereket viseltek: sima ovális karikák mellett az alsó karikaív két végén pánttal és/vagy felhúzott csüngővel, lefelé szélesedő spirálcsüngővel vagy többszörös s-végződéssel díszített ékszereket, továbbá a karantán temetőkből ismert üreges lemez- vagy üveggömb csüngős, hurkos-kampós záródású vagy az alsó karikaíven többszörösen hurkolt függőket. A nemesfém gombokat bronz- vagy vashuzal füles üveggombok helyettesítik. Az egyszerű pántgyűrűk mellett megtalálhatók a dudorokkal és pontokkal díszített ún. pajzsos gyűrűk. 22 sírból kerültek elő gyöngy nyakláncok (50. kép). Köztük csak mutatóban voltak késői avar kori dinnyemag alakú gyöngyök, s a nyugati importból származó mozaikszemes gyöngyök, továbbá a háromtagú – eredetileg fülbevalók csüngődíszéül szolgáló – préselt ezüst lemezgyöngyök (52. kép).

A Dunántúl magyar fennhatóság alá kerülése után településünkről csak a birtokos család menekült el, a köznép helyben maradt. A tönkrement paliszádfalat nem újították fel, hanem a korhadt cölöpöket kitördelték, a jobb állapotúakat kiásták. A temető terjeszkedésének immár nem volt térbeli akadálya, a 10. század első harmadában-felében zavartalanul folytatódott. A sírok soros elrendezésűek, rátemetkezés alig fordul elő. A temető felhagyásának időpontját nem ismerjük, de a 10. század közepe táján kialakuló köznépi műveltség legjellegzetesebb viseleti tárgya, az egyszerű s-végű hajkarika már nem került elő Borjúállás-szigeten.

A 10. század óta a területet sohasem szántották fel, a régészeti jelenségek közvetlenül a fűvel benőtt felszín alatt jelentkeztek, és a sekély mélységben elhantolt újszülöttek vázmaradványai is feltárhatók voltak. Antropológiai vizsgálatra a 805 sírból 777 váz bizonyult alkalmasnak. Ez alapján a halandóság nagyon magas volt a Borjúállás-szigeti közösségben. A születéskor várható élettartam nem érte el a 22 évet. A vizsgált vázak csaknem 60%-a, 460 egyén halt meg 0-14 éves korában. Ezen belül az újszülöttek száma 96, az 1–4 éves korban elhunytaké 207. A temető használati ideje legalább 40, de inkább 80 év. Előbbi esetben átlagosan 467, utóbbiban 233 lakosa lehetett a településnek, ami a 9. századi viszonyokkal számolva jelentősnek tekinthető.

Müller Róbert

49. kép ▪ Lemezgombpárok
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 81.3.1; 83.1.1. Aranyozott ezüst, H: 2,5 cm; 1,8 cm

51. kép ▪ Ólomcsüngők és -gyűrű
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 81.3.2; 82.7.1. Ólom, üveg, csüngő H: 4,3 cm; Sz: 2,2 cm; gyűrű Átm: 2,5 cm
▪ *Zalavár-Várszíget*
MNM 53.52.23. Ólom H: 2,8 cm, Sz: 2,2 cm

50. kép ▪ Gyöngysorok
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 81.4.1; 82.5.1; 2013.23.3. Üveg

52. kép ▪ Függők csüngői nyaklánc díszeiként
Zalaszabar-Borjúállás-sziget
BM Gy.N. 82.4.2. Aranyozott bronz, üveg, H: 2,4 cm

53. kép ▪ Veret
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Gy.N. 82.6.1. Aranyozott bronz, H: 5,3 cm, Sz: 3,6 cm

A Mária-templom felszentelése után alig telik el két vagy három év (852–853), amikor Adalwin „*Salapiugin*nál egy templomot szentelt fel Szent Rupert tiszteletére. Ezt Priwina Istennek, Szent Péternek és Szent Rupertnek adta minden hozzávalóval együtt azzal a feltétellel, hogy ebből a salzburgi Isten embereinek örökre haszonélvezete lehessen" (*Conversio* c. 12).

Salapiugin (=Sala-beug), a „Zala kanyarulatában" fekvő települést jelölő, természeti névből alakult helynév, ezért csak hozzávetőlegesen lokalizálható. Az Alpokban eredő, viszonylag kis vízhozamú folyó sokáig nagyjából egyenesen folyik nyugatról keletre. Ebben a folyóvölgyben először a Zalaszentiván–Petőhenye–Alibánfa szakaszon keletkezik egy nagyobb kanyarulat, mivel délről a Szévíz, északról pedig a Sárvíz Zalába torkollása eltéríti a folyót egyenes pályájáról. Az igazán jelentős, látványos kanyar azonban Zalabér–Batyk–Zalaszentgrót térségében látható, ahol az akkor már inkább északkeletre folyó Zala hirtelen déli irányba fordul. A Zala azután Kehida tájáig újra nagyjából egyenes vonalú mederben folyik dél felé. Azt követően a Zala folyó mindinkább szétterül, és nyílt víztükre eltűnik az Alsó-Zalavölgy lápvilágában. Salapiugin települést tehát vagy a zalaszentiváni vagy a zalabéri térségben érdemes keresni.

A templom felszentelésének idején, 852–853 táján Salapiugin egy része kikerül a Priwina tulajdonába adott területek közül, s a salzburgi egyházé lesz. De hogy nem az egész birtoktest, azt Német Lajos 860. február 20-án kelt oklevele igazolja, amelyben Otgar apát kérésére megerősíti Priwina adományát a nieder-altaichi kolostornak. Ekkor körbejárják a birtoktest határát, és feljegyezik az adományozott területtel szomszédos települések nevét is. Eszerint Salapiugin határai keleten a Sala folyócskán túl *Slougenzinmarcha*ig és *Stresmaren*ig, majd a Zalán át egyenesen felfelé *Uualtungesbah*ig, és onnan egyenesen *Hrabagiskeit*ig és *Chirihstetin*ig terjednek ki. Mivel az oklevél elbeszélése szerint Priwina rendelkezésének megfelelően erősítik meg a nieder-altaichi apátnak mindazt, amit már korábban a kolostornak adományozott, Priwina ennél az aktusnál valószínűleg nincs jelen Regensburgban.

A Priwina és fia, Chezil által Alsó-Pannóniában uralt terület kiterjedésére főként a *Conversio* templomos helyekről szóló adataiból alkothatunk képet. Ezt kismértékben kiegészítik, illetve megerősítik azok az adatok, amelyeket néhány más adományozó oklevélből ismerhetünk meg. A *Conversio* templomos helyeit, bár többen is kísérletet tettek rá, egyelőre nem, vagy csak nagyon hozzávetőlegesen lehet mai településekkel és helynevekkel azonosítani.

A Mosaburgban felépült három, és a Mária-templommal egy időben *foris civitatem* felszentelt *Sandrat* és *Ermperht* temploma, továbbá a *Salapiugin*nál megépült Szt. Rupert-templom mellett további harminc templomos helyet említ a *Conversio*, amelyek 870-ig Mosaburgon kívül épültek. Priwina idejében a városon kívül épültek templomok „*in Dudleipin, in Ussitin, ad Busiziza, ad Bettobiam, ad Stepiliperc, ad Lindolveschirichun, ad Keisi, ad Wiedhereschirichun, ad Isangrimeschirichun, ad Beatuseschirichun, ad Quinque Basilicas*, amelyeket Liupram idejében szenteltek fel [azaz 859 előtt]; ezenkívül *ad Otareschirichun* és *ad Paldmunteschirichun* továbbá más helyeken, ahol Priwina és [egyházi] népei akartak" (*Conversio*. c. 11).

A templomépítési buzgalom Priwina halála után sem lankad. Adalwin püspök 864 karácsonyát Chezil várában tölti, majd december 26-án „felszentelt *Wittimar* birtokán egy templomot Szent István protomártír tiszteletére. Aztán január 1-én *Ortaha*nál egy templomot szentelt Szent Mihály arkangyal tiszteletére, méghozzá Chezilo birtokán. Ugyanezen évben szentelt fel január 13-án *Weride*nél egy templomot Szent Pál apostol tiszteletére. Ugyancsak ebben az évben, éspedig február 19-én [=január 14-én] *Spizzun*ban szentelt fel templomot a Szent Szűz Margit tiszteletére. *Termperch*en Szent Lőrinc tiszteletére szentelt templomot. *Fizkere*n ugyancsak ebben az évben szentelt templomot. És minden egyes templomnak saját papot *(presbyterum)* adott. A következő időben [= legkésőbb 870-ig] ismét eljött erre a területre, hogy bérmáljon és prédikáljon, és így jutott el arra a helyre, amit *Cellá*nak neveznek és *Unzato* birtokára, ahol egy templom volt felszentelésre előkészítve. Ezt ő a Szent Apostolfejedelem, Pé-

A települések neveinek egyik csoportja olyan összetett név, amelyben az utótag földrajzi jellegzetességre utal, mint a víz (*-aha*) pl. *Litaha*, *Bielaha*, *Ortaha, Quartinaha, Smidaha*, a patak (*-bach*) pl. *Kirichbach, Nuzpach, Uualtungesbah*, a hegy (*-perch*) pl. *Uuitinesperch*, a kút (*-brunn*) pl. *Brunnaron*, *Sconibrunno*, vagy a kanyarulat *(-piugin*) pl. *Salapiugin*. Esetleg a név magában jelzi, hogy a település mocsárban (*Mosaburg*, *Mosapurc*), egy szigeten (*Weride* – Insel), vagy ormon (*Spizzun* – Landspitze) áll.

A földrajzi nevek egy kis csoportjában birtokost látszik jelölni az előtag, így pl. a *Stepiliperc*, *Uuitanesperc*, vagy a *Quartinaha* nevekben. Utóbbi esetében talán a 827–828-ban kelt, s a freisingi adománykönyvbe felvett oklevelekben említett, breon és bajor származású Quartinus *(nationis Noricorum et Pregnariorum)* neve bukkan fel. Ez a helynév több oklevélben is előfordul, közülük a legfontosabb a 876–880-ban kelt, amely szerint van egy Szt. János evangélista tiszteletére szentelt temploma, és a település a Balaton mellett *(iuxta Bilisasseo)* fekszik.

A másik helynévformánál a birtokos nevéhez a temploma, *(-chirichun*) utótag csatlakozik, pl. *Lindolves-, Wiedheres-, Isangrimes-, Beatuses-, Otares- Paldmuntes-*, és *Muzziliheschirichun*. A birtokosok neve az egyedüli *Beatus* kivételével mindig germán eredetű. A *-chirichun* utótagú helyneveknek közös jellemzője még, hogy egyrészt csak a *Conversió*ból ismertek, másrészt pedig egyszer sem tudjuk meg, melyik szent tiszteletére szentelték fel ezeket a templomokat. Egyetlen esetben, a *Quinque Basilicae~V aecclesiae* helynévnél nem a birtokos neve, hanem számnév áll a *-basilica* utótag előtt. Végül ehhez a névtípushoz sorolhatjuk a fentebb már tárgyalt *ecclesia* megjelölést; tulajdonosának a nevét mindig birtokjellel látják el, lásd *ecclesia Sandrati presbyteri, Ermperhti presbyteri*. Az *ecclesia* rangosabb, jelentősebb személy és/vagy tekintélyesebb temploma lehet, mivel a központi szigethez közel fekszenek és a salzburgi érsek velük kezdi a felszenteléseket.

Kisebb csoportot alkotnak azok a helynevek, amelyeknél a birtokos nevéhez a falva (*-dorf*, pl. *Kundpoldesdorf*), a major *(villa Wampaldi)* vagy birtoka *(proprium)* csatlakozik. Utóbbi névtípusnál a tulajdonosról bővebb információink is vannak. *In proprietate Wittimaris* 864. december 26-án szentel templomot Adalwin érsek szent István protomártír tiszteletére. Wittimar~Witemir személyének fontosságát jelezheti, hogy a karácsonyi ünnepeket követően az érsek először az ő birtokán szentel fel templomot. S valóban, 850-ben már tanúként jelen van a Mária-templom felszentelésénél, ő Priwina rokonainak vagy legfőbb vazallusainak egyike, Chezil után a hetedik helyen szerepel. A másik esetben *in locum, qui dicitur Cella, proprium Unzatonis* 867–868 táján Szent Péter apostolfejedelem tiszteletére szentel templomot az érsek, amely esetben – mivel Unzat neve a 850. évi felszentelésnél a tanúk névsorában Chezil neve mögött a 2. helyen szerepel – feltételezik, hogy Unzat Chezil testvére.

Végül csekély számú kivételként sorolhatók fel azok a késő antik földrajzi és helynevek, amelyeket biztonsággal lokalizálhatunk: *Bettobia* (*Poetovio* – Ptuj, Pettau), *Sabaria* (Savaria – Szombathely), a *Sala* (*Sala~Salla* – Zala folyó), és a *Bilisasseo* (*Pelso* – Balaton). Korábbi időszak emléke lehet a *Conversio* mellett más forrásban is említett *Dudleipa~Tudleipin* helynév, ami talán a 7. század elején itt megtelepült szláv dudlebek nevét őrzi.

ter tiszteletére szentelte fel, és saját papot iktatott ott be. *Ztradach* templomát Szent István tiszteletére szentelte fel. [*Weride*ben is állt egy tekintélyes templom Szent Péter Apostolfejedelem tiszteletére szentelve.] Ezután még három templomot szentelt fel, az elsőt *Quartinaha*n Szent János Evangélista tiszteletére, a másodikat *Muzziliheschirichun*ban, a harmadikat *Ablanza*n, és mindegyik számára saját papot állított" (*Conversio* c. 13).

A *Conversió*ban, továbbá Német Lajosnak a salzburgiak pannóniai birtokait megerősítő 860. november 20-án kelt oklevelében, és a 885/890. november 20-ra keltezett (977-ben Arnulf nevében hamisított) oklevélben, az *Arnulfinum*ban említett helynevek egyelőre azonosíthatatlanok. A lokalizálásra tett kísérletek amatőr nyelvészeti próbálkozások, oklevelesen nem bizonyíthatóak, régészetileg pedig a legtöbb helyen még a korszakra keltezhető lelőhely sincs, nemhogy Karoling-kori templomra vagy udvarházra utaló építészeti emlék.

Régészetileg ellenőrizhető, logikus elgondolásnak látszik az az ötlet, miszerint a királyi birtokokat és nemesi udvarházakat a Duna mentén, és tovább Pannóniában is a római utakhoz igazodva létesítették. Nagyon valószínű azonban, hogy bár a Karoling-korban a régi római úthálózatot tovább használják, ami különösen az Alpok területén lényegében intakt is maradt, az úti célok változásával a használat intenzitása és iránya megváltozik, s addig másodlagosnak tekintett útvonalak felértékelődnek.

Az egyik legfontosabb új viszonylat a *Iuvavum* (Salzburg) – *Mosaburg* közti út, ami alpesi szakaszán hosszan követi a „fehér arany", azaz a só szállítási útvonalát. Ez az út az érseki székhelyről vagy a Salzkammergut nagy tavai mellett Bad Ischl – Bad Mitterndorf – *Stiriate* (Liezen) vonalon halad, vagy a Salzach mentén délre fordulva Bischofshofennél tér át az Enns völgyébe, és jut el Liezenig. Majd onnan tovább a Selz és a Liesing völgyében haladva St. Michaelnél éri el a Murát, és jut el annak völgyében *Flavia Solva*ig (Graz). Itt ismét két lehetőség között lehet választani. Vagy a Rába és a Zala völgyein keresztül, vagy egy kis kerülővel dél felé kanyarodva a Mura mentén lehet Mosaburgig eljutni.

A *Conversió*ban és a 860-as, továbbá a 885/890-es oklevelekben felsorolt települések nagy része ennek az útvonalnak az utolsó, Graz után kezdődő szakasza(i) mentén helyezkedhet el, míg a többi település az Adriai tengerhez (Isztria, Aquileia, Velence) vezető útvonalra fűződik fel. A Karoling-korban – a régészeti emlékanyag alapján – kevésbé kihasználtnak látszanak a távolsági kereskedelem Kárpát-medencét érintő főútjai, a Borostyánkőút és az Adria–Aquincum–Kijev útvonal, bár a délről és nyugatról érkező kereskedők számára bizonyosan megbízható megállóhely és tranzitállomás Mosaburg.

Swarnagal és Altfrid

Dominicus nem sokáig tevékenykedhet Priwina udvarában, az érseki működési engedély után hamarosan meghal. Ezután Liupram érsek „elsőként a köztiszteletben álló tanítót és papot *(praeclarus doctor)* Swarnagalt diakonikusokkal és klerikusokkal együtt rendelte oda" (*Conversio* c. 11). Swarnagalról szinte semmit sem tudunk, abból azonban, hogy neve a salzburgi Szt. Péter kolostor „testvériség könyvében" (*liber confraternitum*) szerepel, bizonyosnak látszik, hogy Dominicussal ellentétben ő már a salzburgi kolostor konventjéből érkezik. Egyesek szerint átveszi a térítő püspök szerepét is, csakhogy Osbaldnak a salzburgi székkel Liupram (836–859) utóda, Adalwin hivatalba lépése után támad konfliktusa. Osbald 858 után veszi fel a kapcsolatot a pápai udvarral, amikor Swarnagal feltehetően már nincs is Priwina udvarában. Ezért határozza el Adalwin érsek, hogy magára veszi Osbald feladatát, s „egészen máig (ti. 870-ig) azért fáradozik, hogy az Úr nevében ezt a népet ő maga irányítsa" (*Conversio* c. 9) a konkrét munkát azonban, „az egész nép lelki gondozását"– Altfridra „mint helyettesére" bízza (*Conversio* c. 12).

„Altfrid presbitert, minden tudományok mesterét (*magistrum artis)*" azonban még Liupram érsek „küldte ki" Priwinához. Altfrid kiválasztását a nevéhez kapcsolt jelzős szerkezet világítja meg. Az *ars* szó a korai középkorban közismerten elsősorban tudományt jelöl. Bernward hildesheimi püspököt életrajzírója Thangmar azzal dicséri, hogy nemcsak a szabad művészetekben tűnik ki, de a mechanikai

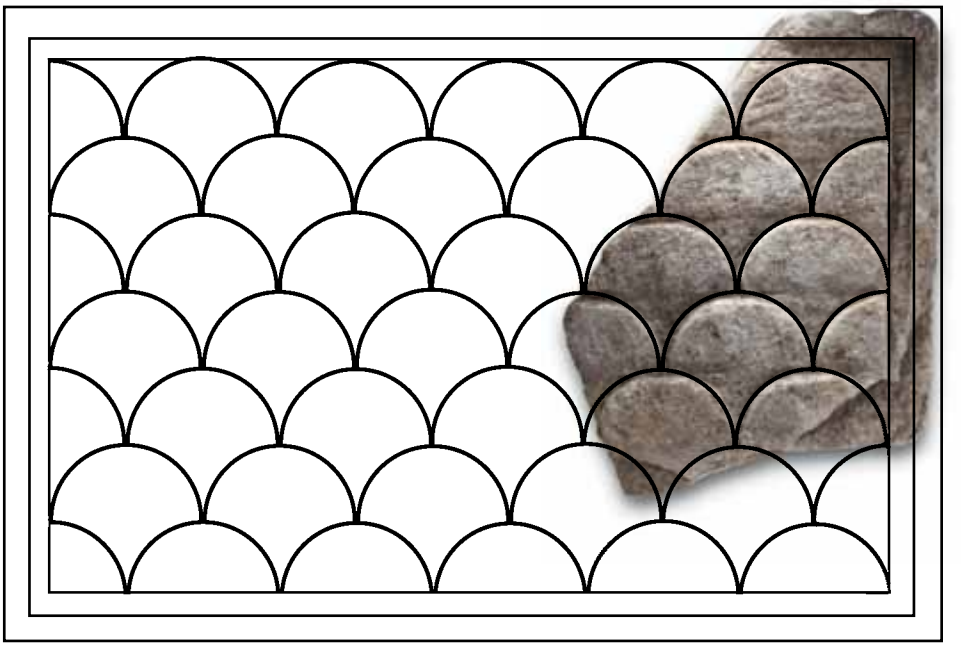

54. KÉP ▪ Pikkelydíszes szentélyrekesztő töredéke ▪ *Zalavár-Várossziget, Hadrianus-zarándoktemplom MNM 2012.1.785.1.Z. Mészkő, 36×26×6 cm*

művészetekben, azaz a mesterségekben is. Theophilus presbiter helmarshauseni szerzetes pedig a 11. században az *artes* címszó alatt sorolja fel mindazokat a mesterségeket, amelyekkel egy szerzetes művész hozzájárulhat Isten materiális házának ékességéhez. Altfrid tehát olyan tudós szerzetes lehet, aki rendelkezik azokkal az ismeretekkel, amelyek képessé teszi őt akár egy jelentős épületegyüttes megtervezéséhez és építésének levezetéséhez is. Ezekre az ismeretekre pedig szüksége is van, hiszen a *Conversio* szerint „aztán [ti. a Mária-templom 850. évi felszentelését követően] mintegy két vagy három év telt el, amikor Salapiuginnál egy templomot szentelt fel [ti. Liupram érsek] Szent Rupert tiszteletére. […] Erre fel Liupram érsek Priwina kérésére mestereket küldött Salzburgból, úgymint kőműveseket és festőket, kovácsokat és ácsokat. Ezek Priwina városában *(infra civitatem Priwinae)* egy tiszteletre méltó templomot építettek, amelynek építését maga Liupram rendelte el, és így további istentiszteletek tartását tette lehetővé. Ebben a templomban fekszik Hadrianus mártír eltemetve" (*Conversio* c. 11).

A „tiszteletre méltó templom" – a Hadrianus mártír tiszteletére szentelt zarándoktemplom – építése a salapiugini templom 852–853. évi felszentelése után, de még mindenképpen Liupram 859. október 14-i halála előtt, akár már 853–854 táján elkezdődhetett. Ennek a megfelelő mesterembereken kívül az is feltétele, hogy a komplex liturgiai feladatot ellátó zarándoktemplomot megfelelően képzett személy tervezze, aki az építést is képes szakszerűen levezetni. Ezért nem véletlen, hogy az építkezések megkezdésének rekonstruált idejével nagyjából egybeesik Altfrid érkezése Mosaburgba, aki – ha számításba vesszük, hogy 850 után előbb még Dominicust, majd annak halála után Swarganalt küldik ki – legkorábban ugyancsak 853–854-ben indulhat el Priwinához. A Hadrianus-zarándoktemplom és a salzburgi érseknek a templommal együtt tervezett, annak déli oldalán álló palotaegyüttese néhány év alatt felépül, bár a *Conversio*ból csak annyit tudunk meg, hogy 870-ben a zarándoktemplom már működik. Liupram 859-ben bekövetkező halála után az új érsek, Adalwin egyik első tette, hogy Altfridot *archipresbyter*ként iktatja be, „rábízva az egyház kulcsait, és mint helyettesére, az egész nép lelki gondozását" (*Conversio* c. 12).

Bizonyos, hogy amikor Liupram érsek a Hadrianus-zarándoktemplomot Priwina városában felépíttetni, nem egyszerűen egy „tiszteletre méltó templo-

55. KÉP ▪ Szalagfonat-díszes kapuszárkő ▪ *Zalavár-Vársziget, BM 2011.4.2.6. Mészkő, H: 191 cm*

mot" (*honorabile ecclesia)* létesít, hanem azt a két, már álló templom – Priwinának a Mária tiszteletére szentelt magántemploma és a Keresztelő Szt. János-baptisterium – immanens lehetőségeit is kihasználó, széles építészeti és liturgikus keretbe szándékozik foglalni, ahol az egyes épületek az istentiszteleti cselekedetekben egymásra vannak utalva. Ebben a templomcsaládban az egyes templomok feladatköre kitágul. A Hadrianus-zarándoktemplom túl azon, hogy emléktemplom, alkalmanként a püspök trón- és megjelenés-temploma is, ahol a püspök, mint Krisztus földi helytartója igazságosztó és -szolgáltató, bérmál, papot szentel, egyházi parancsokat ad, és ítéleteket hirdet ki, míg a Mária-templom a közösségi és miséző templom, ahol a tényleges istentisztelet zajlik. A mosaburgi templomhármas tehát egy olyan memorial-család, ami megfelel az episkopális templomcsalád kritériumainak is. Ezzel a templomhármassal, a legtisztább értelemben vett templomcsaláddal Liupram Mosaburgot szellemi vonatkozásban is a birodalmi központok szintjére emeli.

Altfrid rangbeli emelkedése csak részben függhet össze azzal, hogy Priwina székhelye körül már sorra épülnek a templomok, amelyek miatt Adalwin a pannóniai viszonyokat egyre inkább a karantán szlávoknál már korábban kialakulthoz hasonlónak ítélheti meg, ahol Modestus *chorepiscopus* halála után Virgil már csak presbitereket ad a karantán duxok mellé (*Conversio* cc. 5, 7), ezért Mosaburgban is önálló esperesség felállítását határozza el. Nem véletlen, hogy ennek egyik előfeltételéről, a Priwina alatt épült templomokról, továbbá arról, hogy ezekhez saját papot is rendel a salzburgi érsek, azaz a rendszeres istentiszteletet, a folyamatos működést is biztosítja, a *Conversio* részletesen beszámol.

A rangemelkedés másik, jelentősebb oka, hogy megszűnik Osbald hivatala, mivel az Adalwinnal kirobbant konfliktus után az érsek már tartózkodik egy újabb *chorepiscopus* kinevezésétől, inkább személyesen veszi kézbe a térség egyházi irányítását, a Mosaburgban megnövekedett helyi teendők végzését pedig a kibővített hatáskörű archipresbyterre bízza.

Még egy harmadik körülmény is közrejátszhat a pannóniai egyházszervezet átalakulásában: a keleti térségben bekövetkező hatalmi átrendeződés. Mi-

56. KÉP ▪ Szalagfonatdíszes és áttört művű töredék
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 53.68.22; 2012.1.781.1.Z. Mészkő, 15,5×10×4,5 cm; 5,2×4,2×2,6 cm

után Német Lajos 854-ben a hűtlenséggel és a morvákkal való együttműködéssel vádolt keleti prefektust, Ratpodot leváltja, 856-ban legidősebb fiát, a keleti birodalomrész uralkodói várományosát, Karlmannt teszi Ratpod posztjára, hogy a térség ellenőrzését rajta keresztül közvetlenebbül gyakorolhassa. Karlmann azonban szoros szövetségre lép Rastislavval, s 861-ig az egész keleti térségben leváltja Német Lajos embereit, a maga híveit ültetve helyükre.

A hatalomváltásnak Priwina is áldozatául esik. Csak a tényre – az okra és körülményekre azonban már nem – utal a salzburgi érsek, amikor arról ír, hogy a 865. évet „Chezilo várában *(in castro Chezilonis),* amit újabban *Mosapurc*nak neveznek" ünnepelte, abban a várban, ami Chezilre „szállt apja halála után, akit a morvák megöltek" (*Conversio* c. 13). A *Conversio* szerzőjének szűkszavúsága arra látszik utalni, hogy a király számára nagyon is jól ismert, közelmúltbeli esetről van szó, amit nem tart érdemesnek részletezni. Priwina a nieder-altaichi kolostornak teszi utolsó adományát, amit 860. február 20-án Német Lajos erősít meg Regensburgban. A keleti frank uralkodó ekkor nevezi először és utoljára Priwinát – most láthatjuk csak, hogy mennyire nem ok nélkül – *fidelis dux noster*nek. 861. március 21-én már fia, *comes de Sclavis nomine Chezul* adományoz a freisingi Mária egyháznak a Balatonnál *(propre Pilozsve)* Wampald majorságában *(in villa qui dicitur Wampaldi)* egy birtokrészt.

ZALAVÁR-VÁRSZIGET, HADRIANUS MÁRTÍR-ZARÁNDOKTEMPLOM ÉS KOLOSTOR

A templomot 1983–1991 között Cs. Sós Ágnes, majd 1997–2000 között Szőke Béla Miklós tárta fel, rekonstruált maradványait 2000. augusztus 20-án ünnepélyes keretek között szentelték újra.

Cs. Sós Ágnes négy építési periódust határozott meg, 840 és a 10. század eleje közti időszakra egy fatemplomot, két kőtemplomot és egy bizonytalan szerkezetű építményt rekonstruálva. Az újbóli feltárás, pontos dokumentálás, és az időközben megjelent vélemények, kritikai észrevételek megfontolása után a Hadrianus-templom építéstörténete az alábbiakban foglalható össze (57. KÉP).

A templomot és a vele egybeépült kolostort (teljes H. 50,0 m) a korábban már felépült Keresztelő Szt. János- és Mária-templomok figyelembevételével, azokkal építészetileg összehangolva építették meg a 850-es évek közepén és második felében a Várszíget mértani középpontja közelében, a sziget egyik legmagasabb pontján. A tervező a Karoling-kori templomépítészet emlékeit jól ismerő, széleskörűen tájékozott szerzetes

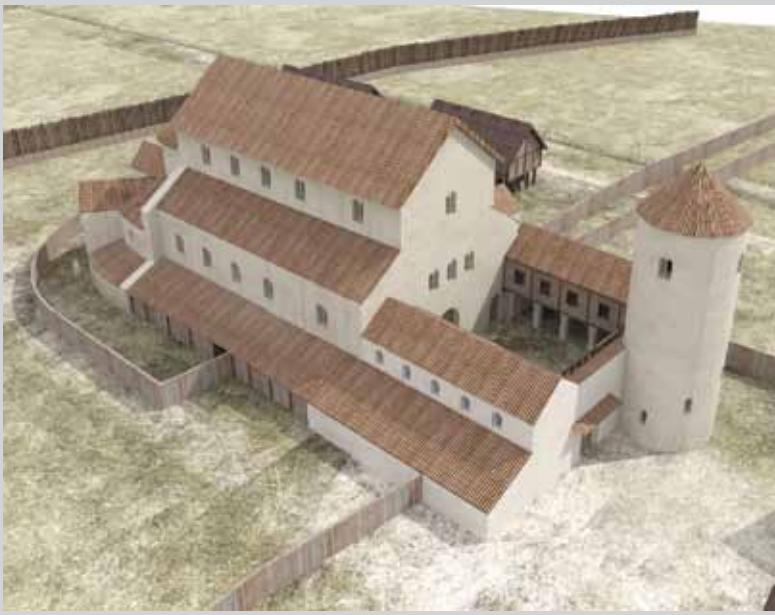

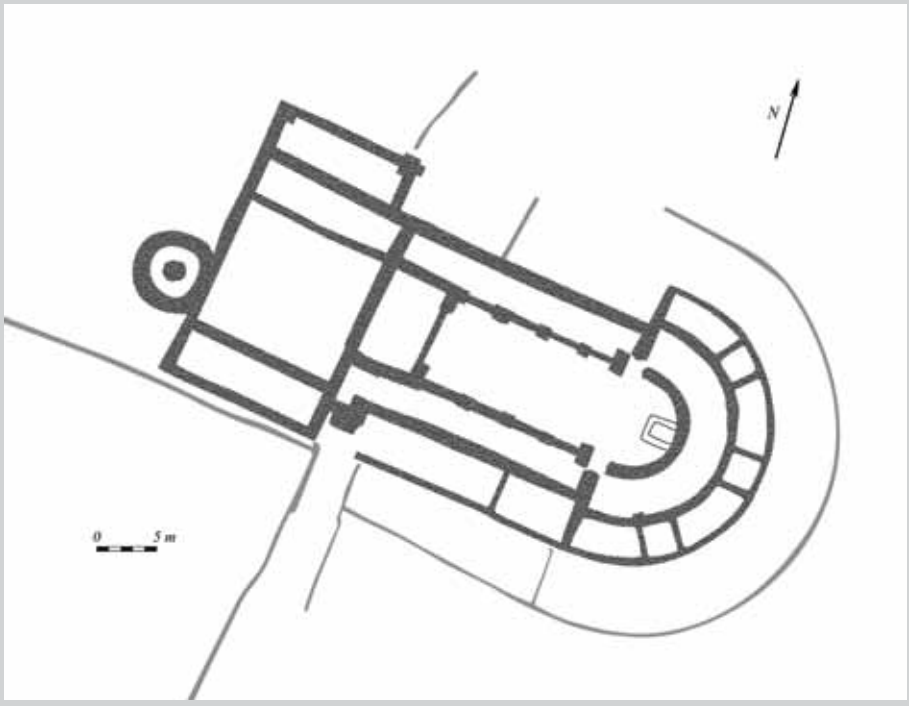

57. KÉP ▪ Zalavár-Várszíget: Hadrianus-zarándoktemplom

58. kép ▪ Zalavár-Vársziget. Hadrianus-zarándoktemplom *(Bóka Tibor felvétele, 2009)*

volt. A zarándoktemplom magja egy olyan háromhajós bazilika (H. 29,3 m, Sz. 16,7–16,0 m), amit öt támaszpár három hajóra oszt. A főhajó keleti végéhez közvetlenül csatlakozik a félköríves, dongaboltozatos szentély, míg az oldalhajók egyenesen záródnak, a templom nyugati végében pedig az utolsó támaszpár egy karzatot jelöl, ahová egy kis négyszögletes alapozású lépcsőtorony vezet fel a délnyugati saroknál (58. kép). A templom minden valószínűség szerint a salzburgi Szt. Péter-templom egyazon léptékű (33 cm-es Karoling-láb), felére kicsinyített mása. A templomon belül a pillér(?) alapok közötti sekély sávalapozások, amelyek az eltérő kötőanyag alapján bizonyosan későbbiek, feltehetően valamilyen, a hajó teljes hosszát végigérő rekesztőkorlátok számára készültek. Ilyen térleválasztásra a főhajó és az oldalhajók között Román kívül csak a keleti mediterrán térségben találunk párhuzamokat. Hasonló funkciója lehetett a mikulčicei III. templom (ún. bazilika) ténylegesen egyhajós terén belül a két hosszú sávalapozásnak is.

A szentély körül lemélyített körüljáró folyosó (Sz. 3,3–3,5 m), a belőle sugárirányban nyíló három egyforma kápolna (kb. 2,5–2,5 m) és a közöttük ugyancsak kőfallal lehatárolt családi temetkező helyek a templom legegyedibb része. Korabeli analógiái közül az építési és felszentelési dátumok alapján csak az ugyancsak radiális elrendezésű vredeni templom (839) és az egyetlen középső kerek rotundában végződő koblenzi templom (836) korábbi, mint a Hadrianus-templom. Az összes többi templom folyosókriptája, melynek kápolnái a templom hossztengelyével azonos irányúak, vagy egyidős a zalavárival (Halberstadt 859, Freckenhorst 860 után), vagy még később fejeződött be (Hildesheim 852–872, Corvey 870). Következésképp-

59. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget. Fapaloták a Hadrianus-templomtól délre

pen inkább párhuzamos fejlődésről, a birodalom újonnan megtért területein nagyjából egy időben elterjedő, azonos alapelvre épülő zarándoktemplom-típusról van szó. Abban a vonatkozásban, hogy itt egy ún. folyosókriptáról, vagy inkább Európa legkorábbi szentélykörüljárójáról van-e szó, a megmaradt padló- és falalapozási mélységek alapján bizonyosan az előbbi mellett foglalhatunk állást – még ha a folyosókripta párhuzamai relatíve távoli területen, szász, fríz földön is ismertek, s azok is inkább a működés elvi, mint formai párhuzamai.

Végül a templom nyugati homlokzati síkjához két oldalt keskeny hosszúnégyszög alakú épületszárnnyal kísért (20,7×12,2 m), nyitott, négyzetes tér csatlakozik, melynek nyugati falához kívül egy aszimmetrikus helyzetű, kerek torony (4,0×4,5 m) épült. Ez a torony – a Mediterraneum korabeli templomainál is páratlanul, sőt még a templomtól is külön álló campaniléhez hasonlóan – valószínűleg harangtorony-funkciót is ellátó, a hajó tetőgerince fölé emelkedő magasságú torony lehetett. Úgy helyezték el a nyugati homlokzati bejárattól jobbra, hogy nagyjából az ekkor még álló keresztelőtemplom középtengelyébe kerüljön, s összetartozást sugárzó harmóniát teremtsen a két templom között. Az ún. Arnolfinumból is tudjuk, hogy a Hadrianus-zarándoktemplomhoz – feladatának ellátásához – szerzetesek egy csoportját rendelték, hogy folyamatosan ápolják a zarándokokkal a kapcsolatot, erősítsék ben-

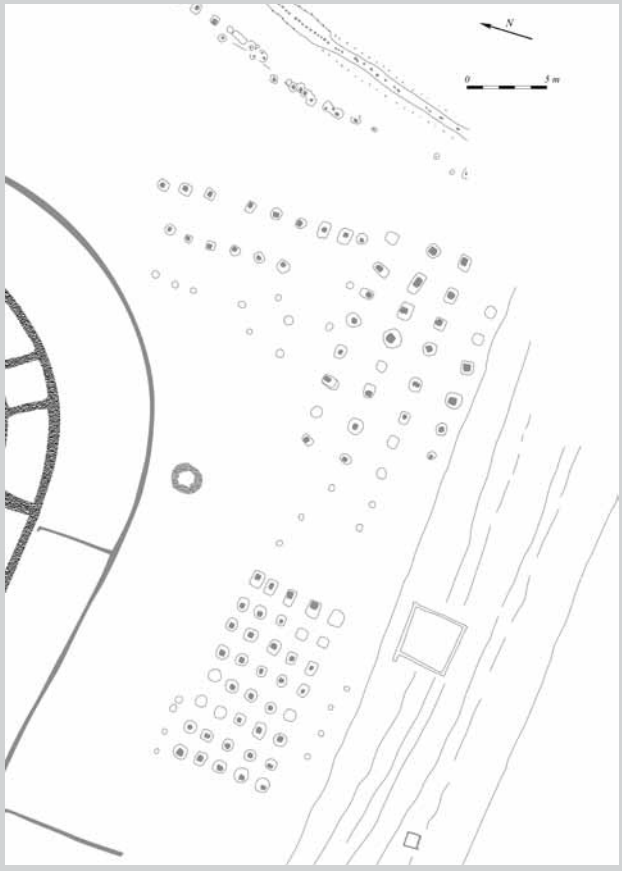

nük a hitet, biztosítsák, és minden eszközzel növeljék a zarándoktemplom jó hírét. Ezeknek a szerzeteseknek a kolostorát sem a templomtól északra, sem délre nem találtuk meg. A déli oldalon álló két nagyméretű, emeletes (12× 6,0 m és 14,0 ×7,5 m) és több kisebb földfelszíni faépület a templomépítő salzburgi érsek és udvartartása előkelői számára épülhettek (59. kép). Maradt tehát a nyugati oldal, ahol a keresztelőtemplom és a Hadrianus-zarándoktemplom tömbje közötti tér bizonyult a legideálisabb helynek arra, hogy ott közvetlenül a zarándoktemplomhoz csatlakoztatva egy kolostori traktust tudjanak felhúzni. A nyitott udvar két oldalát kísérő épületszárnyba bejutást, és a szárnyak közötti kapcsolattartást – egyúttal a klauzúrát is – pedig a nyugati homlokfal belső oldalán egy függőfolyosó biztosította, ahová a kerek (harang)tornyon át lehetett feljutni. Hasonló megoldással találkozunk valószínűleg Lorschban is. Ez a rekonstrukció kizárja, hogy ezt a részt westwerknek, vagy bármiféle olyan (emeletes) építménynek tartsuk, ami a templom liturgikus jelentést hordozó szerves része.

KŐFARAGVÁNYOK

A Hadrianus-zarándoktemplom belsejének márványszerű kemény mészkőből faragott díszítőelemei Észak-Itáliába, és a Kelet-Alpok térségbe vezetnek el. Szentélyrekesztő korlát töredéke lehet az a *kőlap*, aminek profilált keretén belül egyszerű pikkelymintás díszítés látható (54. kép). Talán a zalavári szentélyrekesztőn nyitott egyik ajtó *küszöbk*öve lehet az a három oldalán simára csiszolt kőhasáb, amelynek tetején egy kerek fúrt lyuk szolgál az ajtó forgótengelyének a befogadására. Egy fonákján szegletes profilú középérrel tagolt *levél lehajló vége* a Karoling-reneszánsznak a természetes növényzetre alapozott, akanthusz- és palmettalevelekből épülő, korinthoszi típusú oszlopfőből származhat.

A 19. század közepén a várszigeti rommező északi szélén talált, eredetileg *egy ajtó jobb oldali szárkövének készült márványgerenda* (55. kép) elülső síkjába vésett koncentrikus körpárok díszítési rendszere csak látszólag bonyolult: a nagy körök egymással és a kerettel vannak összehurkolva, a belső, kisebb körök pedig olyan átlósan átfűzött szálak hurkaiból kialakítottak – ezért kétoldalt nyitottak –, amelyek a következő körközéppontban kereszteződnek egymással. Ez a fonatfríz, a körpárok összekötése perecformájú csomókkal, vagy négykaréjos hurokkal a Karoling-korban Észak-Itáliában és az Alpok vidékén igen kedvelt motívum. Két töredék maradt meg egy gondosan megfaragott, áttört művű, mindkét oldalán kettős erű, *szalagfonatos kőlap*ból, ami feltehetően egy nyílászárót takart. A két darab ugyanolyan perecformájú csomóból tört ki, mint ami az ajtószárkő fonatköreit is összehurkolta (56. kép).

Talán egy kisebb nyílászáró számára készült egy sárgásszürke homokkőből erőteljes vésőmozdulatokkal kinagyolt, négyzetes alapú, mindegyik oldalán szabálytalanul *trapéz alakú oszlopfő*, ami a késő Ka-

roling-kor és az Ottó-kor újításaként megjelenő, absztrakt térmértani testből kiinduló oszlopfők köréhez tartozik.

Kérdés, hogy a templom mely részét díszítették azok a közel *négyzet alakú téglák*, amelyekbe égetés előtt a márvány ajtószárkő bonyolult szalagfonat-motívumát karcolták. A kivitelezés mindegyik darabon esetlen, gyakorlatlan kézre vall, csak az egyiken ismerhető fel a szerkesztésben némi tudatosság, amiről a körző használata tanúskodik (60. kép).

60. kép ▪ Padlótégla (?) szalagfonat vésettel ▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 2012.1.792.1.Z. Agyag, 21×21×7 cm

SZÍNES ÉS FESTETT ABLAKÜVEG-TÖREDÉKEK

A Hadrianus-zarándoktemplom szentélyének és folyosókriptájának körzetében lévő ablakokat tengerkék, kékeszöld, kék, smaragdzöld, olajzöld, barnáslila és sárga (61. kép), továbbá szent figurákat és feliratokat ábrázoló, festett üveglapocskákból összeállított üvegtáblákkal (62. kép) fedték be. A festett üvegablak-töredékeknek egy jelentékenyebb csoportját a folyosókripta padlója alatti égett rétegben elterülve találta meg Cs. Sós Ágnes.

Az üvegkészítő mester a magával hozott üvegmasszát *a folyosókripta mögött létesített műhely*ben olvasztotta meg, majd színezte vagy festette. A műhely egy ca. 6,0×5,8 m-es, sárga agyagpadlós földfelszíni épület lehetett, melynek északnyugati sarkában megmaradt egy kőlapokra alapozott, római és Karoling-kori téglákból épített, négyzetes „hűtő vagy nyújtókemence". A gyermekököl méretű, nyomott gömb alakú üvegmasszát egy speciális, egyik végén zárt, félbevágott henger alakú tégelyben olvasztották meg, majd a kívánt színre színezték, nyújtották, festették (63. kép).

A színes és festett üvegablak-töredékek alapanyaga az összetétel alapján a Karoling Birodalom törzsterületéről, a Rajna-vidéki üvegmanufaktúrák egyikéből származnak, megegyeznek Paderborn, Lorsch, Corvey és San Vincenzo al Volturno üvegleleteivel és ideköthetők a festett figurák párhuzamai is. Az egyik töredéken látható sajátos kéztartás a dél-tiroli Naturns St. Prokulus templomának falfestményén köszön vissza. A festés technológiája, a rézvörös és ezüst-sárgafestés ugyanakkor a keleti mediterrán térségben a 8. században kifejlesztett és gyakorolt festésmód.

61. kép ▪ Színes ablaküveg-töredékek ▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 88.40.27.Z. Üveg, 0,9×0,9-3,4×2,5 cm

62. KÉP ▪ Ezüstfestésű ablaküveg-töredékek
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 88.40.28.Z; 88.40.29.Z; 88.42.1.Z.
Üveg, 1×1 cm - 3,8×2,8 cm

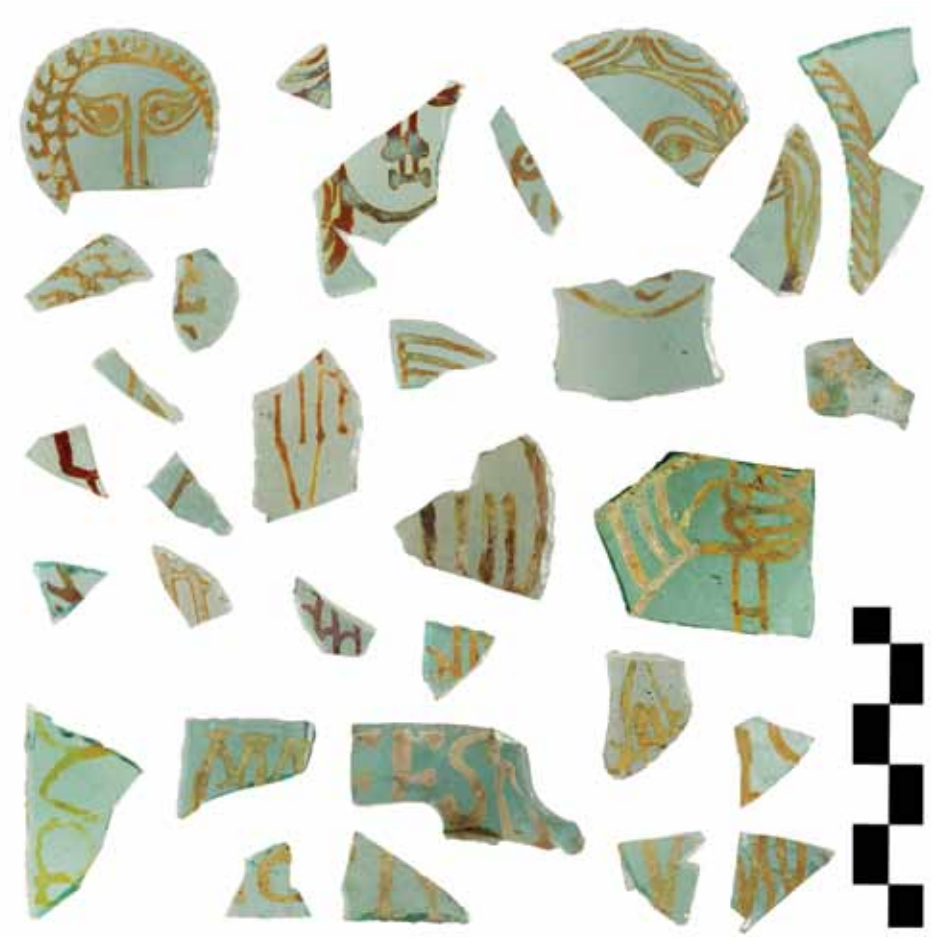

63. KÉP ▪ Az üvegműhely hevítő téglakemencéjének feltárt maradványai és az ott talált öntőtégelyek beledermedt üveggel és a nyers üvegtömbökkel
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 2002.1.25.1.Z. Agyag, M: 23,5 cm

HARANG ÖNTŐMINTA

A Hadrianus-zarándoktemplom nyugati traktusához kívül kissé aszimmetrikusan csatolt kerek harangtorony – mely egyúttal az ekkor még álló Keresztelő Szt. János-fatemplom tengelyéhez igazodva annak virtuális részét is alkothatta – ismét csak a salzburgi Szt. Péter-templom előképe nyomán épülhetett meg. A toronyban korának egyik legnagyobb harangja szólhatott, mely a Hadrianus-templom déli oldalánál megtalált öntőgödörben készült, benne az agyag öntőminta alsó részének maradványaival. Az öntőminta átmérője 80–85 cm, ez alapján a benne öntött harang szájátmérője kb. 65–70 cm lehetett (64. KÉP).

64. KÉP ▪ A harangöntő műhely feltárása és az öntőforma restaurált maradványai
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 2013.1.829.Z. Agyag, 110×70×45 cm

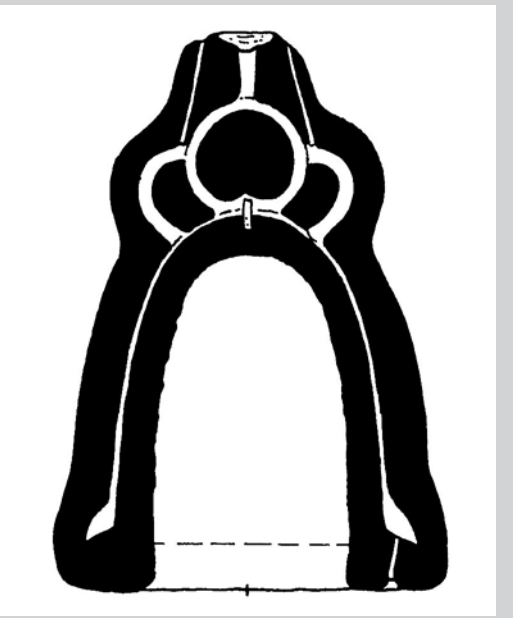

65. kép ▪ Ládika- vagy könyvfedéldíszek
▪ *Zalavár-Vársziget, Keresztelő Szent János-templom*
MNM 2012.1.760.1.Z; 2012.1.761.1.Z; 2012.1.762.1.Z; 2012.1.763.1-6.Z. Agancs, 2,6×1,3 cm – 4,1×1,9 cm

66. kép ▪ Öntőminta és öntőtégelyek
▪ *Zalavár-Vársziget, Keresztelő Szent János-templom*
MNM 2012.1.794.1.Z; 2012.1.805.1.Z; 2012.1.806.1.Z. Agyag, öntőminta 18×17×7,3 cm; öntőtégely M: 7 cm és 5 cm

KÉZMŰVESMŰHELYEK A HADRIANUS-ZARÁNDOKTEMPLOM KÖRÜL

A Hadrianus-zarándoktemplomtól északra elterülő műhelykörzetben kőfaragó, agancsfeldolgozó, szövő-fonó, kovács és színesfémöntő műhelyek működtek, amelyekben megmaradt a műhelyszemét, a különféle nyersanyagok, rontott, és újrafeldolgozásra váró termékek töredékei. A templom(ok?) márványszerűen kemény, fehér mészkő díszítéseinek helyi faragását igazolják a nagy mennyiségben megmaradt *kőforgácsok, lepattant szilánkok*. Az agancsból faragott, míves kivitelű, változatos motívumokkal díszített „*sótartók*”, *tégelyek, fésűk* (68. kép) helyi előállításának bizonyítékai egy egész műhelysorban talált félkész, s rontott példányok. A Keresztelő Szt. János-templom helyén a század végén működő műhelyben pedig egy

ládika- és könyvfedélborítások (65. KÉP) készítésére specializálódott műhely maradványait tártuk fel. Itt került elő egy különlegesen összetett, *többfajta fémtárgy öntésére alkalmas, égetett agyag öntőminta* is (66. KÉP). A környékről pedig több mint egytucatnyi, *kisméretű öntőtégely* származik, amelyben a megmaradt fémrögök alapján főleg ezüstöt öntöttek – az előkelő lányok és asszonyok ékszereinek készítéséhez. Kovácsolásra utalnak a vaskohókból kikerült nagyméretű *nyersvas tömbök*, a szövőműhelyeket pedig a speciálisan kialakított műhelygödrök mellett a nagyméretű, agyagból formált *szövőszéknehezékek, orsógombok*, a közeli Borjúállás-szigeten pedig egy *agancsból készült nyüst* jelenítik meg (68. KÉP).

67. KÉP ▪ Nyüst *(Zóka Gyula felvétele)*
▪ *Zalaszabar-Borjúállás-sziget*
BM Agancs, 19,6×3,9×2–3,6 cm

68. KÉP ▪ Karcolt díszű sótartók és egyoldalas agancsfésű
▪ *Zalavár-Vársziget, MNM 2002.1.136-137.Z; 2012.1.755.1.Z; 92.4.1.Z.*
Agancs, 10,8×7,3 cm; 9,3×8,5 cm; 8,5×6 cm; agancsfésű H: 19,7 cm, Sz: 3,8 cm

Rihpaldus

Altfrid utódját, a Swarnagalhoz hasonlóan a salzburgi Szt. Peter-kolostor konventjéből érkező Rihpaldust már kezdettől archipresbyternek iktatja be Adalwin érsek. Az egyre inkább megszilárduló és önállóvá váló archipresbyteratus mindennél jobban mutatja, hogy Pannónia megszűnt barbár föld lenni, és épp olyan része a birodalmi egyháznak, mint a birodalom többi területe. A pannóniaiak joggal remélik a jövőtől, hogy archipresbyteratusukat püspökséggel fogják felcserélni. A Hadrianus-zarándoktemplom és a reprezentatív célokat szolgáló palotaegyüttes felépítésével, az archipresbyteri tisztség állandósításával, és Adalwin érsek látogatásaival tehát nagy valószínűséggel egy közvetlenül Salzburg alá tartozó pannon püspökség szellemi és anyagi alapjait kezdik el lerakni.

Adalwin aktívan élvezi a Hadrianus-zarándoktemplom mellett kialakított új palotaegyüttes előnyeit, 864 karácsonyát és a következő heteket is itt tölti, amiről a *Conversio* részletesen beszámol. De hiába állítja félre Adalwin Osbaldot, s vesz részt szokatlan aktivitással Alsó-Pannónia egyházszervezésében, terve megvalósulása váratlanul újabb, s sokkal vészterhesebb akadályba ütközik, ami a térítés egész addigi eredményeit veszélyezteti. Mert bár az Altfridot követő Rihpaldus „hosszú időn át élt ott [ti. Mosaburgban] és teljesítette, ahogy hatalmában állt, a kötelességét, ahogy ezt érseke megengedte", mindez egyszerre veszni látszik, amikor Mosaburgba érkezik „egy bizonyos görög, név szerint Methodius, aki újonnan kitalált szláv betűkkel a latin nyelvet, a római tanítást és a régóta tisztelt latin betűket filozófus módra kiszorította és elérte, hogy az egész népnek részben a misék és az evangélium hirdetése, főként azonban az istentisztelet azoknak, akik ezt latinul végezték, kevesebbet érjen". Ezt Rihpaldus már „nem tudta elviselni, és visszatért a salzburgi székhez" (*Conversio* c. 12).

Konstantin és Metód Moráviában és Mosaburgban

861-től már Karlmann és Rastislav morva fejedelem szilárd kettőse és a Karlmanntól függő, frissen kinevezett tisztségviselők uralják a Karoling-Keletet. A szövetség erejében bízva a morva fejedelem óvatos lépést tesz arra, hogy az állammal elválaszthatatlanul összefonódott egyház szorításán lazítson. Miután tapogatódzó kérdésére I. Miklós pápa elutasító választ ad, 862-ben követséget küld (*Vita Methodii* c. 5) Konstantinápolyba, hogy „a teljes igazságot feltáró püspököt vagy tanítót" kérjen népe számára, mert bár már a pogányságot elhagyták s keresztény törvények szerint élnek, „nincs egyetlen olyan tanító sem, aki az igaz keresztény hitet a mi nyelvünkön elmagyarázná" (*Vita Konstantini* c. 14).

A kényes küldetést az ifjú III. Michaél bizánci császár és a tényleges hatalmat gyakorló nagybátyja, Bardas *caesar* a korábban a kazároknál már sikerrel teljesítő „filozófus" Konstantinra bízza, mert a császár szerint „nincsen rajtad kívül más, aki ezt sikerrel elvégezné. Nézd, ott a sok ajándékot, és vedd még magadhoz testvéredet, Metódot, és eredj! Mert ti Thessalonikéből valók vagytok, és minden thessalonikei beszéli a tiszta szláv nyelvet" (*Vita Methodii* c. 5). Konstantin komolyan készül a misszióra, megalkotja a szláv nyelv hangtani sajátosságaihoz igazított glagolita írást (<*glagol* [„a szó"]), és nekilát lefordítani a térítés szempontjából fontos részeket a Bibliából. A térítő testvérpár 863-ban érkezik Moráviába, ahol Rastislav nagy tisztelettel fogadja őket, és tanítványokat ad melléjük. Miután megtanítják „a süketet az írás szavait megérteni, a némát pedig a nyelvet megoldani" (*Vita Konstantini* c. 15) negyven hónap elteltével 866 végén – 867 elején elérkezettnek látják az időt arra, hogy tanítványaikat felszenteljék. De mivel nincs papfelszentelési joguk, hiszen Metód csak szerzetes, és Konstantin is csak a kisebb papi rendeket vette fel, tanítványaikkal útra kelnek.

Útjuk első állomása Mosaburg. Miként Konstantin élettörténetében olvashatjuk, „utazása során fo-

69. KÉP ▪ Stylusok
▪ *Zalavár-Vársziget, MNM 53.73.2; 92.5.1.Z; 2013.1.376.1.Z. Ólom, bronz, H: 13,4 cm; 10,1 cm; 8,5 cm*

gadta őt Pannónia fejedelme, Kocel és nagy örömét lelte a szláv írásban; maga is megtanulta azt, és átadott neki ötven tanítványt, így ők is megtanulták azt, és nagy tisztelettel övezte őt és kíséretet adott mellé. De ő sem Rastislavtól, sem Koceltől nem fogadott el aranyat vagy ezüstöt… hanem mindkettőtől foglyokat kért, mégpedig kilencszázat és [szabadon] engedte őket" (*Vita Konstantini* c. 15) (69. KÉP).

Konstantin és Metód leghamarabb 866 őszén–telén érkezik Mosaburgba, s legalább fél évig maradnak. Egyes feltevések szerint mosaburgi tartózkodásuk alatt születik az őrzési helye után *Kijevi lapok*nak nevezett – déli és nyugati szláv elemeket keverő, átmeneti dialektusú nyelvre fordított, és a bajor misszió tevékenység régibb tradíciójának nyomait is magán viselő – latin egyházi szertartásrend, de az ő itt-tartózkodásuk emléke lehet egy bűnbánati formula *(confiteor)* és egy tanítóbeszéd *(adhortatio)* szláv fordítása is, amelyeket *Freisingeni töredékek* néven tartanak számon. Ezek a fordítások a római rítus első egyházi szláv nyelven készült írásos emlékei.

Konstantin és Metód zavartalan mosaburgi működése különösen annak fényében meglepő, hogy a salzburgi érsek, Adalwin 864/865 telén még hosszú heteket tölt Mosaburgban, s erről részletesen be is számol a *Conversio*ban. Az ezt követő időről azonban már csak úgy emlékezik meg, hogy „a következő években ismét eljött erre a vidékre", s újabb templomokat szentelt fel, azaz lehet(tek) olyan év(ek), amikor a látogatás elmaradt. A 866. év vége mindenesetre ilyen lehet, máskülönben Adalwinnak találkozni kellene a bizánci térítőkkel és tanítványaikkal.

Többen is úgy vélik, Chezil azért fogadja örömmel Konstantint és Metódot, mert Rastislav nyomán arra gondol, a frankoktól való függetlenedés egyik útja, ha egyházilag kikerül a salzburgi érsekség alól, s eléri, hogy területe önálló püspökségként közvetlen pápai joghatóság alá kerüljön. Ezért Mosaburgban ő veszi rá a testvéreket arra, hogy mielőtt Kostantinápolyba mennek, győzzék meg a pápát arról, hogy Pannóniában is szükség van egy közvetlen pápai irányítású, de szláv szertartásnyelvű egyház megszervezésére. Mások inkább az eseményekkel sodródó, passzív szereplőnek tartják Chezilt, s úgy vélik, hogy őt nyeri meg a pápa a bajor egyháztól független, pannóniai pápai egyháznak, Metód pedig – a pápa jóváhagyásával – a szláv nyelvű egyházi szolgálatnak.

867 tavaszán a thesszaloniki testvérek tanítványaikkal – vagy azok legkiválóbbjaival – Mosaburgból Velencébe mennek, ahol az egyházmegye latin püspökei, papjai és szerzetesei gyülekeznek, „mint varjak a sólyom ellen", hogy Konstantinnal a triglosszia kérdéséről – miszerint a három nyelv, amit a Krisztust elítélő Pilatus a háromnyelvű kereszttitulussal a szent nyelvek kánonjává tett, a héber, a görög és a latin – vitát folytassanak (*Vita Konstantini* c. 16). A Konstantin-legenda szerint itt éri őket a pápa hívása, hogy menjenek Rómába (*Vita Konstantini* c. 17), ahová 867 végére meg is érkeznek. Ott azonban már a 867. november 13-án elhunyt I. Miklós pápa

utóda, a december 14-én megválasztott új pápa, II. Hadrianus fogadja őket. Hadrianus jóváhagyja a szláv nyelvű liturgiát, megáldja a szláv liturgikus könyveket, amelyeket a mai Santa Maria Maggiore-templomban helyeznek el, s pappá *(presbiter),* ill. alszerpappá *(diaconus és subdiaconus)* szenteli tanítványaikat. A szláv liturgikus nyelv és írás pápai elismertetésével sikerei csúcsára érő Konstantint azonban váratlanul halálos kór támadja meg, élete utolsó hónapjaira kolostorba vonul, majd 868 karácsonyán felveszi a nagyobb szerzetesi rendeket és a Kyrillos nevet. 869. február 14-én, 42 évesen hal meg.

70. KÉP ▪ Obla glagolica feliratos polírozott palackoldal-töredékek
▪ *Zalavár-Várossziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 2002.1.1209.1.Z; 2011.1.261.24.Z; 2002.1.1159.1.Z.
Agyag, M: 12,3, Sz: 10,5 cm; 4,8×4,5 cm; 5,5×4,8 cm

Metód Pannónia érseke és Moravia püspöke

Metódot lesújtja testvére halála, és nem sokon múlik, hogy vele együtt megkezdett missziós munkájuk végleg félbeszakadjon. Chezil múlhatatlan történelmi érdeme, hogy a pápához fordul, s arra kéri őt, „bízza rá" Metódot (*Vita Methodii* c. 8). A pápa válaszul legkésőbb 869 végén, 870 elején pápai legátusként „minden szlávok tanítójaként" küldi vissza Metódot a *Gloria in excelsis Deo* kezdetű levél kíséretében, amit Rastislavnak, Zwentibaldnak (=Szvatopluknak) és Chezilnek címez. Ebben a levélben engedélyezi a szláv nyelvű liturgiát azzal a kikötéssel, hogy az evangéliumot először latinul olvassák fel, s csak aztán szláv nyelven. A római egyház ezzel a döntéssel ténylegesen is oltalmába veszi az eredetileg Bizáncból kiinduló missziós munkát.

Chezil, a Keleti Frank Birodalom egyik leghűségesebb alattvalója, akit alig valamivel korábban Német Lajos még *humilissimus comes*ének nevez, Metód egyik legkitartóbb híve és támogatója lesz. Ezeknek az éveknek a főszereplői, a bolgár Bo(go)ris-Michaél csakúgy, mint a pannóniai Chezil vagy a morva Rastislav és Zwentibald (=Szvatopluk) valójában azonban sohasem a szláv nyelvű liturgiát, hanem a különálló egyházat kérik Konstantinápolytól és Rómától. A végcélként áhított önálló egyházi szervezetért folytatott küzdelemben a szláv nyelvű misézés csak másodlagos szerepű, ez elsősorban Konstantin, és az ő életművét befejezni akaró Metód számára fontos.

A Metód-életrajz szerint a pápa ugyan Metódot Rastislavhoz, Zwentibaldhoz és Chezilhez küldi, de ténylegesen csak Mosaburgba érkezéséről tud, feltehetően azért, mert a Pannóniába visszaérkező Metód nem tud, vagy nem akar a pápa megbízólevelével Morvaországba menni, hiszen ekkor a morváknál súlyos harcok folynak. Karlmann 869 elején két, Rastislavval vívott összeütközésből is győztesen kerül ki, és nagy zsákmánnyal tér haza. Augusztusban pedig Német Lajos támad három sereggel, s pusztítja végig Moráviát, de nem sok sikerrel jár, sőt maga is nagy veszteségeket szenved el, ezért kénytelen békét kérni. A harcok a következő, 870. évben is folytatódnak, márciusban Willihelm és Engilschalk bajor-frank seregei elfoglalják a morva fejedelemséget. Rastislavot uno-

71. KÉP ▪ Függőpár
▪ *Zalavár-Vársziget 202/01. sír*
MNM 2013.1.219.1-2.Z. Bronz, M: 4,4 cm

72. KÉP ▪ Karantán típusú, üveggyöngycsüngős függőpár
▪ *Zalavár-Rezes 65. sír*
MNM 84.36.23.Z. Bronz, üveg, M: 5 cm

kaöccse, Zwentibald segítségével elfogják, Regensburgban halálra ítélik, majd a király kegyelméből megvakítva kolostorba zárják. Az új morva fejedelem, Zwentibald ekkor kerül Karlmann fiával, Arnolffal rokoni kapcsolatba, s lesz Arnolf fiának keresztapja.

A Mosaburgba visszatért Metódnak óvatosságból vagy taktikai megfontolásból adott legátusi tisztség azonban nem elegendő ahhoz, hogy a salzburgi érsekkel szemben sikerrel lépjen fel. Pannóniában ugyanis már nem egy újonnan megtért terület egyházi igazgatását kell megszervezni, hanem egy olyan, több évtizeden át Salzburg irányításával térített terület jövőjéről kell gondoskodni, ahol a bajor tartományi egyház az intézményrendszer kiépítését már majdnem teljesen befejezte, s reális közelségbe jutott ahhoz, hogy Alsó-Pannóniát a bajor tartományi egyház legújabb püspökségeként a salzburgi érsekségbe integrálja.

A Salzburg kínálta alternatívával szemben tehát csak egy közvetlenül a Kúria alá tartozó, önálló pannon érsekséget lehet sikerrel szembeállítani. Ebbéli törekvésében Chezil feltehetően a morva fejedelem, Rastislav támogatását is megszerzi. Tény, hogy 869 őszén – feltehetően a 8. konstantinápolyi zsinat kezdete (október 5.) táján – Chezil húsz nemes kíséretében azzal a kéréssel küldi vissza Metódot Rómába, hogy a pápa szentelje őt Pannónia püspökévé. Kérdés, hogy a pannóniai püspökség/érsekség pápai tervei már 869-ben befolyásolják-e Bo(go)ris-Michaélt abban, hogy a bolgár egyház ügyében a konstantinápolyi zsinathoz forduljon, vagy pedig Metód érsekké szentelése válasz Ignatios konstantinápolyi patriarcha lépésére, és a bolgár érsekség létesítése sarkallja Chezilt arra, hogy kövesse a bolgár uralkodót – csak ő Konstantinápoly helyett Rómához fordul.

A kérdést Metód bajor fogságba kerülésének ideje segít eldönteni. Mivel Metód nagy valószínűséggel 870 tavaszán, vagy kora nyarán kerülhet fogságba, a pápa legkésőbb 870 első negyedévében szenteli fel érsekké, akkor, amikor a konstantinápolyi zsinat Bulgáriára vonatkozó döntéséről még nem értesülhet. S a bulgáriai események még kevésbé lehetnek hatással Chezil megkeresésére, azaz Metód felszentelése nincs összefüggésben Bo(go)ris-Michaél eljárásával. Nem Ignatios tette tehát az intő jel arra, hogyha Róma tovább tétlenkedik, Pannóniát is elveszíti, s nem ezért teljesíti a pápa Chezil kérését.

Metód „a hetven apostol egyikének, Szent Andronikusnak a székében" nemcsak Chezil mosaburgi grófságának, de – Rastislav eredeti kérésének megfe-

lelően – a morváknak is egyházi vezetője lesz úgy, hogy felette Rastislav, Zwentibald és Chezil együtt gyakorolja a fennhatóságot. Bár a pannóniai püspökség létesítésében Chezil feltehetően döntő szerepet játszik, aligha jut eszébe, hogy székhelyének a bolgárok földjén fekvő, 582 óta vakant püspöki székhelyet, *Illyrikum* és *Pannonia Inferior*, illetve *Pannonia Secunda* hajdani központját, a most már romosan és elhagyatottan álló *Sirmium*ot javasolja, amikor Mosaburgban készen áll az erre a célra kiválóan alkalmas templom- és palotaegyüttes.

A székhely kijelölésében azonban a Kúria egyházpolitikai megfontolásai a meghatározóak. A pápa döntésének hátterét pontosan nem ismerjük, ámde azzal, hogy a pannóniai egyház megújításának gondolatát összekapcsolta Sirmiumnak mint egyházi metropolisnak, az egykori *caput totius Illyrici*nek a megújításával, nyilvánvaló, hogy nemcsak Pannóniának kíván egyházi központot adni, hanem egész Illyrikum felett szeretné a hajdani pápai fennhatóságot megújítani. Olyan, országok feletti egyházprovinciát kíván létesíteni, amiben ugyanúgy elférnek a morvák, mint a bolgárok és a szerbek, vagy akár a két Pannónia frank uralom alatt álló részei. Vezetőjének, *Sirmium* püspökének ráadásul egy görög papot tesz meg, aki alig egy évtizede még Konstantinápoly követeként indult a morva szlávok közé, s akivel szemben ezért Bizánc formálisan nem emelhet kifogást. Ez a gondolat teljesedik ki, amikor II. Hadrianus utóda, VIII. János pápa 873-ban arra szólítja fel a szerb Montemert, hogy rendelje alá magát Metód *jurisdictió*jának, és ebben a szellemben törekszik arra, hogy a konstantinápolyi zsinaton eltérített bolgároknak alternatívát kínáljon, hogy az elveszett nyáj, amelyet 869 őszén még a Szentszék közvetlen irányításával térítettek a római és bajor misszionáriusok, ugyancsak visszatérhessen Rómához. Ezért nem ismeri el a pápa a konstantinápolyi patriarcha által küldött püspökök hivatalgyakorlásának jogosságát, s tartja a bolgárok bizánci püspökeit *usurpator*nak, s ilyen értelemben nem irányul törekvése közvetlenül a bajor egyház ellen, még ha *Sirmium* hajdani egyházmegyéje területének egy részén most az aquileiai és salzburgi érsekség osztozkodik is.

Metód csak a következő évben, 870 elején kel útra, hogy érseksége északi felét, Moráviát is felkeresse. A Metód-legenda szerint ekkor a „morva királyt" „a jóság irigylése és az igazság ellenzése" (*Vita Methodii* c. 9) árasztja el, ezért Metódot ellenségesen fogadja. Csakhogy a legenda *korolъ*-nak („király"-nak) mindig csak a frank és német uralkodókat nevezi, a szláv uralkodókat pedig *knęzь*-nek („fejedelem"-nek), az ellenséges érzületű „király" tehát a „morva" jelző ellenére nem Zwentibald, hanem a keleti frank uralkodó, Német Lajos lehet. Az ő nevében fogja el Ermanrich passaui püspök, vagy még inkább Karlmann a gyanútlan Metódot.

Metódot fél év múlva, késő ősszel ugyanazon a Regensburgban tartott birodalmi gyűlésen állítják egyházi bíróság elé, és ítélik el, amelyen Rastislavot is. A Német Lajos jelenlétében összeülő zsinat *(episcoporum concilium)* fő vádja Metóddal szemben az, hogy a „mi területünkön tanítasz"; márpedig más egyházmegyéből valóként a 813. évi mainzi és a 868. évi wormsi zsinat határozatai alapján Metód csak a salzburgi érsek engedélyével gyakorolhatná papi jogait, miként ezt korábban Dominicus tette. Metód szerint azonban ez nem érvényes rá, mert, ő „Szent Péterhez tartozik". S Salzburg valóban elkövette azt a mulasztásos jogsértést, hogy míg Karantánia térítése vonatkozásában a római pápák többszöri megerősítését bírta, Pannonia esetében egyáltalán nem kérte III. Leó pápa megerősítését, még ha az Nagy Károly kezdeményezésére személyesen Arnóra is bízta a pannóniai missziós munkát. Salzburg tehát egyházjogi értelemben kezdettől fogva engedély nélkül tevékenykedett abban a Pannóniában, ami a zsinati végzések és történeti feljegyzések szerint, mint Illyrikum része, régtől a Szentszék joghatósága alá tartozik. Míg azonban Nagy Károly intézkedéseire a Szentszék feltétel nélkül áldását adta, fél évszázaddal később, I. Miklós pápa már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy közvetlen igazgatása alá vegye az egész egyházat, ezáltal a formális és a természetesen kifejlődött jogot élesen szembeállítsa egymással.

Az egyházi bíróság Metódot végül is megfosztja méltóságától, s Svábföldre száműzi, ahol ötödfél évig különböző (?) kolostorokban tartja fogva. Vele maradnak leghűségesebb tanítványai, akiket a reichenaui „testvériség könyve" *(liber confraternitas)* latin és gö-

rög írású bejegyzéseiből név szerint is megismerhetünk.

A Metód feletti törvényülést sokáig sikerül Róma előtt eltitkolni. Csak miután II. Hadrianus meghal, s 872. december 14-én VIII. Jánost választják pápának, vetődik fel ismét a sirmiumi püspökség ügye. Két levélben közli Német Lajossal, hogy az Illyrikum részét képező pannóniai dioecesis felett nem évültek el a Szentszék szerzett jogai, ahhoz legalább száz évnek kellene eltelni, ezért Metód érseket visszahelyezi pannóniai *dioecesis*ébe. Másrészt pedig Rómába rendeli és megfenyegeti Metód fogvatartóit, hogy addig nem gyakorolhatják püspöki jogaikat, amíg az apostoli szék által beiktatott pannóniai érseket el nem engedik. Végül pedig a pápa Adalwinhoz írt rövid levelében arra utasítja az érseket, hogy vezesse vissza Metódot Pannóniába, hiszen ő volt az oka annak is, hogy megfosztották érseki méltóságától.

Ezzel a pápa világossá teszi, hogy Pannónia az általa kinevezett érsek fennhatósága alatt továbbra is közvetlenül Róma alá tartozik. Tehetetlen haragjukban a bajor püspökök Chezil ellen fordulnak és megfenyegetik, „ha magadnál tartod őt [ti. Metódot], sok gondod lesz még velünk" (*Vita Methodii* c. 10).

Kérdés persze, hogy azért távozik-e Metód Mosaburgból, mert a pápa diplomáciai manőverei csak elvi eredménnyel járnak (a valóságban ugyanis Metódnak nincs többé alkalma arra, hogy Pannóniában érseki jogait gyakorolja) vagy mert VIII. János pápa már tervbe vette, hogy a pannóniai érsekség székhelyét a morvákhoz helyezi át. Utóbbira látszik utalni, hogy a pápa 879 nyarán egyszerre nevezi őt Pannónia érsekének *(Reverentissimo Methodio archiepiscopo Pannoniensis ecclesię),* s egy ugyanaznap kelt, Zwentibald morva fejedelemnek küldött másik levelében a „ti érseketeknek", „akit elődöm, II. Hadrianus pápa nevezett ki".

Chezil kényes helyzetét érzékelteti, hogy miközben Metód kiszabadulásának idején, 873 tavaszán házasságtörési kérdésekben többször is kikéri a pápa véleményét, az új salzburgi érsekkel, Theotmarral is jó kapcsolatot tart. Az érsek egyik legelső tette, hogy 874-ben Gozwin (=Chozil?) comesnek egy templomot szentel fel a kétharmad részt a salzburgi érsekség birtokában lévő, fontos drávai átkelő felett magasodó Ptujban *(ad Bettowe Gozwini comitis)*. Chezilt egy 876–880 között kelt birtokcserénél azonban már mint nem élőt említik, Mosaburg új ura Karlmann fia, Arnolf lesz.

A mosaburgi érseki székhely megszűnését, egyúttal annak királyi pfalzzá emelkedését régészetileg is érzékelhető településszerkezeti átalakítások jelzik Mosaburgban. A Hadrianus-zarándoktemplomon átépítéseket végeznek, a templomtól délre fekvő palotakörzetben a fapalotákat lebontják, helyüket temetkezések foglalhatják el. A település központja ismét Priwina és Chezil udvarházának területére, a sziget déli részére helyeződik át. Ennek északnyugati részén, a Mária-templom nyugati homlokzata előtti téren épül fel Arnolf palotája úgy, hogy az udvarház területét – az addig azt északról lehatároló sáncot és erődítési árkot megszüntetve északnyugat felé – megnövelik, hozzácsatolva a Hadrianus-zarándoktemplomtól nyugatra, és a sáncároktól északra eső részt is, s az egészet egy palánkfallal határolják körbe.

Bizonyos, hogy Metód kiszabadulása után nagyobb súlyt fektet a morvák térítésére. Attól a naptól kezdve, hogy „a morvák elűzték német papjaikat, akik zendülést szítottak, és a pápát arra kérték, hogy őt küldje érseküknek és tanítójuknak", Zwentibald átadja neki országa minden templomát és várainak minden klerikusát, s „az isteni tanítás szerfelett elterjedt, számos új klerikus támadt, és a pogányok az igaz istenben hittek, és tévedéseiktől elfordultak" (*Vita Methodii* c. 10). A 874. évi forchheimi békével Karoling hűbéri függésbe került Zwentibald országában Metód igyekszik gátat vetni a bajor egyház, főként Passau terjeszkedésének, és kiépíteni a Szentszék joghatóságát. Ezért aztán a térség egyházi tényezőinek ellenséges magatartása sem szűnik meg, csak most már finomabb eszközökkel igyekeznek akadályozni Metódot. Így pl. VIII. János pápa korábbi famulusa, a 874 után szinte állandóan Zwentibald udvarában tartózkodó Johannes de Venetiis presbyter eretnekséggel vádolja Metódot, mert a hitvallást a *filioque* nélkül mondja, ezért a pápa 879-ben meghallgatásra Rómába rendeli. (Metód ugyanis a 325. évi I. nicaeai, és a 381. évi I. konstantinápolyi zsinat határozatainak szellemében cselekszik, ami a Szent-

73. KÉP ▪ Vasfülű üveggombok
▪ *Zalavár-Vársziget 10/99. sír*
MNM 2013.1.79.1-3.Z. Üveg, vas, Átm: 1,3 cm;

74. KÉP ▪ Pajzsos fejű gyűrűk
▪ *Zalavár-Vársziget 85/95 és 205/99. sír*
MNM 2013.1.23.10.Z. és 2013.1.132.1-2.Z. Bronz, ezüst
Átm.: 1,7 cm és 1,95 cm

háromság három személyébe vetett hitet vallja, és megtiltja, hogy az ott megállapított szöveghez bármit is hozzátegyenek.) Bár a pápa igazolja Metódot a vádak alól, s jogaiban megerősítve küldi vissza Morvaországba, „a barbár, szláv nyelven való miseéneklés" helyett kizárólag a latin vagy görög nyelvűt engedélyezi, s csak a prédikációnál használhatják a szláv nyelvet.

VIII. János pápa 880. júniusi *Industriae tuae* levelében fontos szervezeti kérdésben is dönt: a pápa önálló morva érsekséget hoz létre két püspökséggel. Metód *archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis* mellett azonban egyelőre csak az egyik püspökség székét tölti be: a Metóddal együtt Rómába utazó passaui szerzetes Wiching, Zwentibald udvari papja *episcopus sanctae ecclesiae Nitrensis* rangra emelkedik, míg a másik szék üresen marad, várva arra, hogy egy arra alkalmas további személyt püspöknek lehessen felszentelni.

Miután Ignatios patriarcha 877. október 23-án meghal, s újra Phótios lesz a bizánci egyházfő, VIII. János 878/879-ben újra kiterjedt diplomáciai hadjáratba kezd, visszavonja elődje kiközösítő határozatát, majd levelek sorával bombázza Bo(go)ris-Michaél bolgár uralkodót, annak tanácsadóit és a Balkán többi vezető politikai tényezőjét, hogy a bolgárok visszatérjenek Rómához. Egy 878. április 16-án kelt, Bo(go)ris-Michaél cárnak küldött levelében – melyben azt kívánja, hogy pártoljon el a görög közösségtől és forduljon újra az általa régen kiválasztott Szent Péter-szék urához – felpanaszolja a bolgár uralkodónak, hogy egy bizonyos Georgios, aki „hamis püspöki cím bitorlója" *(qui falso sibi episcopi nomen usurpator)* a szláv származású Sergius eunuchot a singidunumi/belgrádi püspökséghez *(ad episcopatum Belogradensem)* juttatta, holott őt vétkeiért püspöke elítélte.

Ez a Georgios „püspök" talán azonos azzal a *Georgios archepiscopos*szal, akinek ólombulláját néhány éve Zalavár-Várszigeten fordította ki az eke. Kérdés, hogy kinek címezte Mosaburgba érkezett levelét Georgios. Tudjuk ugyanis, hogy Metód addig sem sokat tartózkodhatott Mosaburgban, 880-tól pedig már csak a morvák érseke, s végleg kiszorul Pannóniából. Georgios levele tehát vagy el sem éri őt Mosaburgban, vagy nem is ő a levél címzettje. Mivel Chezil halála után Mosaburg karinthiai Arnolf királyi pfalza lesz, legalább ennyi esélye van annak, hogy a bolgár érsek már a keleti frank uralkodónak írta a levelet.

ZALAVÁR-VÁRSZIGET, GEORGIOS BULLÁJA

A bulla felirata az előlapon: ΓΕΩΡΓΙΩ ΑΡΧΗΕΠΙCΚΟΠΩ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑC, a hátlapon pedig (ΘΚΕ ΒΩΗΘΕΙ) ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ. A Bulgária érseke címét viselő Georgios feltehetően az Ignatios patriarcha által beiktatott Josephet követi az érseki székben. Erre 878 elejét követően kerülhet sor, mivel a pápa fent idézett levelében még püspökként említik (75. kép).

Ivan Jordanov véleménye szerint a zalavári pecsét a Georgiosz-bullák eddig mindössze két példánnyal (Pliszka, Ovčarovo) képviselt második, 886–889 közé keltezett csoportjába tartozik. Az ehhez fűzött magyarázat azonban a történeti tények ismeretének teljes hiányát tükrözik. Jordanov szerint ugyanis, miután Kyrill és Metód tanítványai Pliszkára érkeznek, azok arról informálják az őket szívélyesen fogadó uralkodót, hogy harcostársaik vannak még Zalavár monostorába zárva vagy oda száműzetve. Ezért a bolgár uralkodó, Bo(go)ris-Michaél (856–889) megkéri a bolgár érseket, Georgiost, hogy írjon levelet a zalavári monostor apátjának és ajánljon fel váltságdíjat, cserét vagy valami hasonlót ezekért – így kerülhet Jordanov szerint a pecsét Zalavár-Várszigetre földjébe.

75. kép ▪ György érsek bullája ▪ *Zalavár-Várszíget*
BM 2000.24.1. Ólom, Átm: 2,5 cm

Mosaburc regia civitas – királyi pfalz

Priwina és Chezil Balaton melletti hajdani grófsága Chezil 870-es évek közepén, második felében bekövetkezett halála után éppen akkortájt üresedik meg, amikor annak természetes várományosát Karlmann fiát, „karinthiai" Arnolfot III. (Ifjabb) Lajos 879-ben „apai örökségében" hivatalosan is megerősíti. Nagyon valószínű, hogy Arnolf addigra *Mosaburh*ot már ugyanúgy uralja, mint Karantániát, III. (Ifjabb) Lajos tehát csak szentesíti a *status quó*t. Az erről az eseményről beszámoló Regino azonban megtéveszti a későbbi korok történetíróit azzal, hogy Karantánia és *Mosaburh* közé egyenlőségjelet tesz. Miután leírja, hogy „a király [III. Lajos] Arnolfnak adja Karantaniát, amit apja már régóta neki hagyott," az örökség második tételét, a csak egy település nevének látszó országrésznyi grófság nevét, *Mosaburh*ot Karantánia részeként képzeli el, ezért egy *in quo situm est*… magyarázó félmondattal köti össze őket.

Ha azonban eltekintünk Regino értelmezésétől, külön magyarázat nélkül is érthető lesz a *Fuldai Évkönyvek* ún. regensburgi folytatásának a 884. évnél olvasható bőséges beszámolója a „hajdan boldog" Pannóniáról, amit most Zwentibald harcosai pusztítanak, s az is, hogy miért lesznek a Willihelm fiak Karlmann király fiának, Arnolfnak, „aki akkor Pannóniát birtokolja", az emberei. Nem valószínű, hogy Arnolf csak III. (Ifjabb) Lajos kérésének tesz eleget, amikor bekapcsolódik a kitört zavargások megfékezésébe, és/vagy úgy határoz, hogy elfoglalja Karantánia szomszédságát. Hiszen ha Arnolf ekkor már *Mosaburh* ura, külön magyarázkodás nélkül is érthető, miért érintik személyesen a Pannóniában történtek.

Arnolf 888–890 között többször állít ki adománylevelet Mosaburgban: 888. március 13-án *urbs Mosaburc* (MGH Dipl. Arnolfi 30, Nr. 19), 888. március 19-én *Mosapurhc* (MGH Dipl. Arnolfi 31, Nr. 20), 889. január 20-án *Mosapurg* (MGH Dipl. Arnolfi 62, Nr. 43) szerepel a kiállítás helyeként. A 890. március 21-én *ad Mosaburc regia civitate* (MGH Dipl. Arnolfi 112–114, Nr. 75) esetében azonban felmerült, hogy esetleg elírásról lehet szó, és helyesen *Reganespurc* és/vagy *regina-regino civitas* állna itt. Tény ugyanakkor, hogy a *Fuldai Évkönyvek* szerint Arnolf 890 nagyböjt közepén Pannóniába

jön, hogy tartományi nagygyűlést *(generale conventum)* tartson, s *Omuntesperch*en Zwentibalddal találkozzon. A mosaburgi oklevél kiállítása előtt két adománylevél születik, az egyik január 10-én *Regino civitate*, a következő, bizonytalanul 890. március 16-ára (?) keltezett pedig ugyancsak *Reganespurc*ban, majd az omuntesperchi találkozó és a mosaburgi oklevél-kibocsátás után újra 890. április 14-én *ad Radesbonam urbem*, április 15-én pedig *Reganesburc*ban állítanak ki a király nevében adománylevelet. Arnolf tehát ezek alapján is az *ad Mosaburc regia civitate* kibocsátott oklevél keltezésének idejében, március 21-én Pannóniában tartózkodhat. Könnyen lehet, hogy a nagygyűlés előtt keresi fel pannóniai udvarát, Mosaburgot, és onnan vonul a pár napi járásra, a Bécsi-medencénél fekvő Omuntesperchre. Mosaburg 'királyi városként' való első – és egyben utolsó – említése közvetlen bizonyítéka lehet tehát annak, hogy pannóniai székhelyének jogállásában jelentős minőségi változás állt be. Mosaburg kivételezett helyzetét a következő, 896. évi híradás is megerősíti, amikor az egyre fenyegetőbb magyar veszéllyel szemben Arnolf Brazlavra bízza Pannónia védelmét, külön is kiemelten gondoskodva Mosaburgról.

Mosaburg településtörténeti fejlődésének bizonyosan a csúcspontjára ér, amikor Arnolf 890. évi adományánál a kancellár *ad Mosaburc regia civitate* állítja ki az oklevelet, azaz ugyanúgy nevezi, mint bajor székhelyét, Regensburgot. Ez a *civitas* azonban többet és mást jelenthet, mint a *Conversió*ban említett *civitas*. Míg ugyanis a *Conversió*ban még csak a szigetnek a Hadrianus-templom körül palánkfallal lehatárolt harmadára vonatkozhat a *civitas* – annak elsősorban a tervezett püspökség működéséhez szükséges (egyház) jogi tartalmát hangsúlyozva –, a Metód-féle püspökség felszámolása, és Arnolf „birtokon belülre kerülése" után a Várszigetet települési szerkezete jelentősen átalakul. Ha a sziget harmadát lehatároló, a Hadrianus-zarándoktemplomot körülölelő gyilokjárós palánkerődöt nem is bontják el teljes egészében(?), a palánkerődítésnek mindenképpen megszűnik a zarándoktemplom és kolostor jogi különállását, immunitását biztosító funkciója. Az egész sziget Arnolf székhelye, *regia civitas*a lesz, amin belül a régészetileg is jól dokumentálható átrendezéssel párhuzamosan a Várszigetet déli részén Priwina és Chezil hajdani erődített udvarát a királyi igényeknek megfelelően bővítik és alakítják át.

Mosaburg tehát Arnolf idejében jogállását tekintve is *pfalz*nak, azaz királyi rezidenciának számít, s beletartozik azoknak az új pfalzoknak (pl. Paderborn, Trebur, Salz, Forchheim, és a Neckar melletti Heilbronn) a sorába, amelyek a nagy múltú, az írásos forrásokban többször így említett székhelyek (Frankfurt/Main, Worms, Ingelheim és Regensburg) mellett a 9. században alakulnak ki. Ezek esetében sem lehet csak az írásos forrásokra hagyatkozni, hiszen a *palatium*mal egyenrangúan használják a *villa, curtis, castrum, oppidum, civitas* és *urbs* fogalmakat is. A *pfalz* eredete a római Palatinuson épült császári palota *(palatium),* amely megnevezést átveszik a Merowing uralkodók, majd a Karoling-kortól már a püspök, apát, és világi nemes palotáját is *palatium*nak nevezik. Először a *Vocabularius Sancti Galli*ban, a 790 körüli időkben egy angolszász misszionárius által valószínűleg Murbachban összeállított szószedetben olvasható, hogy *phalanze = palatium.*

A történeti források nem adnak egyértelmű leírást a pfalzról, Einhardus, Notker, és a 10. században Wipo életrajzai alapján azonban a pfalz lényeges ismertetőjegyeinek bizonyulnak a reprezentatív épület, a kápolna, a király gyakori látogatása, birodalmi gyűlés, zsinat, egyházi és világi ünnepek tartása. A történészek a pfalzot általában szűkebb értelemben használják, a királyi pfalzzal *(Königspfalz)* azonosítják, s mint ilyet a késő antik értelemben definiálják, azaz az uralkodó hatalmának helyszínét, lakóhelyét és törvénykezésének a helyét értik alatta. Építészeti megjelenésében a királyi pfalz magában foglalja a király lakóépületét, a palotakápolnát, a fogadó- és üléstermet *(aula)* és a gazdasági épületek együttesét, azaz egy lakó-, egy törvénykezési, egy szakrális és egy gazdasági egységet.

Werner Jacobsen neves német művészettörténész a pfalz *(palatium)* és vár *(castrum)* közötti döntő különbséget abban látja, hogy míg utóbbi feltétlenül erődített, előbbinél fontos, de nem feltétlen kritérium az erődítés. A pfalz esetében inkább az a készség és képesség a lényeges, hogy a település a közigazgatás, a bíráskodás, és az uralkodói igényeknek megfelelő szintű, reprezentatív, művészi kivitelű lakó- és egyházi épületekkel rendelkezzen. Azért persze bizonyos szintű védelmi berendezéseket is létesítenek kö-

76. KÉP ▪ Lemezgombpár, korongfibula, függőpár és két hajtű ▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 120/89. sír*
MNM Gombok 89.24.3.Z.a-b. Aranyozott ezüst, 2,5×2 cm; Korongfibula 89.24.4.Z. Aranyozott ezüst, almandin, korall, kagylóhéj, Átm: 3,6 cm; Függőpár 89.24.2.Z.a-b. Arany, M: 4,2 cm; Hajtűk 89.24.5.Z. Aranyozott bronz, H: 3,5–4 cm

rülöttük, de a reprezentatív funkcióval járó nagy térigény miatt nem igazán jól védelmezhetőek ezek, ezért csak békés időkben működhetnek zavartalanul.

A szakirodalomban jelenleg élénk vita folyik arról, milyen kritériumok határozzák meg a királyi pfalzok mellett az alacsonyabb rangú egyházi és világi méltóságok által létesített, s éppen a Karoling-kortól kezdve megjelenő pfalzot; a püspöki *(Bischofspfalzen),* és kolostorpfalzokat *(Klosterpfalzen),* vagy a kolostor közelében épült (királyi) pfalzokat *(Pfalzen beim Kloster).* Ezekben az uralkodó lakóháza egyes kolostorok esetében igazolt (pl. St. Denis), máskor nem egyértelmű, csak a király tulajdonában lévő épületből következtetnek erre. A király *domus*a a nagy, régi kolostoregyüttesekben még a kolostorban áll, a későbbiekben a *claustrum*on kívülre kerül, mint pl. a Szent Gallen-i ideálterv vendégháza. Még egyértelműbb az uralkodó lakóépületének a kolostoron kívülre kerülése a 9. század végétől, 10. századtól, amikor a kolostort megerődítik, s egy *turris* vagy *castrum* épül, ami a kolostort laikusok és szerzetesek területére osztja ketté. Értelmezési problémát jelent, hogy a király házát gyakrabban említik *domus*nak, mint *palatium*nak, ráadásul utóbbi esetenként jogi vagy intézményes értelemben nem is pfalz. Egy király ugyanis bocsáthat ki oklevelet egy kolostorban anélkül, hogy ott pfalza lenne, hiszen megszállhat a kolostor vendégházában vagy az apátnál is.

Az írásos forrásokban *Mosaburg*/Zalavár mellett *Savaria*/Szombathely is *civitas*ként szerepel, utóbbi Karoling-kori települési rétege azonban oly mértékben elpusztult, hogy a *civitas* kiterjedéséről, jellegéről, erődítéséről, belső szerkezetéről semmiféle adattal sem rendelkezünk. Megfelelő keltező leletek és egyéb telepobjektumok (templom, palota, gazdasági épületek stb.) hiányában ezért csak nagyon erős fenntartásokkal fogadható a szombathelyi várfalak Karoling-korra keltezése (lásd erről fentebb bővebben).

ZALAVÁR-VÁRSZIGET, ARNULF KIRÁLY PALOTÁJA

2011–2013-ban a *munimen* területén belül, részben az udvarházat északról lehatároló nagy erősítési árok betöltésébe is alapozva, a Mária-templom nyugati homlokzatától északnyugatra feltárt 17×8 m-es, téglalap alakú kőépület. Az átlagban 70–80 cm széles, és 60–70 cm mély alapfalak köveit részben még az alapozási árokból is kitermelték. Az épületet egy osztófal egy kisebb és egy nagyobb teremre bontja, a déli oldalon pedig palánkfalú előtér csatlakozhat az épülethez. Végül a palotához még egy – a palota keleti és nyugati falának közepétől induló – palánkfallal kerített, egyelőre ismeretlen alapterületű zárt udvar tartozik, mely a palotától délre terül el, s a Mária-templom felé egy kapuval megszakították (77. KÉP).

A palota falainak korát egyrészt a rétegviszonyok (alatta Priwina erődített udvarházát határoló, 870 táján már betemetett erődítési árok déli széle, felette egy Árpád-kori települési réteget dokumentálhattunk), másrészt az alapozási árok betöltésébe visszahullott, sötét sárga homokkal kevert, kevés meszet és téglatörmeléket tartalmazó habarcs összetétele határozta meg, amilyen a Hadrianus-templom alapozási árkaiból már ismert – vagy amilyen pl. a *curtis Atarnhova* (Attersee) épületeit is jellemezte. Mivel Mosaburg mindhárom Karoling-kori templomát lokalizáltuk már, és a most megtalált alapfal közelében nincsenek Karoling-kori sírok, bizonyosan nem egyházi, hanem világi épületről van szó, ami csak akkor épülhetett, amikor a Priwina udvarházát határoló erődítési árok eredeti funkciója megszűnt. Ezt nagyrészt már Chezil korában betemethették, az építkezésre azonban csak az ő halála után kerülhetett sor, amikor már Arnolf Mosaburg tényleges ura. Talán már a 870-es évek második felében, végén elkezdik az új birtokos igényeinek megfelelő palota(együttes?) építését, ahol a 880-tól király Arnolf többször megfordul, 888–890 között okleveleket ad ki, s amelynek védelmét 896-ban a fokozódó magyar veszély miatt Brazlavra bízza.

77. KÉP ▪ Zalavár-Vársziget. Arnulf keleti frank király palotájának maradványai feltárás közben

78. kép ▪ Csüngő őskori kőpengével és gyűrű ▪ *Zalavár-Várszíget, Hadrianus-zarándoktemplom 19/2000. sír MNM Csüngő 2013.1.149.1.Z. Arany, kő, M: 5 cm; Gyűrű 2013.1.149.2.Z. Aranyozott ezüst, 3×2,3×1,6 cm*

79. kép ▪ Függőpárok ▪ *Zalavár-Várszíget, Hadrianus-zarándoktemplom 157/99. sír MNM 2013.117.1-2. Z. Aranyozott ezüst, M: 3,2 cm; 2013.117.3-4.Z. Aranyozott ezüst, M: 3 cm; 2013.117.5-6.Z. Ezüst, M: 3,6-3,8 cm*

A Karoling-kori Kárpát-medence társadalma a temetkezések alapján

A békés térítés első eredményei a 9. század 30-as, 40-es éveire kezdenek beérni, párhuzamosan a Karoling-adminisztráció megerősödésével, az első grófi székhelyek *(civitas)* (Mosaburg/Zalavár, *Savaria*/Szombathely), nemesi udvarházak *(curtis)* és az első templomok megépülésével. A szolgálónépi falvak temetői (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, Zalaszabar-Dezső sziget, Garabonc-Ófalu I–II, Zalavár-Kövecses, Zalavár-Rezes, Keszthely-Fenékpuszta, Sárvár-Végh malom stb.) továbbra is a templomtól távol, ún. „szent ligetekben" fekszenek (a sírok csoportosulásai különösen az esztergályhorváti-alsóbárándpusztai temetőben rajzolták ki igen határozottan a fák helyeit), de már több lényeges vonásban eltérnek az avar kor végiektől. A sírok tájolása a korábbi változatos iránnyal szemben következetesen Ny–K irányú lesz, a sírok szerkezete leegyszerűsödik, eltűnnek a padmalyos, fülkés sírgödrök, legfeljebb padkás sírkiképzéssel számolhatunk – azzal sem túl gyakran. Csökken a sírok mélysége, kevesebb a sírépítmény, a sírgödörben összerótt, nehéz fakoporsó. Új jelenség, hogy egyes temetőkben részleges vagy kivételes esetben teljes kőpakolást alkalmaznak. A század második harmadának végére az étel (baromfi, tojás) és ital (agyag- és faedény) áldozata is egyre ritkábbá válik, inkább csak egy-egy kiscsalád szokása marad.

A Zalavár/Mosaburgban és környékén a 9. század közepe tájától sorra épülő templomok köré a templomalapító nemes és családja mellett feltehetően vele élő rokonsága (pl. Mária-templom, és a récéskúti bazilika), bizonyos esetekben pedig, mint a Hadrianus-zarándoktemplom és a borjúállási magántemplom több száz síros temetői igazolják, a keresztény hitre tért szolganép is oda temetkezik.

Az üdvözülés reményében minél inkább a templom közelébe törekvő, ezért annak falai mellett gyakran több rétegben is egymás fölé ásott temetkezésekben már semmiféle pogány szokáshoz kötődő melléklet (állatcsont, edény) nem fordul elő. A mosaburgi nemesek temetkezései a birodalmi arisztokráciáétól mindössze abban látszanak különbözni, hogy a ha-

lottról gondoskodás keresztényi elvét, miszerint a sírmelléklet helyett az egyháznak és a szegényeknek ajánlják fel az áldozatot a lélek megmentése céljából, még kevésbé tartják be – a birodalom keleti perifériáján mégiscsak lazább szabályok érvényesülhetnek –, pontosabban bizonyos családok tizenéves korban elhunyt tagjainál meglehetős következetességgel megszegik. Az egyháznak való felajánlás helyett (vagy azon túl?) a fiatal női halottaikat nemesfém ékszerekkel feldíszített fejfedővel, gyöngy nyaklánccal, míves gyűrűvel és arany, ezüst lemezgombokkal díszített felsőruházatban helyezik sírba. Az ifjú férfiakat pedig felövezve, tarsollyal, vaskéssel, lábukon sarkantyúgarnitúrával temetik el.

A Mosaburgban és vonzáskörzetében eddig régészetileg megismert öt templom közül az elsőnek épült *Keresztelő Szt. János-templom* köré egyetlen halottat sem temettek, ez a templom mindvégig megőrizte eredeti missziós és kezdettől fogva keresztelő funkcióját.

A *Mária-templom* körüli sírkertben a Karolingkori sírok laza sírcsoportokat alkotnak. Az ásatók által a 9. századra keltezett mintegy félszáz temetkezésből alig maroknyi az előkelő. Ezekre a jó minőségű ékszerek és viseleti tárgyak, illetve a gondos eltemetés jellemző. Ezek az elhunytak a sírgödör alján nagyméretű, vastag gerendákból összerótt sírkamrákban, továbbá szegekkel és/vagy a sarkokon derékszögbe hajló vasalással összefogott deszkákból készített koporsókban feküdtek.

A *Hadrianus-zarándoktemplom* körüli „temetőkertet" kőkerítéssel és fapalánkkal kisebb, „családi" egységekre bontották (36. kép). Nemcsak a pannóniai templomok között, de a Karoling Birodalom egész területén is egyedülálló a kőfallal lehatárolt családi temetkezőhelyek sora, amelyek nemcsak a szen-

80. kép ▪ Függők
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 159/99. sír*
MNM 2013.1.118.1-9.Z. Ezüst, M: 2,5-4,5 cm

81. kép ▪ Lemezgombpár palmettadísszel
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 65/2000. sír*
MNM 2013.1.162.1-2.Z. Ezüst, M: 2,7 cm

82. kép ▪ Lemezgombok madár ábrázolással
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 1/2000. sír*
MNM 2013.1.144.1-3.Z. Ezüst, arany, M: 2,4 cm és 2,1 cm

83. KÉP ▪ Agancsnyelű vaskések
▪ *Zalavár-Vársziget 184/99. sír; 139. obj*
MNM 2013.1.129.1.Z; 2012.1.866.1.Z. Vas, agancs, H: 20 cm; 22,6 cm

84. KÉP ▪ Kések aranyberakással, tokvédővel, és toalett(?) eszköz
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 39/85; 81/99. és 125/2000. sír. MNM 92.6.1.Z. Vas, bronz, Kés H: 9 cm, tokvédő: 6×3,8 cm; 2013.1.96.1-2.Z. Vas, arany, H: 10,4–8,6 cm; Toalett (?) eszköz: 2013. 1.171.1.Z. Bronz, H: 5,2 cm*

tély mögötti folyosókriptából nyíló három kis kápolna közötti területeket foglalják el, hanem a templom északi és déli oldalát is végigkísérik. Hogy itt nyugszanak a legelőkelőbbek, azt nemcsak az arany ékszerek (76., 78. KÉP), de a kőből és téglából gondosan megépített – a későbbi rablók által több esetben is erősen szétdúlt –, néhány esetben pedig habarcspadlós, és vakolt (festett?) falú sírok jelzik, amelyek ezeken belül kerültek elő. A csak ritkán gazdag mellékletű előkelők számára a koporsót vastag deszkákból ácsolták és vasszegekkel, vaskapcsokkal fogták össze, a sírgödör két végében keresztben pedig az avar korban gyakran alkalmazott keskeny árkokat ástak.

Többségében jóval szerényebb szerkezetű és mellékletű sírok jellemzik a *foris civitatem* álló templomok temetőit. Nemcsak a vasszegekkel összefogott deszkakoporsók, de a nemesfém ékszerek és a sarkantyúgarnitúrák is ritkábbak (Zalaszabar-Borjúállás-

85. KÉP ▪ Szíjvégek, bújtató és veret
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom környezete*
MNM Szíjvégek: 2012.1.824.1.Z; 2013.1.92.1.Z., Aranyozott bronz, 4,2×2,8 cm; 3,4×2,8 cm; Bújtató 2012.1.823.1.Z. Aranyozott ezüst; 2,9×1,8 cm; Veret 2013.1.183.2.Z. Ezüst, 2,25×1,6 cm.

86. KÉP ▪ Kardfüggesztő szíjak veretei: szíjvég és szíjelosztó
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom*
MNM 2013.1.97.3.Z; 54.48.176. Vas, arany, ezüst és réz berakás, H: 4 cm; 6×4,5 cm

sziget), vagy teljesen hiányoznak (Zalavár-Récéskút). Egy dologban azonban közös mindegyik templom: sem a Várszigeten, sem az azon kívül fekvő templomokban nem temetnek el senkit a templombelsőben. Az alapító/építtető és családtagjainak sírjai a templomon kívülre kerülnek, csak azzal tűnnek ki, hogy hangsúlyozottan szeparáltan fekszenek, mint pl. a Hadrianus-templom kápolnái között, kőkerítéssel lehatárolva, vagy mint Zalaszabar-Borjúállás-szigeten, a hajó nyugati bejárata előtti narthexben.

A mosaburgi elit és köznép viselete

Általánosságban megállapítható, hogy a század második harmadának közepe táján nyitott temetőkben a női viselet jellege nem sokban változott az avar kor végihez képest. Kedveltek maradnak a fejékszerek, közülük nem ritkán több párt is fűznek a homlokpántról kétoldalt lecsüngő textil-, vagy bőrszalagokba (79. KÉP) – miközben a Karoling Birodalom törzsterületén már a Merowing-kor végétől kezdve csak ritkán, és legfeljebb egy párban viselik a fülkarikákat. Nem véletlen tehát, hogy Mosaburgban a függők alkotják nemcsak a köznépi, de az elit nők ékszereinek is legnagyobb számú és legváltozatosabb csoportját. Utóbbiak szinte kizárólag ezüstből, vagy aranyozott ezüstből készülnek. Legjellemzőbbek a szőlőfürtös függők, de előszeretettel alkalmazzák a négy lemezgömbös, az áttört kosaras, és az alsó karikaívet áttört félholddal díszítő típust is (80. KÉP). A különféle függőtípusok változatosan keveredhetnek egymással. Feltűnően ritka, s jellemzően csak a lánygyermekek viseletének részét alkotják a nyaklánckénti vagy felsőruházat díszeként alkalmazott apró egyes zöld, kék és sárga, vagy kék, sárga, fehér, és ezüstös, nagyobb többtagú rúd-, a fújt és a mozaikszemes, illetve szemes gyöngyökből fűzött nyakláncok (lásd 32. KÉP).

87. kép ▪ Sarkantyúgarnitúra
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 1/2000. sír*
MNM 2013.1.144.1-4.Z. Vas, Sarkantyú H: 11,2-10,7, Sz: 5,5–6 cm; Csat Átm: 2,3-2,2 cm; Bújtató 1,7×1,6×0,9–1 cm; Szíjvég H: 2,8-2,6 cm, Sz: 1,3 cm

89. kép ▪ Sarkantyúpár
▪ *Zalavár-Rezes 1. sír*
MNM 65.361.1-4. Vas, H: 13,5–13,8 cm, Sz: 10,5–10 cm

88. kép ▪ Sarkantyú
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 84/01. sír*
MNM 2013.1.195. Z. Vas, H: 12 cm, Sz: 6,5 cm

Ugyancsak a viselet ritka eleme a leginkább háromszög átmetszetű huzalból hajlított és a két végén apró szegeccsel összefogott, egyszerű gyűrű. Egyedi darabok a kereszt alakba rendezett dudorokkal díszített fejű, és az üvegberakásos gyűrűk (lásd 30. kép). Újdonság, hogy az eddig csak a morva viseletre jellemzőnek tartott lemezgombok *Mosaburg* viseletének is szerves részét alkotják, s legalább olyan változatos kivitelben kerülnek elő, mint a morva fejedelemség területén. Megvan a díszítetlen, polygonális arany, a felforrasztott kis gyűrűcskékkel és ezek közepén granulált szemmel díszített, a finom granulált rombuszokkal és háromszögekkel díszített, a kettős falú, dudoros és granulált díszű, a gyöngydrótdíszes, továbbá a poncolt háttéren geometrikus motívummal, palmettával (81. kép) és madárral díszített lemezgomb is (82. kép).

Ezzel szemben a szolgálónépi temetők női sírjaiban már csak bronzból, rézből, ritkán ezüstből készült szőlőfürtdíszes (lásd 71. kép) és különböző drót ékszerek, köztük karantán típusú, ún. Vor-Köttlach fázisba tartozó üveg- vagy lemezgyöngyös, lengőcsüngős karikák (72. kép) bukkannak fel, s a fejékszerek száma csak kivételesen több egy párnál. A gyöngy nyakláncok szinte kizárólag nyugati eredetű gyöngyökből állnak, a vállakon záródó felsőruhát kisméretű, díszítetlen öntött bronz vagy bronzlemez, és bronz- vagy vasfülű üveggombokkal zárják (73. kép).

90. KÉP ▪ Sarkantyúgarnitúra
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 165/01. sír MNM 2013.1.210.1-4.Z. Vas, Sarkantyú H: 12,5–13,5 cm, Sz: 7,5–7 cm, Szíjvég 3×1,6 cm, Bújtató 2,25×1,25 cm*

91. KÉP ▪ Sarkantyúgarnitúra
▪ *Zalavár-Vársziget, Hadrianus-zarándoktemplom 33/02. sír MNM 2013.1.240.8-13.Z. Vas, Sarkantyú H: 11-12 cm, Sz: 6,5 cm, Szíjvég 2×1,3 cm*

Gyakori a korai fázisban keskeny, a késeiben pedig széles pajzsos fejű gyűrű vagy a szegecselt végű pántgyűrű (74. KÉP). S nem ritka, hogy használati eszköz is kerül a sírba, agancsnyelű vaskés (83. KÉP), orsógomb, továbbá madárcsontból vagy vas- és bronzlemezből készült tűtartó, sarló stb., melyek közül nem egy már az avar kor végi női sírokban is gyakori lelet.

A Priwina és Chezil nemesi kíséretét alkotó férfiaknak a mosaburgi templomok mellett feltárt sírjai radikálisan más leletanyagot tartalmaznak, mint az avar kor végi fegyveres kíséret temetkezései. Az előkelő férfiak viselete sokkal inkább követi a Karoling Birodalmon belüli divatot, mint a női. Nemcsak a pogány temetkezéssel járó attribútumok hiányoznak, de teljesen hiányzik a fegyver, s a díszes, soktagú öv is, ezzel szemben gyakori az addig nem viselt sarkantyúgarnitúra. Az övet, csak ritkán fogja össze övcsat, s még ritkább az aranyozott bronzból, sőt ezüstből öntött szíjvég (85. KÉP), továbbá a kardfelkötő szíjhoz tartozó, színes fémberakással díszített vaslemez szíjelosztó és szíjvég (86. KÉP). Fegyvert egyetlen mosaburgi templom körüli sírban sem tettek a halott férfi mellé. Ezzel szemben a zalavári elit férfijainak jellegzetes lelete az övre szerelt tarsoly árral, tűzszerszámmal és a vaslemez tokban tartott borotvával, továbbá a rendszerint két finom mívű, keskeny, rövid pengéjű késből álló „evőeszköz”-készlet, aminek közös tokját többnyire díszes kivitelű élvédő lemez takarta (84. KÉP). A férfisírok nem túl gyakori elemei a sarkantyúk, amelyek három-négy alaptípushoz tartoznak, díszítésükben mindegyik egyedi kivitelű (39., 87., 88., 90., 91. KÉP). Párhuzamaik nemcsak a morva területen és a Dunától északra fekvő Kisalföldön, de Szlovéniában és a horvát tengerparton is előkerülnek.

A Mária- és Hadrianus-templomok körül feltárt Karoling-kori sírok alapján a mosaburgi elitről kibontakozó kép egyik oldalról azt igazolja, hogy ennek a leletanyagnak nincs semmiféle „nemzeti” jellege, nincs külön ómorva, óhorvát vagy akár mosaburgi viselet: az elit tagjai a Karoling Birodalom egész keleti határtérségében ugyanolyan ékszereket, övdíszeket, sarkantyúkat és más viseleti elemeket hordtak. Az egyezés ráadásul néha olyan fokú, hogy bizonyos, ugyanazon mester vagy műhely(?) készítette őket. Másrészt világossá vált, hogy akár közvetlenül, akár közvetetten kötődött is a keleti határvidék a Karoling Birodalomhoz, s érte ennek népességét a birodalom belsejéből érkező kulturális befolyás, az évszázadok alatt kialakult kulturális kötődések, és az avar kaganátusban mélyen gyökerező keleti mediterrán, bizánci-orientális ízlésvilág az élet sok területén – viseleti szokások, ékszerek, díszkerámia stb. – determináló maradt és tovább hatott.

Az elittel szemben a Mosaburg/Zalavár környéki szolgálónépi temetők férfisírjaiból kezdetben kerül-

92. KÉP ▪ Polírozott felületű palackok
▪ *Zalavár-Vársziget, MNM 54.26.118.Z; 2002.1.1089.1.Z; 2002.1.1088.1.Z. Agyag, M: 25 cm; 27 cm; 33,5 cm*

nek elő – az avar kor végi fázisban már megismert típusú – fegyverek: egyélű egyenes kard, langsax, egyszerű köpűs és szárnyas lándzsa, szakállas balta, köpűs nyílhegyek, sőt egy esetben egy bolgár közvetítésű(?), bizánci típusú, kétélű kard is (102. KÉP). A fegyveres férfiak sírjaiban azonban soha nincs sarkantyú, az csak a fegyvertelenül eltemetett, egyúttal a közösségben meghatározó szerepet játszó idősebb férfi melléklete (89. KÉP). A sarkantyú és fegyver tehát egyértelműen rangjelző funkciójú, és az elhunytnak a szolgálónépi közösségek elitjén belül eltérő rangját jelöli ki.

Ennek a köznépnek az életében nem sok változást hoznak a honfoglaló magyarok sem. Viseletük a 9. század végére annyira leegyszerűsödik – a nők sírjába már csak egyszerű drótékszer, gyöngy, a férfiakéba vascsat, vaskés kerül –, hogy ezek a pontosabb keltezéshez már nem elegendő indikátorok. Ugyanez a puritánság érvényes temetkezési szokásaikra, a sírok kialakításától és tájolásától kezdve a túlvilági útravaló adásáig; a 10. század első felének köznépe régészetileg ezért is olyan nehezen leírható és azonosítható.

Zalavár-Vársziget települési objektumaiból eddig mintegy félmilliónyi kerámiatöredék került elő, ebből több mint 4000 a fényezett felületű asztali díszkerámia, a többi az alsóbb néprétegek asztali edényeinek, továbbá a konyhai és tárolóedényeknek a darabja.

Az előkelők étkezésénél használt asztali edénykészlet finoman iszapolt agyagból kézi korongon készült, többnyire gondosan fényezett és aranybarnára égetett kerámia. A darabok mintegy 90%-a profilált peremű és talpkorongos aljú, nyúlánk *palack*ból származik (92. KÉP), a többi egy- és kétfülű *korsó*, *asztali amfora* (93. KÉP), „leveses *tál*", lapos és mély *tálka*, *csésze*, *pohár* (94. KÉP), *fedő* (95. KÉP), és néhány egyedi formájú edény, pl. *kiöntő csöves* és *madárfogós* (96. KÉP) vagy ún. *melegen tartó* edény. A kerámia túlnyomórészt díszítetlen, kevés darabon azonban – elsősorban a palackok oldalán – pecsételt, karcolt, vésett díszítés, továbbá hálómintás besimítás, rátett bordadísz és belülről kinyomott dudoros díszítés látható.

„Mosaburgi" jellegzetesség az a pecsételt motívum, ami négy, hegyével szembefordított háromszögből szerkesztett keresztből, s az alsó keresztszár két oldalán egy-egy, hegyével szembeállított két háromszögből áll. Ritkán karika alakú pecsétlőket is használtak, amelyeket a nyak körül körben pecsételtek be. A karcolt díszek között ugyancsak megjelenik a keresztmotívum, de nagyobb, összetettebb – és egyelőre sajnos nem rekonstruálható – egyéb (madár, angyal?) ábrákat is karcoltak a palackok oldalába. Arányaiban kevés, de nagyon változatos a bekarcolt feliratos töredékek száma. Ezek között megvan a latin betűs görög jókívánság *pie zeses (cum tuis* vagy *in deo)* („igyál és élj [a tieiddel vagy istenben]") (98. KÉP) éppúgy, mint az óbolgár főisten *Tangra* (~*Tengri*) rovásjeles tamgája (IYI) (99. KÉP), s azok a pár éve igazi szenzációként előkerült *obla glagolita* betűs felirattöredékek, amelyek a bizánci testvérpár, Konstantin és Metód mosaburgi működésének emlékei (70. KÉP). A polírozott palackoldalakra vésett betűk közül többé-kevésbé jól felismerhető a kereszt, mint szóközjel, vagy mint a (as), továbbá a g (glagolь), vagy v (vědi), az i (iže), ó (onъ), f (fertь), ja (jat'), és vannak ma már nem azonosítható jelek is.

A nagy tömegű konyhai kerámiát többnyire iszapolatlan agyagból, és gyakran durva szemű homokkal, apró kaviccsal, mészkőtörmelékkel, tört kagylóval, növényi magvakkal soványítva, kézi korongon készítették, majd szinte kivétel nélkül díszítették, és szürkés-, vöröses- és sárgásbarnára égették. A kerámia túlnyomó része a kisebb-nagyobb méretű, széles szájú, erős vállú, továbbá a tojásdad és gömbölyded, illetve közel hengeres testű *fazék*, melyeket főzésre, tárolásra használtak. A fazekakat bekarcolt egyes vízszintes vonakkal („csigavonal") és hullámvonallal, továbbá fésűszerű eszközzel bekarcolt vízszintes és hullámvonalkötegekkel, ferde beszurkálásokkal díszítették. Különleges és ritka díszítésmód, amikor a fazék vállán egy helyen úgy karcolnak be a hullámvonalkötegek közé három rövid függőleges vonalköteget, hogy az a Tangra (~Tengri) isten tamgáját (IYI) adja ki. A főző- és tárolóedények mellett ezeknek a fazekasoknak a keze alól egyéb edényfajták is kikerültek, mint mély és lapos *tálak*, hurkafülű *bögrék*, *poharak* (100. KÉP) ún. *melegen tartó edény* (97. KÉP), és nagyméretű *parázsborítók/sütőharangok* (101. KÉP), amelyek az alsóbb néprétegek asztali edényei voltak.

Az egyszerűbb tároló- és konyhai edények készítésmódja, díszítése és formakincse a késő avar kori kerámiából nagyrészt levezethető. Ezzel szemben az asztali kerámia sokkal több szállal kötődik ahhoz a mediterrán világhoz (Bizánc, Itália), amelyben a Karoling-korig töretlenül megőrződött a késő antik formavilág, edénykészítési gyakorlat. Fokozottan érvényes ez a fényezett felületű asztali díszkerámiára, amelyben jól felismerhetők a késő avar kori ún. sárga kerámia formajegyei mellett a mediterrán térség edénytípusai, s a korabeli nemesfém és üvegedények formái – s markánsan különböznek a Karoling-Nyugat-Európa díszkerámiájától készítési technológiában csakúgy, mint formavilágban.

93. KÉP ▪ Polírozott felületű asztali amforák töredékei ▪ *Zalavár-Vársziget MNM 84.5.56; 2011.1.376.1.Z; 2002.1.1056.4.Z; 2002.1.647.1.Z. Agyag, M: 12,5 cm; 22 cm; 12 cm*

A KAROLING-KELET FELBOMLÁSA

Magyarok a Dunánál – az Alföld a 9. század második felében

A Metód-legenda szerint „amikor az ugor [=magyar] király a Dunánál fekvő területeken járt, látni akarta" Metódot. „A király ünnepélyesen, nagy tisztelettel fogadta, és úgy beszélt vele, mint ahogy az ilyen embereknek kijár, végül átkarolta, megcsókolta és nagy ajándékokkal bocsátotta el, arra kérve őt, hogy imáiban mindig gondoljon rá" (*Vita Methodii* c. 16).

A Metód-életrajzban azonban a *korolъ* ('király') szó – ahogy már korábban, a 'morva király' esetében is – kizárólag a keleti frank és német uralkodókra használt kifejezés. A magyar fejedelem megnevezésére, miként a szláv fejedelmekére is, inkább a *knęzъ* lenne a helyes, ráadásul a „magyar" jelző többek szerint pótlásként, utólagosan került a kéziratba. Ezért a találkozóra inkább a császárral, III. (Vastag) Károllyal kerülhet sor, aki 884-ben valóban a Dunánál, Tullnál tart megbeszélést Zwentibalddal. A morva fejedelem előkelőivel együtt érkezik a találkozóra (*Ann. Fuldenses* a. 884), s nagyon valószínű, hogy az érsek ezek egyike. A Metód-legendában leírt találkozó egyéb részletei is inkább egy keresztény, mint egy pogány uralkodó ilyenkor szokásos viselkedését idézik fel. A magyar kutatók egy része ennek ellenére nem szívesen válik meg az adattól, s a „magyar" helyett a „király" szót keveri az utólagos betoldás gyanújába, felvetve, hogy helyén eredetileg az 'úr' jelentésű *vladyka* állt.

Az azonban, hogy a Metód-legenda nem a „magyar királlyal" való találkozóról szól, nem jelenti azt, hogy Metód nem is találkozhatott magyar „királlyal" a Dunánál. Hiszen a magyarok – a Metód-találkozótól függetlenül – ezekben az években már bizonyosan a Kárpátok koszorúján belül, a Dunától keletre eső területeken élnek, s bele is szólnak a Kárpát-medence történetébe.

Az első biztosnak látszó említés a magyarok Kárpát-medencei jelenlétéről 862-ből származik. A nagy műveltségű, erősen klasszicizáló latin nyelvet használó reimsi Hinkmar érsek arról tudósít, hogy „a dánok [Német Lajos] birodalmának nagy részét tűzzel-vassal pusztították. De más, eddig ismeretlen ellenséges né-

94. KÉP ▪ Polírozott felületű poharak
▪ *Zalavár-Várossziget*
MNM 2002.1.1084.1.Z; 2002.1.655.2.Z; 2011.1.364.1.Z. Agyag, M: 6,5 cm; 7,7 cm; 11,8 cm
▪ *Zalaszabar–Borjúállás-sziget*
BM 86.12.1. Agyag, M: 10,6 cm

95. KÉP ▪ Polírozott felületű fedők
▪ *Zalavár-Várossziget*
MNM 2010.1.38.1.Z; 2002.1.698.1.Z; 2012.1.474.1.Z. Agyag, Átm.: 7,5 cm; 10,5 cm; 12,6 cm

pek is, akiket magyaroknak neveznek, pusztították az ő királyságát" (*Ann. Bertiniani* a. 862). Hinkmar tudósításának a fogalmazás tömörsége ellenére több figyelemre méltó mozzanata van. Az egyik, hogy az új népet – a *Birodalmi Évkönyvek* írójának az átlagosnál nagyobb világpolitikai tájékozottságából adódóan is – csak ő nevezi meg pontosan *Ungri*nak, míg a sváb évkönyvírók vagy félrehallják, vagy a harcmodor alapján azonosítják és/vagy archaizálják a támadók nevét. A másik fontos mozzanat, hogy míg ő – és kisebb késéssel a sváb évkönyvírók – fontosnak tartják, hogy hírt adjanak a magyarok pusztításáról, a bajorok hallgatnak erről. Kérdés, hogy ennek az új ellenséggel megjelenő veszély nagyságának félreismerése az oka, vagy inkább figyelmük fókusza irányul másfelé, és a Német Lajos és Karlmann közötti hatalmi harc és a keleti térséget irányító arisztokrácia körében lezajló személycserék kötik le őket. Karlmann mindenesetre éppen 861-ben fejezi be a pannóniai és karantán végek vezetőinek cseréjét, és teszi a maga embereit az apjához hű hercegek helyére. Ez bizonyosan véráldozattal is jár. A fegyveres összecsapásokban nemcsak a morvák vesznek részt, amiről sajátos módon csak a *Conversio* c. 13 – Priwina halálának körülményeire utaló – félmondatából értesülünk, de a magyarok is, akikről meg Hinkmar érsek

96. KÉP ▪ Madárfej alakú edényfogók ▪ *Zalavár-Vársziget MNM 96.62.1.1.Z; 2010.1.39.1.Z; 2002.1.696.1.Z. Agyag, M: 7,7 cm; 10 cm; 7,2 cm; 8 cm*

tudósít. S utóbbiakra utalhat az *Ann. Xantenses* a. 862 tömör, a királyok közötti civódást és a pogányok betörését mint kellemetlen, bántó eseményt említő mondata is. Ezért nagyon valószínű, hogy a magyarok – mivel 861-től megszilárdul Karlmann és Rastislav szövetsége, és már a Karlmanntól függő, frissen kinevezett tisztségviselők uralják a Karoling-Keletet – Karlmann és/vagy Rastislav megbízásából támadnak Német Lajos birtokaira.

Szokás a magyarok feltűnésének erre a korai adatára úgy tekinteni, hogy az a Kárpátoktól keletre élő magyaroknak valamiféle korai kalandozása. A magyarok megjelenésének okát azonban közel sem lehet olyan egyértelműen megítélni, mint a dánokét: a magyarok ugyanis a 9. század utolsó éveiig feltűnő módon mindig csak a Duna völgyében zajló, helyi konfliktusokban vesznek részt – hol a bajorok, hol a morvák szövetségeseként. Márpedig ha ez a hadjárat a kalandozások nyitánya, vajon miért nem követik – a rabló hadjáratok természetrajza szerint – hamarosan újabb támadások; s mért várnak két évtizedet arra, hogy újra a Duna-völgyére támadjanak? Másrészt, ha Karlmann és/vagy Rastislav csak alkalmi segítségért fordulnak hozzájuk, miért nem találnak közelebbi segítséget – pl. az erre mindig szívesen vállalkozó bolgárokat –, s miért fordulnak a távoli Etelközben lakó, ismeretlen és kiszámíthatatlan magyarokhoz? S vajon a magyaroknak megérte-e vállalni a hosszú utat az Alpok előteréig, kockáztatva, hogy amikorra ideérnek, okafogyottá válik a megbízás?

Ezekre a kérdésekre csak akkor kapunk logikus választ, ha feltételezzük, hogy ezek a magyarok 862-ben már a Kárpátok koszorúján belül élnek – a gyakran változó erőviszonyok és hadiszerencse miatt máskülönben ugyanis nem tudtak volna megfelelő időben és hatásosan bekapcsolódni a küzdelmekbe – s olyan jól kiismerik már magukat a helyi politikai-hatalmi viszonyokban, hogy nem riadnak vissza alkalmi katonai megbízások vállalásától sem. Valószínű ugyanis, hogy – bár a magyar törzsek fő tömege még a Kárpátoktól keletre él – a kazár kaganátus 830-as évek utáni megerősödését követően figyelmük nemcsak fokozottabban fordul Nyugat felé, de a század közepére bizonytalan mértékben, és – elsősorban a Tisza mentén beszivárogva – folyamatosan növekvő létszámban már a Kárpátok koszorúján belülről kísérik figyelemmel a Nyugaton zajló eseményeket. Ebben az északkelet-magyarországi, nagyrészt gyéren lakott térségben az avarok és szlávok komolyabb ellenállása nélkül, zökkenőmentesen tudnak letelepedni.

97. KÉP ▪ „Melegen tartó” edény
▪ *Zalavár-Várszíget*
MNM 96.52.1.Z. Agyag, M: 14 cm

98. KÉP ▪ Palack oldaltöredéke Pie zezes felirattal
▪ *Zalavár-Várszíget*
MNM 95.42.42.Z. Agyag, 15×8,5 cm

A magyarok 862. évi említése a Karoling Birodalom keleti határánál tehát csak látszólag váratlan. A magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától jelen vannak a Kárpát-medencében, és már számításba vehető (és veendő) katonai erőt képviselnek. A 880-as évek elejére pedig már létszámuk is annyira megnövekszik, hogy képesek aktívan beavatkozni a Karoling Birodalom keleti peremterületén zajló eseményekbe. Ennek révén alaposan és feltűnés nélkül megismerik a térség földrajzi adottságait, védelmi rendszereit és az idegen harci módszereket, miként a cremonai Liudprand írja, „megjegyezték az idevezető utat, megnézték maguknak az országot, és gonosz tervek támadtak szívükben” (*Liudprandi antapodosis* I. 13).

Kiváló alkalom kínálkozik erre, amikor 881-ben, feltehetően a dunai mark őrgrófja Arbo, és/vagy Zwentibald morva fejedelem megbízásából, az alsó-ausztriai Duna-völgyben kiterjedt birtokokkal rendelkező Willhelminek területén harcolnak. Az erről beszámoló „Nagyobb salzburgi évkönyvek” írója nemcsak pontos helymegjelöléssel teszi ezt, de különbséget is tud tenni a harcokban részt vevő magyar és kabar törzsek között. A bajor krónikás szerint az összecsapások előbb *ad Weniam* (Bécsnél) a magyarokkal *(ungari),* majd tovább nyugatra, *ad Culmite* a kabarokkal *(cowari)* az alsó-ausztriai Duna mentén zajlanak (*Ann. Iuvavenses Maximi* a. 881). Aligha tartaná fontosnak az évkönyvíró ezt a különbségtételt, sőt valószínűleg nem is lenne képes megkülönböztetni a törzseket, ha az Etelközből egyszeri kirándulásra érkező, alkalmi megbízást teljesítő csapatokról lenne szó. De a salzburgi krónikás olyan természetességgel nevezi meg a harcban résztvevőket, ahogyan azt csak egy, a magyar törzseket alaposan ismerő, tájékozott ember képes megtenni – s a Pannóniában évtizedek óta sikeresen térítő salzburgi szerzetesek között nem is egy lehet ilyen. Ezek a magyar és kabar törzsek tehát már régebb óta a krónikás látóterében, azaz a Kárpátok koszorúján belül, valahol a Dunától keletre eső térségben, a környező népekkel békésen együtt élhetnek.

Végül érdemes felidézni *Al-Gayhani (=Dzsajháni)* 870–880 táján született leírását a magyarok országáról, ami a Fekete-tengerbe ömlő két folyó, az Atil (=Don) és a Duna között (Etelközben) terül el.

99. KÉP ▪ Edénytöredék bekarcolt IYI jellel ▪ *Zalavár-Várossziget*
MNM 2002.1.650.1.Z. Agyag, 5,3×3,3 cm

Dzsajháni a „szlávok oldalán fekvő" Dunát sokkal hosszabb szakaszon tekintette határnak, mint ahogy azt hagyományosan, csak a bulgáriai al-dunai szakaszra vonatkoztatják. Ennél a folyónál lakik ugyanis a keresztény morvák népe is, akikről csak akkor van értelme írni, ha ők is a magyarok szomszédjai. Ez pedig csak a Kárpátok koszorúján belül lehetséges.

A magyar honfoglalásról kialakult, hagyományos történeti képet időszerű tehát újragondolni, és komolyan számolni azzal a realitással, hogy a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától nemcsak jelen vannak a Kárpát-medencében, de katonailag is számításba vehető (és veendő) erőt képviseltek. Azaz a magyar honfoglalás nem egyetlen, a 19. századi történetírók által romantikusan kiszínezett, nagy tömegeket megmozgató aktus, hanem több évtizeden át, folyamatosan – ezért még a kortárs krónikásoknak is szinte észrevétlenül – zajló, hosszú eseménysor volt, amelynek 895–896 nem a kezdő, hanem a befejező dátuma!

A történeti megfontolások a régészeti emlékanyag újraértékelését is megkövetelik. Módszertanilag is hibás ugyanis minden olyan kísérlet, ami a megjelenésében az egész Kárpát-medencében homogén avar kor végi lelethorizontnak a Dunántúlon a 9. század első harmadának végéig, esetenként a század közepéig tartó keltezését az Alföldön a 9. század végéig tágítja annak érdekében, hogy az avar és magyar lelethorizont közvetlen találkozására feloldást találjon. Annak ugyanis, hogy az Alföldön nem alakult ki az avar és a honfoglaló magyar régészeti emlékanyag között egy olyan lelethorizont, amit a Dunától nyugatra Karoling-korinak nevezünk, nem az az oka, hogy itt az avar kor végi viselet mintegy fél évszázaddal tovább, változatlanul divatban marad, hanem az, hogy a magyarok a Dunától keletre évtizedekkel korábban jelen vannak, mint a Dunától nyugatra. S természetesen megfelelő leletanyag hiányában szóba sem jöhetnek, mert régészetileg igazolhatatlanok azok a – történeti adatokat sajátosan interpretáló – konstrukciók is, amelyek szerint a Dunától keletre fekvő térség óbolgár uralom alatt állt, vagy a „Nagymorva Birodalom" része lett volna.

Annak azonban, hogy a 9. század második felében, utolsó harmadában a magyar jelenlét régészetileg nehezen mutatható ki, nemcsak az lehet az oka, hogy a régészek a 895–896 körüli honfoglalás dátumát máig axiómaként kezelik, hanem az ún. „honfoglalók első nemzedéke" jelenség, nevezetesen, hogy a keletről újonnan megjelenő népek első nemzedéke régészetileg kimutathatatlan. Így van ez a szarmata vagy az avar honfogalók „első nemzedékének" ismeretlen régészeti emlékanyagával, akiknél a történeti források szerinti első megjelenés és a gyakran pénzzel is keltezett régészeti leletanyag között rendre egynemzedéknyi hiátus mutatható ki. Ezért aztán az 568-ban a Kárpát-medencébe beköltöző avarok első biztosan keltezhető leletei csak a 6. század végéről származnak, s a szarmaták első említése és legkorábbi régészeti emlékei között is emberöltőnyi a hiátus. Márpedig ha ez a jelenség törvényszerű, akkor a honfoglaló magyar régészeti leletekre is érvényesnek kell lennie. Mivel pedig a magyar honfoglalók régészeti leletanyagának keltezésében nincs ilyen hiátus, azaz vannak olyan sírleletek, amelyeket már 895 tájától kelteznek, akkor vagy ez a keltezés helytelen, vagy a magyar honfoglalóknak is korábban, az első írásos forrásadatoknak megfelelően már a 9. század második harmadának elejétől jelen kell lenniük a Tiszántúlon.

100. KÉP ▪ Házi kerámia
▪ *Zalavár-Vársziget, MNM, Agyag,*
Tálkák 2012.1.493.1.Z. M: 2,2 cm; 2012.1.489.1.Z. M: 6 cm; 2002.1.222.1.Z. M: 9,2 cm
Mély, füles tál 96.55.1.Z. M: 12,5 cm
Lepénysütő tál 2011.1.298.1.Z. M: 3 cm
Fazekak 2012.1.486.1.Z. M: 10,5 cm; 2012.1.622.1.Z. M: 15 cm; 2012.1.508.1.Z. M: 19 cm; 2012.1.507.1.Z. M: 25 cm

A Karoling Birodalom végjátéka Pannóniában

A Kárpát-medence Karoling-kori történetének talán legvéresebb és legkegyetlenebb korszaka a 880-as években kezdődik, amelyben az alsó-ausztriai Dunavölgy leghatalmasabb családja, a Willhelminek a kizárólagos hatalom megszerzésére törnek, de aminek végére teljesen megsemmisülnek – míg a magyarok Kárpát-medencei történetük során először nemcsak az eseményeket passzívan szemlélő és alkalmanként kihasználó, hanem azokat aktívan alakító résztvevői lesznek, s végül főszereplőkké válnak.

A több éven át tartó, véres háborúskodás végén a viszálykodást kezdő Willhelminek egy része „kardok élétől" holtan a csatamezőn marad, míg „szerencsésebb" családtagjaik fogságban várják sorsuk jobbra fordulását. III. (Vastag) Károly császár 884-ben Tullnnál, a *mons Comianus*on találkozik Zwentibalddal és nemeseivel, amikor a morva fejedelem a császárnak hűséget esküszik, s „a császár keze által embere lesz". E találkozó után a császár a konfliktus megoldásában kiemelkedő szerepet játszó Brazlav *dux*ot, a Dráva és Száva közti terület urát is vazallusaként fogadja, majd Karantánián át Páduába utazik, hogy a karácsonyt ott ünnepelje.

Amikor Karlmann 878-ban szélütésben megbénul, már formálisan sem ő, hanem Arnolf vezeti a keleti prefektúrát, így magától értetődő, hogy 880-

ban bekövetkezett halálakor, miként *Regino krónikája* írja, III. Lajos neki „hagyja azt a területet, amit apja már régóta neki szánt", s amely területen „a nagyon erős *Mosaburh*" fekszik" (*Reginonis chronica* a. 880). Arnolf III. (Vastag) Károly morvákkal kötött békéjét többször megújítja. Először 885-ben Arnolf a bajor nemesek előtt erősíti azt meg Zwentibalddal, majd 890-ben, nagyböjt közepén Pannóniában *Omuntesperch*en nagygyűlést *(generale conventum)* tart, és Zwentibaldnak adja a cseh fejedelemséget is. 892-ben Zwentibald mégis megtagadja minden korábbi ígéretét és szavát. Az ezen felháborodó király *Hengisfeldon*ban tanácsot tart, ahol Brazlav *dux* javaslatára úgy dönt, hogy három sereggel Zwentibald ellen támad. Négy héten át dúlja a morvák földjét és – miközben magyarok is csatlakoznak hozzá – az egész országot felperzseli.

Egyesek ezt a magyar részvételt úgy értelmezik, hogy a magyarok segítségével indított hadjárat már a honfoglalás előjátéka, s Brazlav ekkor létesít Karoling-hídfőállást és erődöt a későbbi pozsonyi várhegyen, amit róla nevezhetnek el *Brezalauspurc*nak, *Brezesburg*nak, s utóbb *Pressburg*nak (a kérdésről lásd még később bővebben). A hadjárat eredménye azonban oly mértékben szerény – s kérdőjelezi meg ezért a pozsonyi hídfőállás létesítésének ötletét is –, hogy Arnolf kénytelen a nyomás fokozása érdekében szeptemberben követeket küldeni a bolgár királyhoz, Laodomirhoz, hogy újítsák meg a régi békét, s kérni őt, ne engedje meg a morváknak, hogy sót vásároljanak (*Ann. Fuldenses* a. 892). A követek Zwentibald lesben álló emberei miatt nem tudják a szárazföldi útvonalat használni, ezért Brazlav országán át az Odra és a Kulpa folyókon, majd pedig a Száván hajózva jutnak el a bolgárokhoz. Amire persze aligha kellene a követeknek kényszerülniük, ha igaz, hogy Brazlav már építi a hídfőállást és erődöt a pozsonyi várhegyen, azaz már az ellenfél területén képes ellenőrizni a haderők mozgását.

A II. Willihelm és Engilschalk fiak tragikus története az unokák sorsában teljesedik ki. Arnolf korábbi uralmi területe, a pannon-karantán térség a két unokatestvér igazgatása alá kerül, de a bajor nemesek ellenük fordulnak. II. Engilschalkot „öntelt viselkedése miatt" – feltehetően Arnolf tudta nélkül – perbe fogják, s megvakíttatják. Másik apai unokatestvérét, III. Willihelmet felségárulásért ítélik el, és fejét veszik, míg Ruodpertet, aki száműzöttként a morváknál húzódik meg, miután hasznosságát elveszíti, kíséretével együtt Zwentibald *dux* maga öleti meg. A Wilhelminer család tragédiájának igazi nyertese mégsem a háborúskodás egyik kiváltója, Arbo, hanem a – feltehetően Arnolf király anyja, Liutwinda révén – királyi rokon Liutpold lesz, aki már 893-ban elfoglalja a Willhelmin Ruodpert helyét Karantániában, 895-ben pedig az összeesküvés miatt elítélt Engildeo után a bajor mark ura is lesz, s karrierje ettől kezdve megállíthatatlanul ível felfelé.

Zwentibald kegyetlen tettének hírére Arnolf király is betör morva földre, s végigdúlja azt. Egy neki állított csapda azonban majdnem vesztét okozza, csak nagy nehézségek árán menekül meg, s jut el a királynéi udvarházba, a bajor Öttingbe. Itt hamarosan megszületik fia, a nagyapja után IV. (Gyermek) Lajosnak keresztelt utolsó Karoling-házból származó keleti frank uralkodó. 894-ben meghal Zwentibald, akit a kortársak igencsak ellentmondásosan ítélnek meg. A *Fuldai Évkönyv* írója „minden álnokság melegágyának" nevezi, aki csellel és ravaszsággal mindenütt zavart kelt (*Ann. Fuldenses* a. 893), míg Regino, prümi apát „övéi közt bölcs és jellemére nézve igen eszes férfiúnak" tartja (*Reginonis Chronica* 894).

Zwentibald halálhírére a cseh törzsek is megmozdulnak, s amikor 895. július közepén Arnolf Regensburgban birodalmi gyűlést tart, azon a cseh előkelők is – élükön Spitignewo és Witizla hercegekkel – megjelennek, hogy a Zwentibald fejedelem által oly sokáig erőszakosan akadályozott kapcsolatot a bajorokkal felújítsák, és alávessék magukat.

De a keleti szomszédok, az „avarok, akiket magyaroknak neveznek" *(Avari, qui dicuntur Ungari)* is kihasználják a morva fejedelem halálhíre keltette sokkot és hatalmi vákuumot, átkelnek a Dunán, és sok borzalmas dolgot visznek ott végbe. „A férfiakat és az idős nőket mind legyilkolják, a fiatalokat, mint állatokat, magukkal viszik, hogy kedvüket töltsék bennük, és egész Pannóniát mind egy szálig kiírtják" (*Ann. Fuldenses* a. 894). A pusztítás azonban nemcsak Pannóniára, de a morvák földjére is kiterjed, ott is „mindent földig rombolnak" (*Reginonis Chronica* 894). A bajorok és morvák ősszel fel is hagynak az ellenségeskedéssel, Arnolf és Zwentibald fiai, II.

101. KÉP ▪ Parázsborító ▪ *Zalavár-Városziget, MNM 2012.1.512.1.Z. Agyag, M: 16 cm*

Moimyr és Zwentobolch békét kötnek. Bár van olyan vélemény, hogy a magyarok azután törnek be morva földre, hogy Zwentibald a magyarok segítségét kéri Arnolffal szemben, az év eseményeit időrendben felsoroló fuldai krónikás nem ismer ilyen összefüggést: az évet Zwentibald haláláról szóló beszámolóval kezdi, csak azután szól a magyarok betöréséről és pusztításáról, amit végül az őszi békekötés hírével zár.

895–896-ban a „magyaroknak nevezett avarok" fordulatokban gazdag csaták sorába bonyolódnak a bolgárokkal, míg végül ők is követik a besenyők nyomására nyugatra vonuló többi magyart, és a Kárpát-medence felé veszik útjukat (*Ann. Fuldenses* a. 895–896). Ezért a Karoling Birodalom keleti határvidéke is egyre hangosabb lesz a fegyverek zajától, emiatt 896-ban Arnolf császár „Pannonia védelmét a Mocsárvárral együtt Brazlav hercegre bízza" (*Ann. Fuldenses* a. 896). De a Dunától északra sincs többé nyugalom. Zwentibald két fia, Moymir és Zwentobolch között 898-ra már annyira elmérgesedik a vita és egyenetlenség, hogyha egyik a másikat fogságba tudná ejteni, biztosan halálra ítélné azt. Arnolf császár ezért Liutpold és Arbo grófokat, és bajor nemeseit küldi „annak a pártnak a segítésére, amelyik nála remél védelmet" (*Ann. Fuldenses* a. 898).

899. november 29-én Arnolf meghal, Öttingben, apja Karlmann mellé temetik el, a trónt pedig fia, a még gyermek Lajos örökli. A bajorok ebben az évben Csehországon át – a cseheket is maguk mellé véve – újra a morvákra támadnak, és három hétig pusztítják az országot. A teljesen legyengült morvák 901-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen végre békét kérnek. Az eskü és a béke megtartásának ellenőrzésére Richarius passaui püspököt és Udalrich grófot küldik Morvaországba, az év végére pedig Moymar herceg és Isanric gróf is kiegyezik IV. (Gyermek) Lajos királlyal.

899/900-ban a magyarok először támadnak a Kárpátok koszorúján kívüli területre, a gazdag Itáliára. Egyesek szerint Arnolf „nyitja meg előttük" az utat, ezért seregük akadálytalanul dúlja végig a Pó völgyét, majd 899. szeptember 24-én a brentai csatában megsemmisítő vereséget mér I. Berengárra. A magyarok 900 nyarán, az I. Berengárral kötött béke után ugyanazon az úton, amin mentek, visszatérnek Pannóniába, aminek „legnagyobb részét" ekkor szintén elpusztítják (*Ann. Fuldenses* a. 900). Eközben békét ajánló követeik révén „álnok módon" a bajorok földjét is kikémlelik, majd 900 őszén hatalmas sereggel átlépik az Enns folyót, végigpusztítják és kirabolják Bajorország Duna menti térségét, és gazdag

zsákmánnyal térnek haza Pannóniába; csak egy, a Dunától északra rabló egységüket tudja Liutpold és a passaui Richarius püspök sikerrel megtámadni és november 20-án Linznél felmorzsolni. A Karoling Birodalom keleti határvidékét portyáikkal nyugtalanító magyarokat a krónikások egyre inkább démonizálják, s a hunokhoz és avarokhoz hasonlítva – vad kinézetű, nyers húst evő, vért ivó, az újjal és nyíllal félelmetesen bánó – kegyetlen nép sztereotípiájával írják le őket.

A brezalauspurci csata

Bár 900-tól már nemcsak a morvák, hanem a magyarok pusztítása is többször végigsöpör Pannónián, a Karoling-tartomány sorsa 907 júliusában pecsételődik meg. A korabeli évkönyvek csak nagyon szűkszavúan, egy-egy mondatban számolnak be a bajorok súlyos vereségéről. A csata jelentőségét azonban nemcsak a bajor vagy sváb kolostorokban, de még a belgiumi Lobb, vagy a szász Corvey kolostorában is jól érzékelik, s szükségét érzik annak, hogy a 907. évnél, mint az év legfontosabb eseményét feljegyezzék. Az évkönyvek azonban túl azon, hogy hírt adnak Liutpold herceg és a vele harcoló püspökök és grófok haláláról, ritkán pedig a vereség okaként a „babonás büszkeséget" *(supersticiosa superbia)* is felemlítik, további részleteket nem közölnek.

Pedig a katasztrofális vereség nemcsak jelentős területvesztéssel jár – újra az Enns lesz a határ, és az Ennstől keletre eső területek mintegy fél évszázadra elvesznek a Nyugat számára –, de belpolitikai következményei is igen komolyak. Miután a harctéren marad Liutpold herceg, továbbá Theotmar salzburgi érsek, Udo freisingi, és Zacharias säben-brixeni püspök, a IV. (Gyermek) Lajos körül a hatalomért vetélkedő két nagy arisztokrácia család közül az addig vezető Liutpoldin családot a Konradin váltja fel a birodalom tényleges kormányzásában.

Arról, hogy a csatára mikor és hol kerül sor, csak a bajor évkönyvek tudósítanak. Kis bizonytalanság van az időpont megadásában: 907. július 4-én (és/vagy 5-én?), esetleg több egymást követő napon zajlik le. A csata helyszínét csak egyetlen, 1921-ben ismertté vált kortárs salzburgi évkönyv, az *Annales Iuvavenses maximi* nevezi meg: *ad Brezalauspurc*. A szülőhelye latin neve után Aventinusnak nevezett Johannes Turmair (1477–1534) a nieder-altaichi kolostorban őrzött, azóta részben elveszett salzburgi évkönyvek alapján készített jegyzetében (1517) (*Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati* a. 907) *Braslavespurch* alakban, a csata részleteit is tárgyaló történeti művében, az *Annales Boiorum*ban (1517–1521) latinizált *(Vratislaburgium*, *Vratislavia)* és germanizált formában *(Presburg)* is rögzíti.

Mivel a tudós humanista szerző gyakran használ fel – részben máig ellenőrizhető, részben azonban már elveszett – írott forrásokat, munkáját a történészek és hadtörténészek hiteles forrásként kezelik. Ám Aventinus nagy forrásismeretét néha úgy kamatoztatja, hogy a hasonló nevű történeti szereplőket és helyszíneket összekombinálja, s az eseményeket analógiás alapon kiegészíti, vagy akár teljesen új történetet konstruál. Ez utóbbi történik most is, amikor Pannónia Karoling-kor végi történetének egyik főszereplője, Brazlav nevéből képzett *Brezalauspurc* helynevet a *Brezesburg* (1042), *Brezisburg castrum* (1052) > *Prezesburg* > *Pressburg* helynévvel azonosítja, a csata lefolyását pedig – mivel erről a korabeli források mit sem tudnak – teljes egészében Nagy Károly 791. évi, és III. Henrik 1051-ben indított hadjáratainak leírása alapján rekonstruálja. Holott a *Brezalauspurc~Braslavespurch* hely lokalizálása az előtagjában előforduló Breclav~Breslav~Brazlav személynév gyakorisága alapján közel sem egyértelmű – elég a bolgár Preszlavra, a morva Břeclavra, Pozsony *Pressburg* nevére, vagy a lengyel Breslau~Wrocławra gondolni.

Brazlavot 884 óta ismerjük a forrásokból, 892-ben, majd 896-ban szerepel az évkönyvekben, amikor Arnolf az *urbs Paludarum*mal együtt bízza Pannóniát Brazlavra. Többen úgy vélik, hogy Brazlav 892-ben Karoling-hídfőállást és erődöt létesít a későbbi pozsonyi várhegyen, amit a németek róla nevezhettek el *Brezalauspurc*nak, *Brezesburg*nak, s utóbb *Pressburg*nak. A római limes analógiájára elképzelt védekezéselmélet azonban figyelmen kívül hagyja a lehangoló valóságot. Pannóniában nemhogy ellenerőd, de erőd építésének, vagy bármiféle katonai védekezés megszervezésének sem találjuk nyomát, nem véletlen, hogy a morvák a 880-as évek közepétől „farkasok módjára", több hullámban, el-

102. KÉP ▪ Bizánci kard másodlagosan pótolt szerelékkel ▪ *Garabonc-Ófalu (Zala m.) I. 55. sír TGYM 94.470.5. Vas, H: 84 cm*

lenállás nélkül tudnak pusztítani a Karoling-tartományban. És a fuldai krónikás is minden bizonnyal szívesebben adna hírt 892-ben arról, hogy Brazlav Pannónia védelme érdekében egy stratégiailag fontos ponton hídfőállás kiépítésébe kezd a morvák ellen (lásd 900-ban a magyarok miatt gyors ütemben megerősített Ennsburgról szóló hírt – *Ann. Fuldenses* a. 900) mint arról, hogy a bolgárokhoz küldött követeknek Zwentibald Pannóniában lesben álló emberei miatt hatalmas kerülőt kell tenniük, és Brazlav Száva menti területén kell áthaladniuk (*Ann. Fuldenses* a. 892).

Pedig könnyen belátható, hogy amikor Arnolf 896-ban Brazlavra hagyja Pannónia védelmét, reálisan már nem az egész provinciára, hanem csak annak nyugati sávjának megóvására gondol, s abban reménykedik, hogy Brazlav irányításával a „legjobban megerődített" *urbs Paludarum*nál meg tudja állítani az ekkor már a teljes Kárpát-medencét elözönlő magyarokat. Ezért bízza a védelem megszervezését arra az általa többször kipróbált, rátermett katonára, aki pannóniai királyi székhelyén, Mosaburgban a rábízott feladatot nemcsak a Várszigetet megerődítésével teljesíti, de Arnolf hamarosan bekövetkező halála (899) után továbbra is ellátja.

Az ütközet a bajor hadvezetés „babonás büszkesége" miatt katasztrofális vereséggel zárul, Pannónia utolsó védbástyája is elesik, a Karoling-provincia végleg elveszik. A csatában elesettek közül néhányat – a hátcsigolyájukban maradt magyar nyílhegyek alapján – a várszigeti templomok körüli temetőkben temetnek el, a fegyvereitől és drága viseletétől megfosztott többség teteme azonban a Zala és a Kis-Balaton mocsaraiban enyészhet el. A vereség után nemcsak Mosaburg/Zalavár néptelenedik el, de a vonzáskörzetében virágzó nemesi udvarházak urai és a hozzájuk kötődő szolgáló népek is elmenekülnek. A salzburgi érsek és a pannóniai kötődésű nemesi családok a 10. században bajorországi menedékükből igyekeznek pannóniai birtokaik tulajdonjogát érvényben tartani. Mosaburgban és környékén csak azok a családok maradnak, akiknek nincs vesztenivalójuk, s akikre az új uraknak is szükségük van: az élelmiszert termelő, és az egyszerű kézműves-tevékenységekben jártas, közrangú családok.

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Írásos források

A latin nyelven írt birodalmi és kolostori évkönyvek, uralkodók és szentek életrajzai, adománylevelek, zsinati határozatok stb. a 19. század első harmadától a *Monumenta Germaniae historica* köteteiben jelennek meg, modern elérhetőségük: *http://www.mgh.de/dmgh/*. Válogatott magyar fordításuk: Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806). Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest,1998. *Mosaburg*/Zalavárról és a pannon térség keresztény térítéséről az alapvető információk: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, modern kritikai kiadása: Lošek, Fritz: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte. Bd. 15. Hannover, 1997. Bőséges történeti kommentárokkal: Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen.* Ljubljana/Laibach, 2012. Magyar fordításban: Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Lectum Kiadó, 2005. Konstantin (Cirill) és Metód életrajza: *Zwischen Rom und Byzanz*. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita, Bericht von der Taufe Rußlands nach der Laurentiuschronik. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Bujnoch, Josef. Graz–Wien–Köln, 1958.

A legfontosabb összefoglaló történeti és régészeti szakirodalom

Az avar–frank háborúkról és következményeiről: Deér, Josef: Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. In Braunfels, Wolfgang (hrsg.): *Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben.* Bd. I.: Beumann, Helmut (hrsg.): *Persönlichkeit und Geschichte.* Düsseldorf, 1965, 719–791; Váczy, Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974) 1041–1061; Bóna István: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Budapest, 1984. 265–373; 1586–1606; Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988; Pohl, Walter: *Die Awarenkriege Karls des Grossen 788–803*. Militärhistorische Schriftenreihe Heft 61. Wien, 1988.

Az avar méltóságnevekről: Ligeti Lajos: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv,* 82 (1986) 129–151.

Az avar kor végi régészetről: Szőke, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In Daim, Falko (hrsg.): *Awarenforschungen.* Bd. 2. ArchAustr-Monographien Bd. 2. Wien, 1992. 841–968.

A Karoling-adminisztráció berendezkedéséről: Pannóniában Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, 1938. 215–265; reprint 1988, 89–139.

Dopsch, Heinz: Die Zeit der Karolinger und Ottonen. In Dopsch, Heinz (hrsg.): *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land,* Bd. I. Vorgeschichte, Altertum, Mittelalter. Salzburg, (1983) 1999[3]. 157–228; Wolfram, Herwig: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. In Wolfram, Herwig (hrsg.): *Österreichische Geschichte 378–907.* Wien, 1995; Wolfram, Herwig: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Wien–München, 1996. A dunai bolgárok szerepéről: Gjuselev, Vassil: Bulgarisch–fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. *Byzantinobulgarica,* 2 (1966) 15–39. Sabaria civitasról: Tóth, Endre: Die karolingische Burg von Sabaria–Szombathely. *Folia Archaeologica,* 29 (1978) 151–182.

Priwina, Chezil, Nitra, Mosaburg történetéhez: Cs. Sós, Ágnes: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert.* Münchner Beiträge Bd. 22. München, 1973; Štih, Peter: Priwina: Slawische Fürst oder fränkischer Graf? Ethnogenese und Überlieferung. *Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,* 31 (1994) 209–222;

Tóth, Endre: Mosaburg und Moosburg. *ActaArchHung,* 51 (1999/2000) 439–456; Fusek, Gabriel – Bednar, Peter: Die (vermutete) Kirche am Burgberg von Nitra (Slowakei). In Pippal, Martina – Daim, Falko (hrsg.): *Frühmittelalterliche Wandmalereien aus Mähren und der Slowakei.* Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. Innsbruck, 2008, 31–45. Konstantin (Cirill) és Metód tevékenységéről: H. Tóth Imre: *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése*. Gyorsuló idő. Budapest, 1981. *Brezalauspurc* lokalizálásáról: Boba, Imre: Braslavespurch: Bratislava or Braslav's Burg: Zalavár? *Ungarisches Jahrbuch,* (1989) 9–23.

A Karoling-kori Pannónia és Mosaburg/Zalavár régészeti emlékanyagáról: Friesinger, Herwig: *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich*. MPrKom Bd. 15–16 (I.) 1971–1974; Bd. 17–18 (II.) 1975–1977; Sós, Ágnes – Bökönyi, Sándor: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár.* ArchHung 41 (1963); Cs. Sós Ágnes: Zalavár az újabb ásatások tükrében. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet.* Budapest, 1994. 85–90; Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel. 1. Budapest, 1994. 99–107; Szőke, Béla Miklós: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. *CommArchHung,* 1992. 125–158; Szőke, Béla Miklós – Éry, Kinga – Müller, Róbert – Vándor, László: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal.* Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. *Antaeus,* 21 (1992); Szőke, Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus,* 31–32 (2010) 9–52.

Egyes leletek és leletcsoportok

A blatnicai leletről: Arbman, Holger: Blatnica und Vaage. *Památky Archeologické,* 53 (1962) 331–338; Benda, Klement: Karolinská zložka blatnického nálezu. *Slovenská Archeologia,* 11 (1963) 199–222.
A Cundpald-kehelyről: Szőke, Béla Miklós: Der Cundpald-Kelch – Wege und Umwege in der Forschung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 59 (2008) 347–366.
Az Alföld 9. századi kerámiájáról: Szőke, Béla Miklós: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 32 (1980) 181–203; Fiedler, Uwe: Zur Datierung der Sielungen dr Awaren und der Ungarn nach der Landnahme. Ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes. *Zeitschrift für Archäologie,* 28 (1994) 307–352; Herold, Hajnalka: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. *Varia Archaeologica Hungarica,* 14 (2004)
Vörs-Papkertről: Költő, László – Szentpéteri, József – Bernert, Zsolt – Pap Ildikó: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at the early medieval cemetery of Vörs-Papkert B. In Heinrich-Tamáska, Orsolya – Straub, Péter (eds): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia. Castellum Pannonicum Pelsonense t. 4. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/ Westf. 2
Sopronkőhidáról: Török Gyula: *Sopronkőhida IX. századi temetője* (The Cemetery of Sopronkőhida in the 9th Century). Fontes Archaeologici Hungariae Budapest, 1973; Szőke, Béla Miklós: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 31 (1979) 51–103.
A Karoling-kori kőfaragványokról: Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Gyűjtemény,* 2 (1990) 147–187.
Zalavár-Récéskút keltezéséről: Cs. Sós, Ágnes: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961-63. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 21 (1969) 51–103; Tóth Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-építészettudomány,* 5 (1974) 617–630. Szőke Béla Miklós: Zalavár. *ZalaiGyűjt,* 6 (1976) 69–103.
Zalaszabar-Borjúállásról: Müller, Róbert: Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungarn, Komitat Zala) SPFFBUE 40 (1995) 91-100.
A Hadrianus mártír zarándoktemplom ablaküvegleleteiről: Szőke, Béla Miklós – Wedepohl, Karl Hans – Kronz, Andreas: Silver-Stained Windows at Carolingian Zalavár, Mosaburg (Southwestern Hungary). *Journal of Glass Studies,* 46 (2004) 85–104.
A Hadrianus mártír zarándoktemplomnál talált harangöntőmintáról: Benkő, Elek: Die karolingerzeitliche Glockengußgrube von Zalavár (Kom. Zala, Ungarn). *Jahrbuch für Glockenkunde,* 17–18 (2005–2006) 1–11.
Gregorios érsek ólombullájáról: Kiss Etele: Ólombulla. In Takács, Imre (ed.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon* (Benedictine Monasteries in Medieval Hungary) Pannonhalma, 2001. 61.

A könyv alapjául szolgáló kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alap (K-43125, 68104 és 100688) támogatta.

RÖVIDÍTÉSEK
BM Balatoni Múzeum, Keszthely
MNM Magyar Nemzeti Múzeum
RRM Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár
SM Soproni Múzeum
TGYM Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

Bárány Annamária – Vörös István

ÁLLATCSONTLELETEK MOSABURG/ZALAVÁRRÓL

A 9. században, Zalavár-Várossziget történetének legvirágzóbb időszakában a Kis-Balaton öbölrendszere még szervesen kapcsolódott a Balatonhoz. Az öböl lefűződése csak a 19. század elején, emberi beavatkozás következtében történt meg. A települést mocsaras, jelentősen ingadozó vízszintű vidék veszi és vette körül. Közvetlenül a felszín alatt fiatal, néhány tízezer éves löszös üledék, tőzeg és lápi agyag fekszik. Tengerszint feletti magassága, a Zalavári-hát legdélibb nyúlványaként, alig haladja meg a 120 métert, amely a Kis-Balaton felé tovább csökken. A Várossziget benépesülésében nagy szerepet játszott a víz, amely egyrészt táplálta, másrészt védte a települést.

Zalavár-Városszigeten a 840-es években a Karoling Birodalom legkeletibb tartományának egyházi-világi központja épült ki, ahol a nagyszámú helyben élő lakosság és az ide zarándokoltak tömegeinek élelmiszer-ellátását kellett biztosítani. Az a hatalmas „elfogyasztott" állatállomány, amelynek csontmaradványait a feltárások során összegyűjtötték nem tenyészhetett a Várossziget területén, magán a szigeten nem folyt állattartás. A központot a Zalát övező hátságokon és a környező szigeteken létesített kisebb szolgálónépi települések lakói látták el megfelelő élelmiszerekkel. Az állatcsontleletek az itt élők állattartási és táplálkozási szokásairól és életmódjáról tanúskodnak.

A 9. század elején összeállított, a királyi birtokok tisztségviselői számára készült „birtokigazgatási kézikönyv" *(Capitulare de villis vel curtis imperii)* az állattartással kapcsolatos feladatokat is részletezi. Innen tájékozódunk a konyhák, sütőházak, istállók és ólak építési kötelezettségéről, innen ismerjük az ételek közül a sült és főtt ételeket, a nyársra húzott húsokat, szalonnát, kolbászt, sózott húst, halpástétomot, a sertésből, kövér juhból és hízott ökörből származó zsír kinyerését. Értesülünk az utazási célra tartott ökörfogatokról, igás- és nyergesló tartásáról, vagy a juh és a kecske tartásának körülményeiről, a bőrökkel és a szarvakkal való kötelező elszámolásról. A farkasokról állandóan jelenteni kellett, irtották őket, és a bőröket be kellett mutatni. Valószínűleg ez lehetett az irányadó a Zalavár-Városszigeten is.

A Zalavárról előkerült csontanyag többsége (89%) Karoling-kori, kisebb százalékban Árpád-kori objektumokból származik. A Karoling-kori csontanyag egy része a Várossziget tereprendezése során, másodlagosan került az objektumok betöltésébe.

A lelőhely archaeozoológiai leletanyaga kivételes, egyrészt, mert Zalavár történetének Karoling-korszaka rövid, mindössze két-három emberöltő időtartamú, másrészt, mert Zalavár egy nyugati kultúrkör keleti pereme volt, ahol több, eltérő területről származó népesség képviselői fordultak meg, telepedtek le. Ez a változatosság tükröződik az állatcsontanyag összetételén is.

Összesen huszonegy házi és vad emlősfaj csontjai kerültek elő Mosaburg/Zalavár területéről. Összehasonlítva a két csoportot, a vadászott állatok fajösszetételükben, a házi emlősök előfordulásuk mennyiségében bizonyultak gazdagabbnak. A lelőhelyről származó állatcsontok 93%-a háziállaté volt, melyek nyolc fajhoz tartoztak: szarvasmarha, juh, kecske, sertés, ló, szamár, kutya és macska. A csontok 7%-a vadászott állatoké, melyek 13 fajhoz tartoztak: őstu-

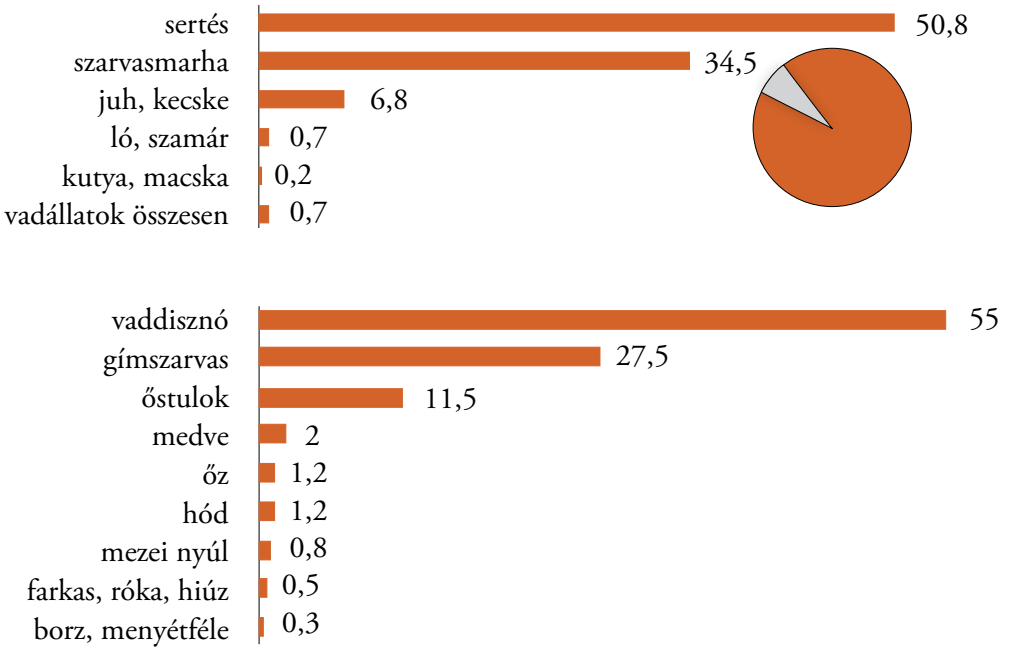

1. KÉP ▪ Mosaburg/ Zalavár. Az állatcsont-anyag mennyiségi és állatfajonkénti eloszlása (%)

lok, gímszarvas, őz, vaddisznó, róka, farkas, vadmacska, hiúz, menyétféle kisragadozó, borz, barnamedve, hód és mezei nyúl. Az egyes fajok előfordulásának gyakoriságát az 1. KÉP szemlélteti, az állatok marmagasságának értékei az 1. táblázatban találhatóak.

HÁZIÁLLATTARTÁS

Zalaváron az állatcsontok és azon belül a háziállatcsontok között is a leggyakoribb állatfaj a sertés volt. Háziállatok közül a második leggyakoribb a szarvasmarha, ezt követi jóval kisebb arányban a juh és a kecske, majd a szamár és a ló és végül legkisebb arányban a kutya és a macska. Ez a sorrend és különösen a sertésdominancia, a lelőhelyre nézve egyedi, emellett jól tükröződik és csak ritkán tér el az egyes objektumok leletanyagának összetételében is.

Sertés

Mosaburg/Zalavár területén a nagy mennyiségben fogyasztottak sertéshúst. A sertéscsontok mennyisége az összes előkerült állatcsont

1. TÁBLÁZAT Állatfajok marmagasság értékei Mosaburg/Zalaváron (cm)

FAJ	NEM	MARMAGASSÁG (CM)		
		Átlag	Minimum	Maximum
Sertés	nőstény	74	63	80
	kan	85	81	90
Szarvasmarha	tehén	109	98	122
	bika + ökör	124	120	130
Juh	nőstény	57	52	60
	kos	64	60	68
Kecske	nőstény + bak	65,5	62	68
Ló	kanca+mén	138,2	124	152
Kutya			54	65
Vaddisznó	nőstény+kan	101,9	80	111,4
Gímszarvas	tehén+bika		132	158
Őstulok	tehén + bika		138	140

2. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár. Sertés- (1) és vaddisznó- (2) koponya töredéke

felét teszi ki (50,8%). A feltárt objektumok 98%-a tartalmazott sertéscsontokat. A Várszigeten talált csontok 93%-a az állatok magas hústartalmú testrészei, ezek a fej, a „lapocka" (lapocka-kar-alkar) a „comb" (csípőcsont-combcsont-szárcsont) és a törzs (csigolya-borda) maradványai. A kisebb hústartalmú testrészek, a lábvégek (kéztő és kézközép, a lábtő és lábközép, valamint a lábujjak) csontjai csupán 7%-a volt a magas hústartalmúaknak. A sertéshúst a szolgáló falvakból szállították a központ területére, ahol elkészítették és elfogyasztották. A Mosaburg/Zalavárt körülvevő terület ideális volt a sertéstartásra. A sertések jól hasznosítják a vizenyős legelőket, ahol giliszták, férgek kitúrásával, csigák felszedésével állatifehérje-igényüket és ásványianyag-szükségletük egy részét is fedezni tudják és nyáron hőfeleslegük leadására dagonyát, fürdőhelyet találnak. A természetes állapotában meglévő Kis-Balaton sertéstartására még a 18–19. században is jellemző volt, hogy „őszig járta a nyáj a szigeteket, a mocsarakat, míg ősztől, sok esetben egész télen át, a makkos erdő tartotta őket".

A sertéseket jellemzően 2–3 év alatti korukban vágták le. A csontok döntő többsége – a hosszúcsontok csontosodási fázisa alapján – fiatal egyedektől származik. Ezeknél a sertéseknél a felső és az alsó csontvégek még nem csontosodtak el, ezért hiányoznak. A hosszúcsontok középső (diaphysis) részéből pedig nem lehet marmagasságot számítani. A zalavári sertések méreteit ezért legtöbbször a kéz-, és lábközép- (metacarpus, metatarsus), illetve a lábtőcsontok (astragalus, calcaneus) hosszúságméreteiből számított marmagasságokból ismerjük.

A csontméretek alapján a zalavári sertések marmagassága a kocák esetében 63 és 80 cm (átlag 74 cm), a kanok esetében 81 és 90 cm közé (átlag 85 cm) tehető. Ezek feltűnően magas értékek, melyek megközelítik a vaddisznók testmagasságát, azonban jóval elmaradnak a mai házi sertések méreteitől.

A házisertés-koponyatöredékek jellegükben – a kisebb méretek és a rövidebb arckoponya ellenére – a vaddisznókoponyákkal mutatnak hasonlóságot (2. KÉP). A fogazat mérete a házi és a vad faj esetében élesen elkülönül egymástól. Kivételnek számítanak

3. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár. Sertésállkapocs kóros elváltozással

egyes házi sertés kanok alsó szemfogai, melyeknek méretei a vaddisznóéval közel azonosak és az alsó állkapcson pathologiás elváltozást okoztak (3. kép).

A rövid, magas corpusú mandibulák külső falán – az M_2, illetve az $M_{2/3}$ alatt mogyorónyi nagyságú – kiemelkedés (protuberantia) található. Ennek oka az alsó caninus (agyar) gyökerének túlnövése. A félkörben megnyúlt caninus gyökérvége oldalra fordulva kinyomta a mandibula külső falát. Extrém esetben a harántgyűrűkkel torzult caninus gyökérvége a kiemelkedés tetejét áttörte, ami miatt nagyméretű sipolynyílás keletkezett. Az élő állaton – feltételezhetően – a szájüreg belső nyálkahártyáját is perforálta, és a pofa külső bőrrel borított falán is látható elváltozást okozott. Korábban ezeket a kan sertéseket önálló fajtának tekintették, mára pathologiás elváltozásnak bizonyult.

Különbség figyelhető meg a zalavári házisertés-lapockák ízületi vápájának alakjában is. A jelenség a lelőhelyre nézve nem egyedülálló, de a sertéspopuláció nagysága miatt jól vizsgálható. Az egyik típus esetében az ízületi vápa keresztmetszete szabályos kör, a másik típus esetében lapos ellipszis alakú. Előzetes feltevés szerint ez utóbbi a vad alakkal mutat közelebbi rokonságot.

Mosaburg/Zalavár sertésállományának egyedeit az ék alakú (egyenes arcprofilú), relatíve nagy fej, a kisméretű (microdont) fogazat és a hosszú megnyúlt végtagok jellemzik.

Szarvasmarha

A településen a második leggyakoribb háziállat a szarvasmarha (34,5%). A sertéshez hasonlóan szinte minden objektum tartalmazott szarvasmarha-maradványt. A Vársziget környéki magasabb fekvésű, jó vízellátású, bőtermő, változatos pázsitfüvekből álló legelők alkalmasak voltak a szarvasmarhatartásra. A szarvasmarha-állományt rendkívül változatos testalkatú és szarvcsaptípusú egyedek alkották (4. kép). A tehenek marmagassága 98 és 122 cm (átlag 112 cm), a bikáké és ökröké 120 és 130 cm (átlag 124 cm) között változott. A településen mind a négy méretkategóriába tartozó testmagasságú egyed előfordult: a kicsi, az alacsony, a közepes és a nagyközepes. A zalavári szarvasmarha-állomány eltérő testfelépítésű és testalkatú egyedeinek hasznosítása is különböző volt. A sertéssel ellentétben a szarvasmarhacsontok között a kisebb húshasznú testrégiókból származó csontok is nagy arányban fordultak elő. Az élő szarvasmarháknak az igaerejét és a tejét, a levágottnak a húsát és a bőrét is felhasználták. A tej hasznosítását erősíti az a tény is, hogy a szarvasmarhacsontok többsége tehenektől származik.

Juh és kecske

A Mosaburg/Zalaváron előkerült juh-, és kecskecsontok mennyisége jóval kevesebb, mint az előző két fajé, mindösszesen 6,8%. Mindkét faj maradványai között kevés az ép hosszúcsont. A juhok mar-

4. kép ▪ Mosaburg/Zalavár. Szarvasmarha- (1–2), juh- (3) és kecskeszarvcsapok (4)

5. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár. Szamár kézközépcsontja

2. TÁBLÁZAT Juh- és kecskeszarvcsapok méretei és tagolásuk Mosaburg/Zalaváron (mm)

	HOSSZ (MM)	NAGYÁTMÉRŐ	KISÁTMÉRŐ	BÁZISKÖRMÉRET	
	Juhszarvcsapok				
I.	35–60	22–30	16–23	60–85	csökevényes
II.	85–120	28–45	21–30	87–120	
III.	150–350	44–70	32–45	122–170	csigás
	Kecskeszarvcsapok				
I.	100–150	30–37	17–25	80–100	nőstények
II.	180	43–50	26–31	108–120	
III.	190–250	50–65	30–40	126–165	bakok

magassága a nőstényeknél 52 és 60 cm (átlag 57,7 cm) a kosoknál 60 és 68 cm (átlag 64 cm) közé esnek. A kecskék marmagassága 62–68 cm (átlag 65,5 cm) között változik. A kiskérődzők testfelépítése és nagysága egységesen közepes testméretűnek mondható. Állománybeli eltérést a szarvcsapok, különösen a juhszarvcsapok esetében lehet megfigyelni. Vannak csökevényes, „kecskeszarvszerű" és hatalmas csigás szarvcsapok (4. KÉP). A kecskék szarvcsapja nagy, erőteljes, ún. aegagrus típusú volt (4. KÉP).

A juh- és a kecskeszarvcsapok mérettartománya hármas tagolású, méreteiket a 2. táblázat mutatja.

Ló

A település területéről származó lócsontok száma az összes állatcsontnak csupán 0,6%-a. Előfordulásuk az Árpád-kori objektumokban gyakoribb, mint a Karoling-korszakban. A lovak marmagassága 124 és 152 cm között változott, a mellső lábközépcsontok karcsúsága karcsú és középkarcsú volt. Szembetűnő a marmagasságukban jelentkező 28 cm-es méretkülönbség. A testmagasságuk alapján a zalavári lovak az ún. Vitt-féle méretkategória 5 csoportjába sorolhatók: ezek a kicsi, az alacsony, a közepes, a magas és a nagy lovak csoportja. A 124 cm-es kicsi és a 152 cm-es nagy ló – jelenlegi ismereteink szerint – nyugati származású volt.

Szamár

A feltárt csontok között a szamárleletek nagyon ritkák. Egy Árpád-kori kézközépcsont hosszméretéből számított marmagasság alapján egy 121,7 cm magasságú egyed volt azonosítható (5. KÉP).

Kutya és macska

A zalavári kutya- és macskaleletek száma szintén nagyon alacsony, az összes állatcsont 0,2%-a. Az egész csontvázak ritkák, gyakrabban koponyatöredékek, bordák és végtagcsontok kerültek elő. A zalavári kutyák a közepes és a nagyméretű fajták közé tartoztak, marmagasságuk 51 és 65 cm közé esett. A nagymé-

retű kutyák közé sorolható többek között az agár is, amely típushoz tartozó koponya az Árpád-kori leletanyagból került elő 1951-ben.

A macskaleletek, a szamárhoz hasonlóan csak szórványosan fordultak elő. Egy, a lelőhelyről származó töredékes koponya kisméretű egyedhez tartozott.

VADÁSZAT

A Mosaburg/Zalavár területéről származó hús- és prémvadakat élőhelyük alapján három csoportba lehet osztani. Lombos elegyes erdők vadjai a gímszarvas, a vaddisznó, a barnamedve, a borz és a vadmacska. Ugyanennek az erdőtípusnak a szélét kedveli az őz és a mezei nyúl. Ritkás erdőkkel, bozóttal tarkított ligeterdő lakója volt az őstulok, puhafaállományokkal kísért folyó- és tóparton él a hód. A róka, a nyest és a farkas kozmopolita csúcsragadozók, gyakorlatilag mindenütt megtalálhatók.

A vadászott állatok közül a legdominánsabb, az előkerült vadállatcsontok több mint fele a vaddisznóé volt. Ezt követte a gímszarvas és az őz, majd az őstulok. Ezután jóval kisebb mennyiségben fordult elő a barnamedve és a hód, majd közel egyenlő arányban a mezei nyúl, menyétféle kisragadozó, a róka, a farkas, a borz és végül eddig egyetlen csonttal képviseltette magát a hiúz. A vadászott állatok 95%-a volt húsvad, míg csupán 5%-a volt prémvad.

Vaddisznó

A vaddisznócsontok gyakorisága 55%. A zalavári vaddisznók óriási méretűek, marmagasságuk 80 és 111,4 cm (átlag 101,9 cm) között mozog. Elsősorban a húsukért vadászták őket, ritkább esetben csontjaikat csonteszközök készítéséhez használták fel.

Gímszarvas

A második leggyakoribb vad a gímszarvas (27,5%). Az állat húshaszna mellett ugyanakkora jelentőséggel bírt a leggyakoribb csonteszköznyersanyagként felhasznált gímszarvasagancs. A zalavári gímszarvasok 132 és 158 cm közötti marmagasságúak, nagyméretű egyedek voltak. Testméretük elérte, némely esetben felül is múlta a nyugat-európai gímszarvasok testméretét.

Őstulok

A harmadik leggyakoribb vad az őstulok volt (11,5%). Jelenlegi ismereteink szerint az őstulok legkésőbbi előfordulása Zalavárhoz köthető. A 138–140 cm marmagasságú vadállatokat elsősorban húsukért vadászták. Emellett előkerültek megmunkált őstulokcsontok, illetve gyakrabban gödörbe dobott ép őstulokszarvcsapok is (6. kép).

Barnamedve

A barnamedve legjellemzőbb élőhelye a lombos- és fenyőerdő öve. A magyarországi kora középkori barnamedveleletek is többnyire ilyen régiókból származnak. Bár a legújabb korból ismertek mocsaras vidékeken élő medvepopulációk, általánosságban Mosaburg/Zalavár földrajzi környezete nem volt kedvező a barnamedve megtelepedésére. Ennek ellenére szép számmal származnak leletei a lelőhelyről (7. kép). A vadászott állatok 2%-a barnamedve. A csontok nagy része a nyúzás után a bőrben maradó kéz- és lábközépcsontok voltak, bizonyítva, hogy állatoknak elsősorban a bőrét szállították a településre. Az ezek mellett előforduló végtagcsontok a medve húsának elfogyasztásáról is tanúskodnak.

6. kép ▪ Mosaburg/Zalavár. Őstulokszarvcsapok

7. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár. Barnamedveleletek. *1–3. kéz- és lábközépcsontok, 4. alkarcsont, 5. sarokcsont, 6. karom, 7. csípőcsont*

Őz

A Mosaburg/Zalavár területén talált őzmaradványok száma jóval kevesebb, mint a gímszarvasoké, a vadállatcsontoknak csupán 1,2%-a. A gímszarvashoz hasonlóan húsáért vadászták, csontjait eszköznyersanyagként is felhasználták. Többnyire agancsa és kisebb húshasznú végtagcsontjai jelennek meg az állatcsontanyagban. Utóbbiakból számított marmagasság értékeik: 76,3 cm és 72,9 cm.

Hód

A lelőhely jellemző prémes vadja a hód, aránya a vadászott állatok mennyiségének 1,2%-a volt. A hódot prémjéért, pézsmájáért vadászták.

Mezei nyúl

Zalavár területéről származó vadállatcsontok 0,8%-a mezei nyúl volt. Húsát, prémjét egyaránt felhasználták.

Farkas, vörös róka, vadmacska, hiúz

A farkas, a róka, a vadmacska és a hiúz, négy csúcsragadozó ún. prémvad. Előfordulásuk nem volt gyakori, a vadállatcsontok mennyiségének csupán 0,5%-a. A farkasokat az oklevelek tanúsága szerint jelenteni kellett, a háziállat-állomány védelme érdekében irtották is őket. A vadmacskától csupán egy kifejlett egyed 4 db csontja került elő. A hiúztól jelenleg egyetlen jobboldali állkapocstöredék származik (8. KÉP). A hiúzleletek jelenléte a magyarországi régészeti, azon belül a középkori leletanyagokban, rendkívül ritka. Mivel a hiúz élőhelye a középhegységek nagy kiterjedésű, sűrű erdősége, az állkapocstöredék valószínűleg az állat lenyúzott bundájában kerülhetett Zalavár területére.

8. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár. Hiúzállkapocs-töredék

Borz, menyétfélék
A borz és a menyétfélék (nyest vagy nyuszt) aránya 0,3%. Az állatokat prémjükért vadászták. A nyest- és a nyusztcsontok elkülönítése nehéz, ellenben élőhelyük és emberhez való viszonyuk nagyon különböző.

Halak, madarak
A madár- és halcsontok gyakorisága ca. 1-2%. A csontok meghatározása folyamatban van. A sokszor kapitális méretű halak közül a leggyakoribb volt a harcsa és a ponty, ritkább a fogassüllő. Előzetes vizsgálatok alapján madarak közül a házi tyúk és a házi lúd csontjait lehetett azonosítani.

CSONTESZKÖZÖK

Zalaváron a jelenleg feldolgozott ca. 60 000 állatcsont között 825 db csonteszköz volt. Az eszközök nyersanyagául vad- és háziállatok csontjait egyaránt felhasználták (9. KÉP). Az eszközök legnagyobb számban (552 db) gímszarvasagancsból és csontokból készültek (10. KÉP). A csontműhelyek leletanyagából félkész vagy befejezett csonteszközöket ismerünk: ezek agancslemezek, sótartók, fésűk, könyvfedél- és ládikaveretek, késnyelek, tubusok, bogozók voltak. Az agancseszközök mellett juhlábszárcsontból készült ún. „csontárak" fordultak elő jelentős mennyiségben. Eddig összesen 201 db csontár került elő, melyek közül 129 készült juhlábszárcsontból. Az árak megmunkálását egységes technikával végezték: a csont alsó végdarabját különböző mértékben lefaragták, a középdarab egyik oldalát kihe-

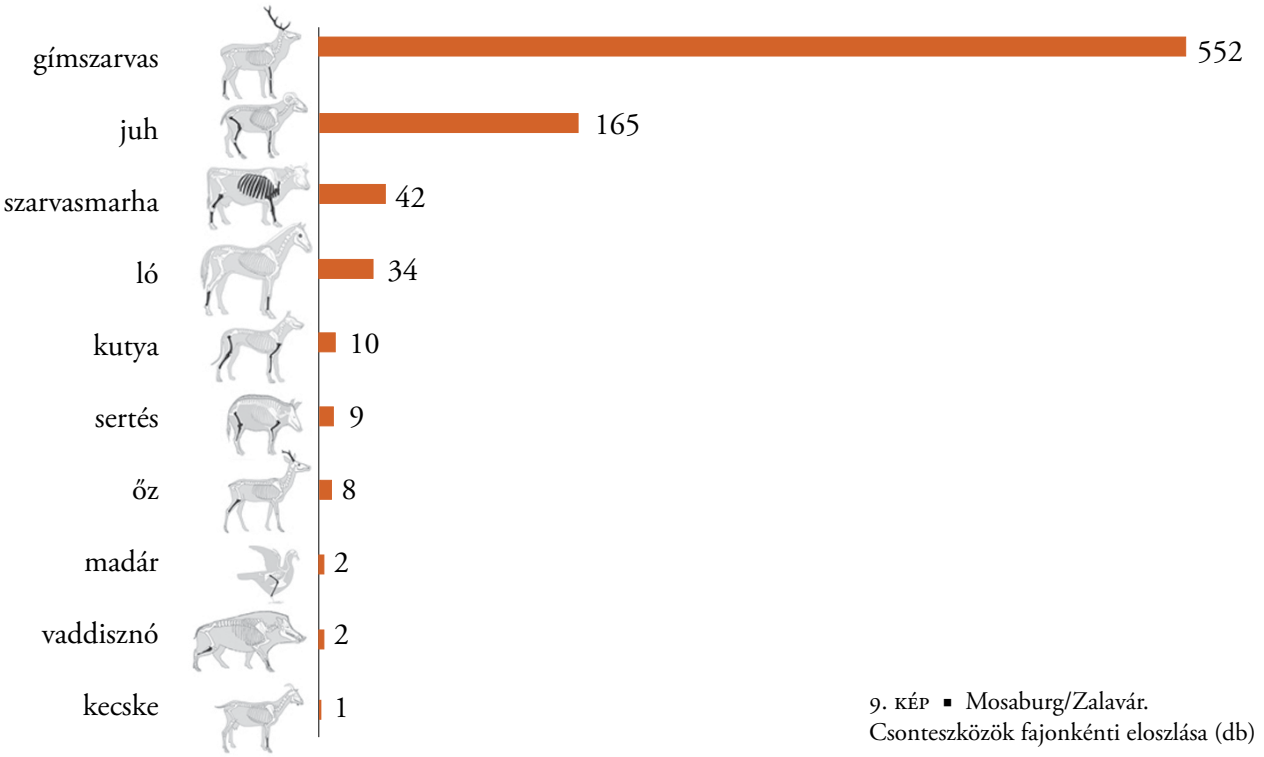

9. KÉP ▪ Mosaburg/Zalavár.
Csonteszközök fajonkénti eloszlása (db)

gyezték és lecsiszolták. A csontárak hossza szélsőségesen változó 5,7–15 cm (átlag: 8,6 cm, leggyakoribb érték: 8,2 cm), ami a felhasználás jellegével és a kopás mértékével függhet össze (11. kép).

AJÁNLOTT IRODALOM

Bökönyi Sándor: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In Sós, Á. – Bökönyi S.: Die Ausgrabungen von Géza Fehér in Zalavár. *Archaeologia Hungarica* XLI. Budapest, 1963, 313–386.

Bökönyi Sándor: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest, 1974.

Brehm, Alfred: *Az állatok világa. Emlősök.* V. kötet. Szerk. Éhik Gy. Gutemberg Könyvkiadóvállalat, Budapest, é. n. [1929].

Szőke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár. In Vándor L. szerk.: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum Állandó Kiállítása.* Katalógus. Zalaegerszeg, 2002, 89–124.

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. *Somogyi Almanach*, 27–29. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1973.

Vörös István: Knochenfunde aus dem 9.–12. Jh. auf der Insel Kövecses von Mosaburg-Zalavár. In Cs. Sós Á.: Zalavár – Kövecses Ausgrabungen 1976–78. MNM. *Rég.Füz.* Ser. II. 24. 1984, 111–137.

10. kép ▪ Mosaburg/Zalavár. Megmunkált gímszarvasagancs-töredékek

11. kép ▪ Mosaburg/Zalavár. Csonteszközök

Grynaeus András

FAMARADVÁNYOK A 9. ÉS 10. SZÁZADBÓL

A régész és a régészet számára kulcskérdés a földből előkerült maradványok korának meghatározása. Ez akkor a legkönnyebb, amikor jól keltező lelet (így felirat, pénz) is előkerül. Az esetek többségében azonban nem ez a helyzet, és ilyenkor segítenek a régészet hagyományos módszerei: a rétegviszonyok (sztratigráfia) és a tárgytípusok (tipológia) elemzése. De sokszor ezek sem tudnak elegendő információt adni, ezért kérték és kérik a kutatók manapság egyre gyakrabban a természettudósok támogatását, pl. a radiokarbon vagy archaeomágneses kormeghatározás révén. Ebbe a természettudományos kormeghatározási eljárássorba tartozik a dendrokronológiai is, ami a famaradványok évgyűrűinek segítségével végzett kormeghatározási eljárás.

A dendrokronológia a fák azon sajátosságára épít, hogy ezeknek a növényeknek az életműködése a mérsékelt éghajlati övön belül szakaszos (télen „alszanak") így a növekedésük is szakaszos, és ez a testükben évgyűrűk formájában jól felismerhető. Mivel az egyes évek növekedését és így az évgyűrűk vastagságát a környezeti hatások (hőmérséklet, a csapadék mennyisége és eloszlása, napfénymennyiség stb.) erősen befolyásolják, minden egyes évhez egyedi „növekedésmennyiség", azaz évgyűrűvastagság tartozik. A hatások többsége nagy területen jelentkezik, így egy-egy területen az azonos fajú fák azonos vastagságú évgyűrűket növesztenek. Ezzel az eljárással lehet az évgyűrűket keltezni. Ha szerencsénk van, és nem távolították el a fa száradása során általában lehulló kérget, akkor az utolsó évgyűrű a felhasználás évével azonos, így az adott régészeti objektum évre pontosan is keltezhetővé válik. Ez a 9–10. század történetét kutató régészek és történészek számára komoly segítség lehet, hiszen ebben a korszakban sok esetben évtizedek, vagy ennél rövidebb időszakok alatt is történhettek lényeges változások, melyek keltezésére a hagyományos régészeti eljárások nem elég kifinomultak.

Természetesen ennek a „régészeti bölcsek kövének" tűnő eljárásnak is vannak korlátai. A legfontosabb: famaradványra van szükség… Izgalmas kérdés, hogy megmaradhat-e régészeti korokból származó fa az éghajlatunkon, hisz mindenki tudja, hogy a fa korhadásra hajlamos. Ezt modern vegyszerekkel késleltetni, akadályozni tudjuk, de ezek az anyagok nem álltak eleink rendelkezésére. A korábbi korok emberei által felhasznált gerendák, cölöpök, deszkák két szélsőséges esetben mégis jó állapotban maradnak meg évszázadokon vagy akár évezredeken át: ha teljesen száraz vagy ha teljesen nedves közegbe kerülnek. Teljesen száraz közeg esetén nem csak a nálunk nem létező sivatagra kell gondolnunk, hanem az épületek falára is. Egy jól elkészített kőfalba beépítve, befalazva ilyen körülményeket találunk. Sajnos a 9–10. század időszakában a Kárpát-medencében megforduló népek kevés olyan emléket hagytak ránk, melyek érdemi kőfalmaradványokat tartalmaznak. Első pillantásra a másik véglettel sem állunk ilyen jól, hisz nincsen tengerünk. De a tavaink vagy mocsaras területeink (pl. a Kis-Balaton vidéke), sőt folyóink is sok faemléket őriztek meg a különféle korokból. A talajvíz is megakadályozza a fa pusztulását, így mindaz, ami elég mélyen van ahhoz, hogy az el-

telt évszázadok során folyamatosan víz alatt legyen, az megőrződik, megőrződött napjainkig. Ebből eredően a korszak dendrokronológiai mintaanyagában egyaránt szerepel palánkfalszakasz anyaga, vagy különféle mélyen a földbe vert cölöpök darabja éppúgy, mint kő hiányában fából ácsolt szerkezetű kutak anyaga. Ritka leletként boronaház néhány gerendája és egy dorongút maradványai is elemezhetők voltak az utóbbi években.

A korszak végének sajátos emlékei az elszenesedett gerendákat tartalmazó földvársáncok. Az 1960–1970-es években számtalan ilyen feltárására került sor, viszont az akkor megfigyelt, dokumentált, szenült famaradványok mára elpusztultak. Ezért volt szerencsés a honti ispánsági vár területén zajlott leletmentés, amely során ilyen maradványok is kerültek elő.

A második korlát, ami megkeseríti a tudósok életét, e maradványok mérete. Ugyanis akkor, és csak akkor használható a dendrokronológia, ha elegendő számú évgyűrűt tartalmaz a maradvány. Ez a bűvös szám a 30. Sok-e ez a 30 évgyűrű? Attól függ milyen életkörülmények között élt a fa. Ha rossz, számára kedvezőtlenek voltak a körülmények, vagy ezek egy része, akkor a növény nem tudott jól, szépen fejlődni, azaz keskeny évgyűrűket növesztett. Így egy araszos darabon akár 100 évgyűrűt is találhatunk. Ha viszont kedvező helyen nőtt (és e „szép” fa megtetszett az építőanyagot kereső favágónak), akkor ennél lényegesen kevesebb is lehet benne, akár 30-nál is kevesebb.

A mai kutatók munkáját megnehezíti az is, hogy az egykori favágó, felhasználó mit csinált a fával? Kivágta a fatörzset, kihegyezte és cölöpként felhasználta? Vagy félbevágás után tette ezt? Esetleg esztétikai szempontokat is érvényesítve négyzetesre lebárdolta? Az első esetben a teljes korong, és az összes évgyűrűvastagság-adat a kutatók rendelkezésére áll. A második esetben csak a fele. A harmadikban pedig az adatok egy része elveszett a faforgácsok alakjában.

De az is előfordul, hogy nem gerenda készült a kivágott fatörzsből, hanem deszka. És ezeket hogyan vágták ki a fatörzsből? Húr irányba, leszeletelve a rönköt, ahogy ma teszik, vagy sok hulladékkal járó módon, sugárirányban? Ugyanis a húr irányba vágott deszka előállítása gazdaságos, mert így nyerhető ki a rönkből a legtöbb anyag, viszont az ilyen vetemedik, deformálódik a száradás során, szemben a sugár irányban, sok veszteségbe menő anyag árán kivágott társaival.

1. KÉP ■ Gerendákból ácsolt védőfal (paliszád) maradványa Zalavár-Várszigeten *(Szőke Béla Miklós felvétele)*

A harmadik, az eljárás alkalmazását nehezítő korlát, hogy az egyes fafajok környezeti reakciója eltérő, így növekedésük is eltérő lesz. Ezért csak az azonos fajú maradványok hasonlíthatók össze egymással. A famaradványok vizsgálata tehát a szöveti képre alapozott fafaj-meghatározással, a xylotómiai elemzéssel kezdődik. Így megismerjük az adott korszak növényzeti képét, pontosabban ennek azt a szeletét, melyet az egykori emberek hasznosítottak, életük részévé tettek belőle.

A tervszerű és folyamatos dendrokronológiai kutatás Magyarországon kb. két évtizedes múltra tekint vissza. A megvizsgált 9–10. századi maradványok zöme deszkából vagy félbehasított farönkökből készült, faácsolatú kutakból származik. A kivételt egy Kaposvár környéki avar korinak meghatározott kút képviseli, amely egy bodonkút volt, azaz a kút szerkezetét egy kivájt fatörzs alkotta. Cölöpök, paliszádszakaszok Zalavárott kerültek elő nagyobb mennyiségben (1. KÉP). Ez a lelőhely, és a körülötte lévő

2. KÉP ▪ Fával bélelt 9. századi kút Zalavár-Várszigeten *(Szőke Béla Miklós felvétele)*

mocsaras terület őrizte meg egy dorongút maradványait is.

A maradványokból származó minták mindegyikén elvégeztük a szöveti képre alapozott fafaj-meghatározást. Az így kirajzolódó fafajkép elég „egyhangú": szinte kivétel nélkül tölgyfamaradványok kerültek elő. Az eddigi kutatások fényében általánosságban megállapíthatjuk, hogy a tölgyfélék használata az újkor előtt, összhangban a Kárpát-medence vegetációjával, tipikusnak mondható Magyarország területén, kortól és etnikumtól függetlenül (3. KÉP).

Ha a tölgyeken belüli alfajszintű különbségekre is figyelünk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a lelőhelyek közvetlen környezete ezt befolyásolja, és a nedvességkedvelő kocsányos tölgy *(Quercus robur L.)* használata mellett a szárazabb vagy hegyvidék közeli helyeken a szárazságtűrő tölgyféle, a kocsánytalan tölgy *(Quercus petraea [Mattuschka] Lieblein.)* dominál. Egy-egy lelőhely esetén fontos információ, a logikusnak tűnő faanyagtól való eltérés. Így pl. egyes zalavári kutak esetén magyarázatra szorul, hogy a mocsárvilág közepén miért távolabbról származó faanyagot használtak fel (2. KÉP).

Nagyon sajátos eredményt nyújtott egy kiskunsági lelőhely (Pálmonostora – Dong-ér D. MOL P2) anyagának vizsgálata. Ugyanis itt másfél tucat lucfenyő deszka került elő egy kút szerkezetéből. A faanyagról valószínűsíthető, hogy helyi volt, így az avar korban a Kiskunság területén érdemi fenyő-előfordulással kell számolni. Ez a hagyományos növényföldrajzi képtől erősen eltér, de összekapcsolható a római kor éghajlati sajátosságairól rendelkezésünkre álló szórványos ismereteinkkel.

A Zalaváron feltárt dorongútszakasz vizsgálata igen meglepő eredményre vezetett (4. KÉP). Mivel lehetőség volt megfigyelni és rögzíteni a cölöpök elhelyezkedését, sikerült a keltezés során a „dorongok" belső időrendjét is tisztázni (6. KÉP).

Az első lényeges megfigyelés az volt, hogy nincsenek vízszintes elemek a szerkezetben, ahogy ezt az ember egy klasszikus dorongútnál várná, hanem függőlegesen levert, eltérő alapossággal megmunkált cölöpök alkotják a szerkezetet. Az elemzések során kiderült, hogy a látszólag egy objektumhoz tartozó cölöpök nem azonos időszakban kivágott fákból ké-

3. KÉP ▪ Kocsánytalan tölgy szöveti képe *(Grynaeus András felvétele)*

4. kép ▪ A Zalavár határában feltárt dorongút részlete *(Grynaeus András felvétele)*

szültek, hanem különböző időpontban készült, párhuzamos sorokból állt össze a szerkezet. Így nem klasszikus dorongútról, hanem egy többször megújított, nem nagy teherbírásúra, és könnyen elbonthatóra épített hídút maradványait tárták fel az ásatások. Ez a logikus voltán túl magyarázatot adhat a 2002-es feltárás során szórványosan előkerült fenyőmaradványokra is: ez a gyengébb minőségű faanyag a hídút felépítményéhez tartozott.

Fontos megfigyeléseket tehettünk a „dorongút" készítési technikájára vonatkozóan is. A cölöpökhöz felhasznált faanyagot a vegetációs periódus kezdetén vágták ki, ugyanis a kéreggel rendelkező mintákon a legkülső évgyűrűkben megtaláltuk az április-májusban képződött nagy szállítónyalábokat is, de az évgyűrű később képződő szakaszait már nem. Azaz a fa életműködésének tavaszi újraindulása után nem sokkal vágták ki a törzseket. Ez eltér a szokásos, „hagyományos" és érdemi érvekkel indokolt (a fának kisebb a víztartalma, a környező növény- és állatvilág kevésbé bolygatódik, a fagyott felszínen könnyebb a szállítás, stb.) téli favágási gyakorlattól. Ennek az eltérésnek az oka magyarázatra vár.

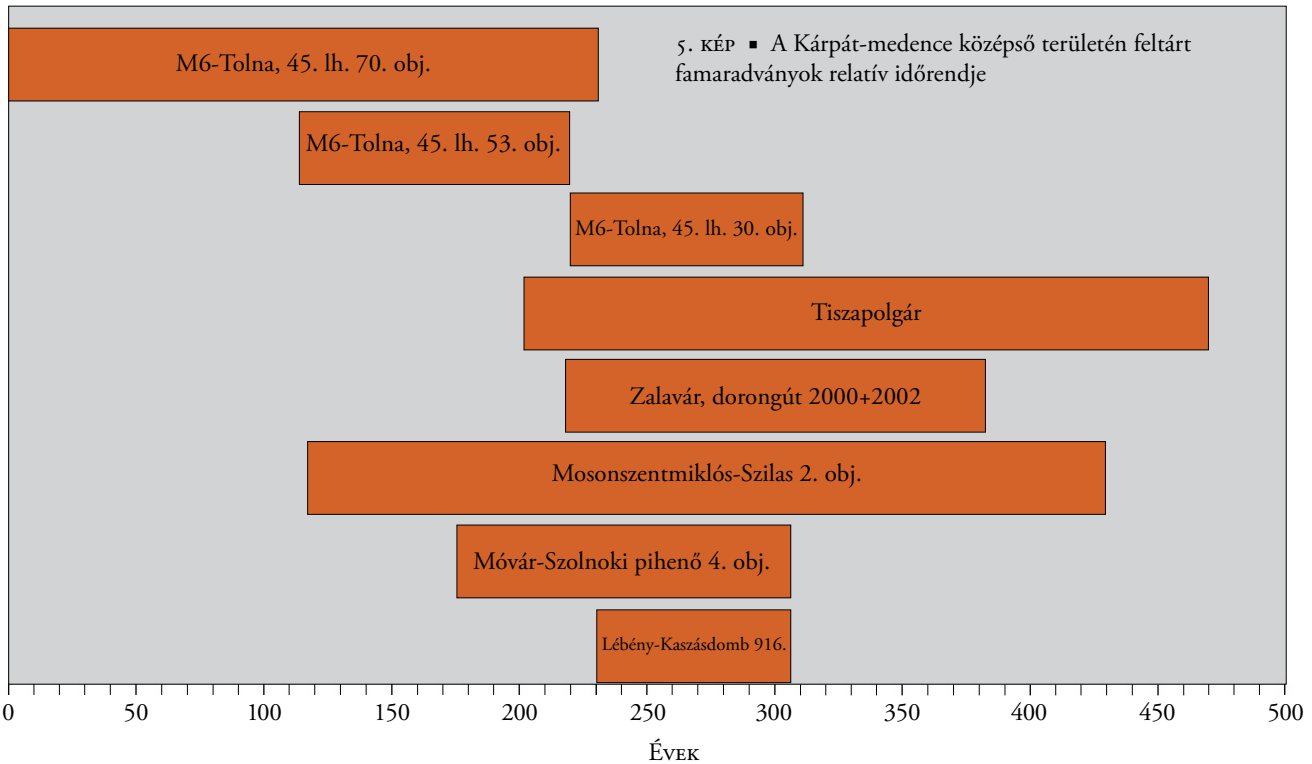

5. kép ▪ A Kárpát-medence középső területén feltárt famaradványok relatív időrendje

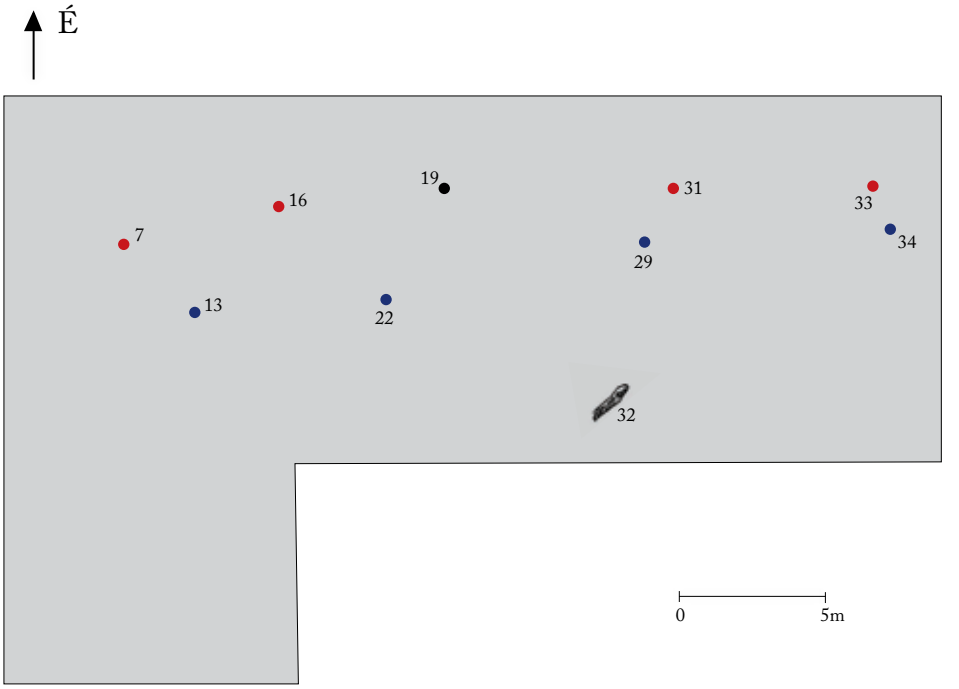

6. KÉP ▪ A Zalavár határában feltárt dorongút két periódusa (kék: korábbi periódus, piros: 21 évvel későbbi periódus, fekete: bizonytalan)

Nagy kérdés, hogy a kivágott, és sok esetben precíz munkával megfaragott cölöpöket mikor verték le a mocsaras-tőzeges területen. Az ásatók megfigyelései szerint a terület napjainkban az év egy részében is időszakosan víz alatt van, vagy annyira nedves, hogy nem lehet rámenni. Viszont a nyár elejére rendszeresen kiszárad, ami logikai alapon egy nyári vagy késő őszi-téli készítési időpontot valószínűsít. Összevetve a cölöpalapanyagok észlelt tavaszi/kora nyári kivágási időpontjával, a nyár eleji építést valószínűsíthetjük.

A „dorongút" sajátossága volt, hogy a nagy időperiódust (164 évet) átfogó évgyűrűsora sok esetben igen keskeny évgyűrűket is tartalmazott. Ma átlagosan 1,5–2 mm vastagok a tölgyfák évgyűrűi. A mostaninál valószínűleg melegebb éghajlatú korai római korban 0,5–1,0 mm a tölgyek átlagos évgyűrűvastagsága. A zalavári „dorongút" esetében gyakran 0,2 mm vastag évgyűrűket találtunk. Ez jelzi, hogy a „dorongút" egy olyan periódusban épült, amikor a tölgyfák vagy egy részük számára a környék időjárása kedvezőtlen volt.

A dendrokronológiai kutatás révén az elmúlt években lassan kezd kirajzolódni a megvizsgált késő népvándorlás kori lelőhelyek belső, ún. relatív időrendje. Egy közel 500 éves perióduson belül egyes lelőhelyek, illetve objektumok már elhelyezhetők.

A legidősebb fákat az M6-os autópálya Tolna megyei szakaszának építése során a 45. lelőhelyen feltárt két avar korra keltezett kút tartalmazta. Amikor ezeket kivágták, körülbelül akkor kezdtek növekedni azok a fák, amelyeket később eltérő időpontokban vágtak ki és használtak fel: egy ugyanezen a helyen feltárt avar kori kút építéséhez, a zalavári „dorongút" egy szakaszához, és a legfiatalabb évgyűrűket megőrző Tiszapolgár határában feltárt Árpád-kori kút építéséhez. A köztes időszakot három szintén avar korra keltezett kút képviseli, melyeket Mosonmagyaróvár térségében tártak fel a kutatók.

A legizgalmasabb kérdésre, hogy mikor is volt ez a 470 esztendő, melyik évben vágták ki azt a fát, amelyből az adott kutat, objektumot készítették, sajnos most még nem tudunk válaszolni, mert nem elég hosszú a rendelkezésünkre álló adatbázis. Ugyanis ehhez minden egyes esztendő átlagos évgyűrűvastagságát meg kell határozni. Ahogy az ábrán is látható: ehhez ki kell vágni egy (a gyakorlatban sok…) ma élő fát, melyben pontosan évhez köthető az évgyűrű-

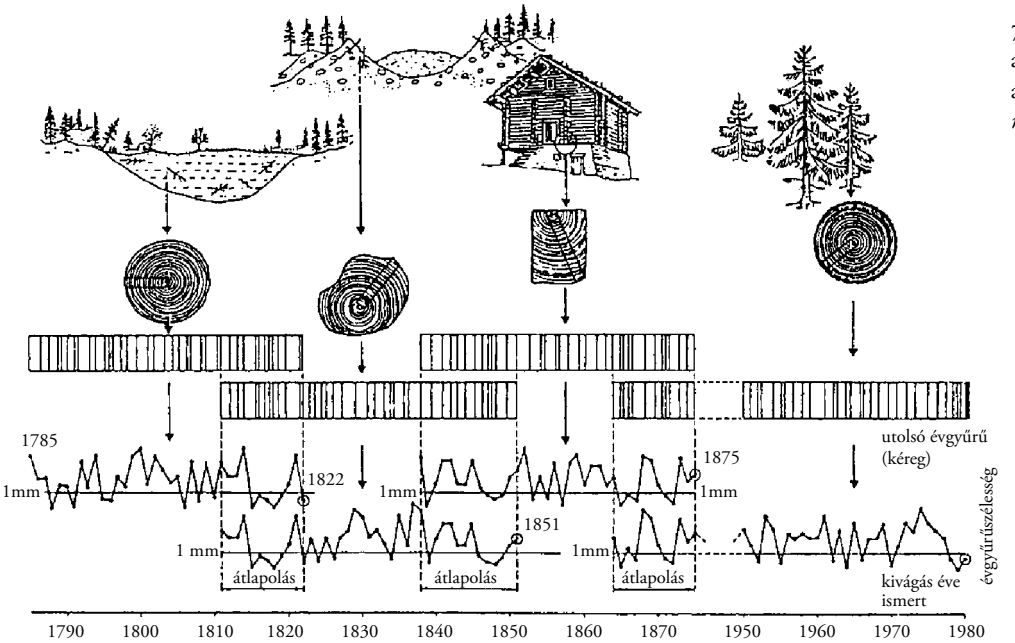

7. KÉP ▪ A dendrokronológia átlapolási elvének sematikus ábrázolása *(Schweingruber 1983 nyomán)*

vastagság. Majd keresni kell egy (a gyakorlatban sok…) olyan gerendát pl. egy régi épületben, mely ezzel értékelhető időtartamú átfedésben élt, azaz az öreg fát még nem vágták ki, de a közelében már élt egy fiatal facsemete képében az általunk most meghatározott időpontban kivágott fa. Ezzel az ún. „átlapoló", technikával olyan évgyűrűvastagság-sort („végtelen fát"), kronológiai adatsort és görbét állíthatunk össze, amely egy adott fafajra és területre érvényes, és messze visszanyúlik a múltba (7. KÉP).

Az elmúlt húsz esztendő kutatása „csak" arra volt elegendő, hogy 1370-ig, Nagy Lajos király koráig kiépüljön ez az adatsor. Az ezt megelőző időszak, esetenként több száz év adatát tartalmazó adatsorai „lebegnek", nem kapcsolódnak „szilárdan", azaz egyértelműen e lánchoz. Sajnos a „külföldi", azaz a „szomszédos" területek (Dél-Németország, Csehmedence, Morvaország) adatai egyelőre használhatatlannak tűnnek, azaz az ott növő fák életét és így évgyűrűik vastagságát más hatások befolyásolták meghatározó mértékben, mint a Kárpát-medencei fákét. Így nincs más megoldás, mint várni, és közben újabb és újabb évgyűrűk vastagságát lemérni.

AJÁNLOTT IRODALOM

Schweingruber, Fritz Hans: *Der Jahrring.* (Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie) Paul Haupt, Bern-Stuttgart, 1983.